

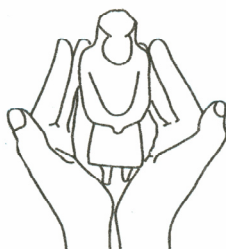

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ
ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ
ЕТНОГРАФІЧНИЙ МУЗЕЙ «СЛОБОЖАНСЬКІ СКАРБИ» ІМЕНІ Г. ХОТКЕВИЧА НТУ «ХПІ»
ХАРКІВСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ

Культурна спадщина Слобожанщини

Збірка науково-популярних статей
Випуск 25

Історія, краєзнавство та генеалогія

ИЗДАТЕЛЬСТВО
курсор
ИСТОРИЯ КУЛЬТУРА ОБРАЗОВАНИЕ
Харьков - 2011

К90 Культурна спадщина Слобожанщини.

Історія, краєзнавство та генеалогія.

Збірка науково-популярних статей. – Х.: Курсор, 2011. – Випуск 25. – 330 с., 114 іл.

До збірки включено доповіді та повідомлення учасників міжнародних наукових конференцій «Слобожанські читання», що відбулися у м. Харкові у 2010-2011 роках. У збірці порушено низку питань історичного та краєзнавчого характеру, представлені до уваги читача дослідження фахівців та аматорів, що висвітлюють одну з основних проблем сьогодення – збереження історії рідного краю та здобутків попередніх поколінь. Видання буде корисним для науковців, аспірантів, студентів, та аматорів-ентузіастів, що цікавляться культурною спадщиною Слобожанщини.

Головний редактор: **Ю. І. Палкін**, провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини, член Ради Об'єднаного Дворянства, предводитель і герольдмейстер Харківського дворянського зібрання, дійсний член Російського дворянського зібрання.

Заступник головного редактора: **С. А. Бахтіна**, завідувачка відділу пам'яток історії Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.

Відповідальний секретар: **В. Д. Пуцягін**, провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.

Наукові рецензенти: **В. В. Шуліка**, канд. мистецтвознавства, доцент кафедри реставрації станкового і монументального живопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

І. В. Чернікова, канд. істор. наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

За добір і достовірність фактів, цитат, статистичних даних, імен власних і географічних відповідальність несуть автори статей.

Матеріали, що публікуються, можуть не відбивати точку зору редакційної колегії і видавництва.

© Автори, тексти, 2011

© Курсор, макет, 2011

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Палкін	Юрій Іванович, член Ради Об'єднаного Дворянства, предводитель і герольдмейстер Харківського дворянського зібрання, дійсний член Російського дворянського зібрання.
Шудрик	Ігор Олексійович, канд. філософ. наук, професор Харківського державного університету харчування та торгівлі.
Мизгіна	Валентина Василівна, директор Харківського художнього музею, заслужений працівник культури України, віце-президент Українського комітету міжнародної ради музеїв (ІКОМ), член Національної Спілки художників України.
Коваленко	Олександр Дмитрович, директор Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.
Красиков	Михайло Михайлович, кандидат філологічних наук, доцент Національного технічного університету «ХПІ», директор Етнографічного музею «Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича НТУ «ХПІ».
Бахтіна	Світлана Анатоліївна, завідувачка відділу пам'яток історії Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.
Путятін	Володимир Дмитрович, провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини.
Волох	Олег Юрійович, кандидат філософських наук, доцент Української інженерно-педагогічної академії.
Горбк	Вячеслав Олександрович, завідувач відділу Інституту історії України НАН України, член головної редакційної ради, заступник голови Головної редакційної колегії енциклопедії «Звід пам'яток історії та культури України», доктор історичних наук, професор.
Колодний	Анатолій Миколайович, доктор філософ. наук, професор, заступник директора інституту філософії НАН України, голова правління Всеукраїнської асоціації релігієзнавців.
Дяченко	Микола Васильович, доктор філософських наук, професор Харківської державної академії культури.
Будко	Володимир Васильович, доктор філософських наук, професор Української інженерно-педагогічної академії.
Лозовий	Віктор Олексійович, доктор філософських наук, професор Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого.
Панков	Георгій Дмитрович, доктор філософ. наук, професор Харківської державної академії культури.
Зборовець	Іполит Васильович, доктор мистецтвознавства Харківської державної академії культури.
Шило	Олександр Всеволодович, доктор мистецтвознавства Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого.
Кравцов	Тарас Сергійович, доктор мистецтвознавства Харківського державного інституту мистецтв ім. І. Котляревського.
Бабій	Неоніла Леонідівна, доктор мистецтвознавства Харківського державного інституту мистецтв ім. І. Котляревського.
Гребенюк	Наталія Євгенівна, доктор мистецтвознавства Харківського державного інституту мистецтв ім. І. Котляревського.

О. М. МАЙСТРУК

Василь КАЗАЗІН: ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

У наш час втрати справжніх орієнтирів актуальним було б звернутися до вивчення життєвих шляхів непересічних особистостей минулого, одним з яких, беззаперечно, є Василь Назарович Каразін (1773–1842).

Педагогічні ідеї В. Н. Каразіна висвітлено у працях Н. М. Березюк, М. В. Беляєва, Ю. Є. Грачової, С. М. Куделка, В. В. Лапіна, Н. О. Ніколаєнко, Л. В. Пироженко, О. А. Узбек, А. В. Хрідочкіна та ін. Тому дослідження проблеми розвитку освіти у педагогічній спадщині вітчизняного педагога В. Н. Каразіна є досить актуальною.

В. Н. Каразін – видатний просвітник, педагог, учений, винахідник кінця XVIII – початку XIX століття, який прагнув до здобуття ґрунтовних, глибоких знань і поширення їх серед простих людей.

Народився Василь Назарович Каразін 30 січня 1773 року у маєтку Кручик Богодухівського повіту Слобідсько-Української губернії. Дитинство В. Н. Каразін провів у селі Кручик, де проходило його виховання. Тому на формування раннього світогляду В. Каразіна великий вплив мав період, який припав на життя у сільській місцевості.

У 1783 році В. Каразін навчався і виховувався у приватних пансіонах Х. І. Філдінга у Кременчуці, а пізніше в І. П. Шульца у Харкові. Саме тоді педагогічні погляди В. Н. Каразіна починали формуватися під впливом творів Г. С. Сковороди та кращих європейських просвітників, які викладали у Кременчуцькому й Харківському пансіонах.

У 1783 році Василь Назарович вирішив залишити навчання у пансіоні І. П. Шульца і піти на військову службу у Кірасирський орденський полк. У 1791 році, В. Н. Каразін вирушив у Петербург і вступив на військову службу у Лейб-Гвардійський Семеновський полк сержантом. На той час служба гвардійців залишала їм чимало вільного часу. Skorиставшись цим, В. Н. Каразін регулярно відвідував Горний корпус – найкращий, на той час, вищий навчальний заклад Росії. Амбіційний Василь Назарович, під керівництвом професорів, здобував глибокі знання з багатьох наук: природознавства, фізики, ботаніки, метеорології, медицини, математики. Ґрунтовно вивчав латинську, французьку й німецьку мови, священне пи-

сання. За часи перебування у Горному корпусі почав цікавитися громадським життям.

Разом із здобуттям освіти, В. Н. Каразін прийняв рішення здійснити подорож Росією, метою якої було якнайкраще ознайомитися з реальним життям її народу, його освіченістю. Тому восени 1795 року В. Н. Каразін повернувся у Петербург і прийняв рішення про службу Вітчизні на громадських засадах, залишивши військову службу.

Виїхавши у свій маєток Кручик, щоб мати якомога більше часу на науково-просвітницьку та громадську роботу, В. Н. Каразін заснував такі просвітницькі установи у селі Кручик, як сільська дума (1795 р.) і школа (1806 р.) для дітей кріпаків. Це забезпечувало здобуття освіти сільським населенням.

Слід відмітити, що на початку XIX ст. школа В. Каразіна у с. Кручик була не тільки першою для кріпаків, але й першою народною школою у Слобідсько-Українській губернії.

На протязі усього життя В. Каразіна, актуальним і болючим залишалось питання освіти, яке з роками набувало все більшої значимості для просвітника. В. Каразін уважав, що освіта має бути доступною і добровільною, але реалізація цих завдань можлива лише через учбові заклади і громадськість.

За часи перебування у Петербурзі, Василь Назарович займався просвітницькою діяльністю на Батьківщині. Адже його погляди знайшли відображення плідній роботі щодо заснування Міністерства народної освіти та Харківського університету, розробки «Плану народного виховання», «Загального плану гімназій», «Накреслення університетського статуту» та ін.

За ініціативою В. Н. Каразіна в Росії було створено чотириступенну систему освіти, яка складалася з однокласних парафіяльних сільських шкіл, де навчали читання, письма й закону Божого. В ній навчалися найнижчі верстви населення. Одразу за однокласною йшла двокласна повітова школа для купців міста, слідом чотирикласна гімназія, у якій переважно навчали дворян. Завершували систему освіти університети.

Педагогічні погляди В. Н. Каразіна на розвиток освіти віддзеркалювалися у актуальній, на той час, ідеї відкриття університету у Харкові. Сильне бажання просвітника до поширення освіти серед населення настільки було сповнене патріотичних почуттів, що на зборах харківського дворянства він передав слухачам свої почуття до України. В. Н. Каразін з гордістю твердив: *«...Все моє життя буде присвячене на доказ тому, що воно належить моїй Вітчизні, але особливо країні, яка була Вітчизною у період моєї юності... . Блаженний вже сторазово, якщо випадок надає мені у можливість зробити найменшу добру справу люб'язній моїй Україні, користь якої в уявленнях моїх пов'язана з користю велетенської Росії»* [5, с. 535]. В. Н. Каразін переконував слухачів необхідністю у наявності ду-

ховної й матеріальної вигодах, що дає освіта, у конкурентоспроможних освічених купцях, у збільшенні лікарів, у появі першокласних діячів науки тощо. Він стверджував, що ріст міського населення, підвищення рівня його життя, розширення та поліпшення міських забудов, користування всіма багатствами Росії, які «почнуть литися до нас рікою», будуть реалізовані лише завдяки новоствореному університету. Своєї промовою він прагнув переконати дворянство у необхідності заснування університету у місті Харкові.

У 1805 році його ідея втілилась у життя, хоча за певних обставин він був відсторонений урядом від будівництва університету. В. Н. Каразін належить ініціатива створення бібліотеки при Харківському університеті. Вона стала першою світською бібліотекою міста Харкова. Плідною працею В. Н. Каразіна було закладено також університетський ботанічний сад.

Погляди В. Н. Каразіна на розвиток освіти знайшли своє відображення у педагогічних творах «Речь о истинной и ложной любви к отечеству», «О воспитании женского пола в низших состояниях», «Об учёных обществах и периодических сочинениях в России», «Практическое защищение против иностранцев существующей ныне в России подчинённости поселян их помещикам» та ін.

Для поширення освіти, він прагнув, щоб освіта, яку здобуватимуть юнаки, спонукатиме до зміцнення людських взаємини і сприятиме формуванню національно свідомого громадянина, істинного патріота, який сповідує християнську віру, поважає закони, прагне до самовідданої служби на користь Батьківщини. В. Каразін наголошував: «Два найголовніших засоби для розповсюдження й утвердження начал, відповідні просвітництву. Перший: виховні навчальні заклади; другий: громадська, тобто публічна настанова» [1, с. 330].

У повчальному творі «Речь о истинной и ложной любви к отечеству» В. Н. Каразін надавав великого значення і вихваляє патріотизм. Він акцентує увагу на тому, що любов до Батьківщини необхідна задля спільного блага, яку потрібно виявляти не через мрію вільності і рівності, а на основі поваги до релігії і порядку. У праці автор викладав свої погляди на любов до Батьківщини як на доброчесність, спричинену багатоманітністю найважливіших моральних складових.

В. Н. Каразін виступав проти виховання російських дітей іноземцями. Засуджуючи таке виховання, він відзначав: *«наше дворянство почало довіряти своїх дітей іноземцям, воно не береже кошти їм на оплату і на закордонні подорожі... Постійний звичай перетворився нарешті на пристрасть»* [4, с. 62]. Адже, вивчаючи чужі мови з дитинства, діти поступово віддалялися від своєї власної, а тому втрачали можливість набувати знання. Він пропонував поміщикам віддавати своїх дітей у вітчизняні школи і навчати їх культурі рідної мови.

Актуальні педагогічні ідеї В. Н. Каразіна висвітлені у творі «О воспитании женского пола в низших состояниях», де автор порушував проблему призначення жінки і необхідності розвитку жіночого виховання. Просвітник акцентував увагу на поширенні жіночої освіти, головною умовою якої мала виступати жіноча праця, розподілена за природними здібностями. Така школа мала бути благодійним закладом, завданням якого було поширення серед народу патріотизму, людяності і добрих досягнень. В. Н. Каразін уважав, що: «жінкам не властиво розбещувати розум і серця, спрямовувати їх проти існуючого порядку, виховання в їхніх ніжних руках необхідно і природно набуває тихого, релігійного напрямку» [2, с. 597]. В. Н. Каразін наголошував на необхідності навчання дівчат ремеслам, адже збільшення кількості старанних і розумних робітниць, майстринь усякого роду, економок, служниць складає велику користь державі, до того ж грамотні жінки з простого стану можуть навчати дворянських дівчат грамоті, пристойному поводженню і моралі, що благотворно сприятиме гармонійному розвитку особистості і формуванню національно свідомого громадянина, істинного патріота своєї держави.

Отже, В. Н. Каразін присвятив своє життя справі просвітництва та патріотизму. У листі до лікаря О. О. Ремана він писав: *«Народне просвітництво!.. Який гарний вислів! Якщо б через півсотні років, я міг би бути міністром народного просвітництва. Яка важлива посада в такій державі, як Росія! Якщо що-небудь і може забезпечити непорушність безмежного її простору, то це тільки просвітництво її народів. Якщо що-небудь може зробити її істинно-незалежною від будь-якого зовнішнього тиску, – як би велично це не звучало, – це знов таки тільки просвітництво»* [3, с. 751].

Таким чином, В. Каразін розглядав освіту, як один з головних засобів суспільства, що реалізується через навчальні заклади і громадськість, зміст якої полягав у добровільному і доступному оволодінні знаннями на ґрунті вітчизняної науки. Він надзвичайно глибоко любив свій край та присвятив своє життя досягненню соціально-економічного і культурно-освітнього процвітання держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каразин В. Н. Об учёных обществах и периодических сочинениях в России / В. Н. Каразин // Русская старина. – 1871. – Т. 3. – С. 330-335.
2. Каразин В. Н. О воспитании женского пола в низших состояниях / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 596-599.
3. Каразин В. Н. Письмо к доктору Реману / В. Н. Каразин // Русская старина. – 1875. – № 12. – С. 750–758.
4. Каразин В. Н. Практическое защищение против иностранцев, существующее ныне в России подчиненности поселян их поміщикам / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 62-99.
5. Каразин В. Н. Речь говоренная в дворянском Собрании Слободско-Украинской губернии (1 сентября 1802 г.) / В. Н. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – С. 62–99.

**С. М. Куделко,
В. Г. МАРЬОНКІНА**

МЕТОДИКА СТВОРЕННЯ РЕЄСТРУ ЗНИКЛИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (З ДОСВІТУ ПАМ'ЯТКОЗНАВЦІВ)

На наше глибоке переконання, «Звід пам'яток історії та культури України» [1, с. 110-111] повинен бути доповнений статтями за реєстром пам'яток, які вже не існують [2, с. 16] або перебувають у майже зруйнованому стані. Це потрібно, по-перше, для того, щоб краще зрозуміти конкретну епоху, бачити зв'язки між існуючими та тими пам'ятками, що загинули. По-друге, у наш час нові технології дозволяють у деяких випадках відтворювати ці залишки минувшини. За приклад відтворення і реставрації таких пам'яток можуть стати Михайлівський Златоверхий монастир [3, с. 673] і Успенський собор у Києво-Печерській лаврі, Золоті ворота і церква Параскеви-П'ятниці та ін. Пам'ятки, які можуть бути відновленими, є і в Харківській області: Миколаївський храм, церкви Архангела Михаїла та Антоніївська при університеті [4, с. 214]. Вважаємо, що приклад Києва буде підтриманий на місцях, у тому числі на Слобожанщині.

Ще однією причиною того, що треба вивчати загиблі артефакти минулого, є те, що доля цих пам'яток може бути наочним прикладом безвідповідального ставлення до історії і культури і буде виконувати виховну функцію попередження для підростаючого покоління і сучасників.

Світовий досвід свідчить нам те, що сама пам'ять про славетне минуле, у тому числі матеріальні пам'ятки, може надихати сучасників та наступні покоління на славні справи. Виходячи з цього, ми розробили спеціальні методичні поради, якими потрібно користуватися пам'яткоохоронцям під час опису втрачених пам'яток. Вважаємо, що вони стануть в нагоді для всіх, хто займається описом таких пам'яток. З вдячністю зустрінемо пропозиції щодо вдосконалення нашої методичної розробки. Настає час, коли потрібно створити реєстр знищених і зниклих пам'яток у масштабі всієї нашої країни.

Пам'ятки, знищені у 20 столітті

Оглядова частина.

1. Культурні споруди. Назва, зміна назви, дата створення, адреса, зміна адреси. Вид пам'ятки. Архітектурний стиль (дерев'яна народна архітектура, українське бароко та ін., вказати архітектора). Чим були видатні: кого відспівували під час перевезення, брали шлюб, видатні парафіяни, відвідувачі? Дата перебудови, дата та причина зруйнування, знесення, ким і як зруйновано – з якої спроби, знищено пожежею, збереження залишків фундаменту – під асфальтом, частину розібрано, що залишено (брама, дзвіниця, будівлі). Перенесення поховань, начиння храму, місцезнаходження знятих фресок, мозаїк, бань, іконостасу, дзвонів, огорожі. Що розташовано тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці, будинок? Перенесено меморіальні дошки. Нові адреси. Нові споруди та зруйнування. Дата відбудови, повернення речей.

2. Громадські будівлі. Назва, зміна назви, дата створення, адреса. Вид пам'ятки. Архітектурний стиль (дерев'яна народна архітектура, українське бароко та ін., вказати архітектора). Чим були видатні: народилися, мешкали, працювали, навчалися, бували, збиралися відомі персони, містилися установи. Дата та причина зруйнування, знесення, ким і як зруйновано, знищено пожежею, збереження залишків фундаменту – під асфальтом, частину розібрано, що залишено. Перенесено меморіальні дошки. Дата перебудови. Що знаходиться тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці? Нові адреси. Нові споруди та зруйнування. Дата відбудови.

3. Окремі житлові будинки, пов'язані з історичними подіями або видатними людьми. У назві вказати чим були видатні: народилися, мешкали, працювали, навчалися, бували, збиралися, перебували відомі особи, установи, які відбувались події, коли. Вид пам'ятки. Архітектурний стиль (дерев'яна народна архітектура, українське бароко та ін., вказати архітектора). Зміна назви, адреси, дата та причина зруйнування, знесення, ким і як зруйновано, знищено пожежею, збереження залишків фундаменту – під асфальтом, частину розібрано, що залишено. Що знаходиться тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці? Перенесено меморіальні дошки. Нові адреси. Нові споруди та зруйнування. Дата створення, дата перебудови, дата відбудови, повернення речей.

4. Споруди виробничого і транспортного призначення. Назва, зміна назви, дата створення, адреса, зміна адреси. Вид пам'ятки. Чим були видатні: працювали, навчалися, бували, збиралися, відвідували відомі персони, містилися установи? Дата перебудови, зміна призначення, дата та причина зруйнування, знесення, знищено пожежею, збереження залишків фундаменту – під асфальтом, частину розібрано, що залишено (які будівлі?), місцезнаходження знятих частин споруд. Що міститься тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці? Нові адреси. Нові споруди та зруйнування. Дата відбудови, повернення частин споруд, обладнання.

5. Оборонні споруди. Назва, призначення, до якої фортеці або будівлі відноситься, дата створення, адреса. Вид пам'ятки. Вказати архітектора. Зміна назви, зміна адреси. Дата перебудови, зміна призначення, дата та причина зруйнування (у зв'язку з будівництвом), знесення, знищено пожежею, розібрано кам'яні огорожі, замуровано брами, зрізано оборонні вали. Збереження залишків фундаменту – під асфальтом, частину розібрано, що залишено (які будівлі?), місцезнаходження знятих частин споруд. Що міститься тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці? Перенесено меморіальні дошки. Нові адреси, тепер біля чого розташовується? Нові споруди та зруйнування. Дата відбудови, повернення частин споруд.

6. Мости. Назва, призначення, до якої фортеці або будівлі відноситься, дата створення, адреса. Вид пам'ятки. Вказати архітектора, інженера. Зміна назви, зміна адреси, огорожі, декоративних скульптур. Дата перебудови, дата та причина зруйнування (у зв'язку з будівництвом), знесення, знищення пожежею, розібрано, перенесено огорожі, скульптури, меморіальні дошки. Збереження залишків, частину розібрано, що залишено (які частини?), місцезнаходження знятих частин споруд. Що розміщено тепер на цьому місці? Нові адреси, тепер біля чого міститься. Нові споруди та зруйнування. Дата відбудови, повернення частин споруд.

7. Сади, парки, оранжереї. Назва (частина парку), призначення, дата створення, закладення, ким закладено, адреса. Вид пам'ятки. Дата та причина зруйнування, вирубування (у зв'язку з будівництвом), знесення, знищення пожежею. Зміна назви, зміна адреси, зміна призначення, огорожі, декоративних скульптур. Дата перебудови. Збереження залишків, яку частину вирубано, що залишено (які будівлі, посадки?). Перенесено огорожі, скульптури, меморіальні дошки. Що розташовано тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці, закладено парк Вічної Слави? Нові адреси, тепер біля чого міститься. Нові споруди, висадки та вирубки. Дата відбудови.

8. Археологічні пам'ятки. Назва (курган, група курганів, курганный могильник, поселення, селище), датування (ст. до н.е., ст. н.е.), адреса. Вид пам'ятки. Вказати відкривача пам'ятки, дати розкопок, досліджень, форма, розміри (територія обмежена майданами Рози Люксембург, Пролетарським). Що знайдено? Зміна назви, зміна адреси, зміна призначення. Дата та причина зруйнування (у зв'язку з будівництвом), знесення, зрізання. Збереження залишків – під асфальтом, частину розібрано, що залишено? Пам'ятка частково під забудовою (мотороремонтним цехом, садибою), лісом, городами (розорується). Частина селища затоплена водами Печенізького водосховища, частина зруйнована під час розробки піщаного кар'єру. Поверхня руйнується внаслідок сільськогосподарської діяльності. Місцезнаходження матеріалів досліджень. Що знаходиться тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці? Перенесено триангуляційний

знак, меморіальні дошки. Нові адреси, тепер біля чого розміщено. Нові споруди, огорожі та зруйнування.

9. Цвинтарі. Назва (вказати при якому монастирі чи храмі, лікарні), зміна назви, призначення (для військовополонених німців або турок; померлих від ран у госпітальях; єврейський, караїмський, вірменський, греко-католицький ін.), дата створення, адреса, зміна адреси. Вид пам'ятки. Дата розбудови, перебудови, дата та причина зруйнування, знесення (хвилию під час катастрофи), ліквідації (частково зсувом, поступова руйнація), збереження залишків (поховання під асфальтом, територія парку), частину розібрано (номера дільниць, алей), що залишено (брама, дзвіниця, будівлі, кількість поховань). Перенесення поховань, місцезнаходження знятих склепів-каплиць, надгробків, чавунних огорож). Що розміщено тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці, стадіон, парк, житлові будинки? Нові адреси. Нові місця перепоховань, повторні перепоховання та зруйнування. Дата відбудови, повернення поховань, надгробків.

10. Окремі могили. Назва (вказати при якому монастирі чи храмі, лікарні), зміна назви (символічна могила – кенотаф, надгробок, пам'ятний знак), дата створення, адреса, зміна адреси, вид пам'ятки. Дата розбудови, перебудови, дата та причина зруйнування, знесення (хвилию під час катастрофи), ліквідації (частково зсувом, поступова руйнація), збереження залишків (поховання під асфальтом, територія парку), частину розібрано, що залишено. Перенесення поховання, місцезнаходження знятих склепів-каплиць, надгробків, чавунних огорож. Що знаходиться тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці, стадіон, парк, житлові будинки? Нові адреси. Нові місця перепоховань, повторні перепоховання та зруйнування. Дата відбудови надгробку, відтворення, повернення поховань, надгробків. Тепер біля чого розміщено.

11. Монументальні скульптури. Назва, зміна назви, дефініція, дата створення, встановлення, адреса. Вид пам'ятки. Вказати архітектора, скульптора. Дата та причина зруйнування, знесення, зняття, ким і як зруйновано. Збереження залишків фундаменту, сходів, постаменту (колони), частини постаті (тулуб), частину розібрано, що залишено (наприклад, мозаїку стіни крематорію забетоновано). Дата перебудови, поновлення. Що розташовано тепер на цьому місці – проїжджа частина вулиці, інший пам'ятник? Зміна місця розташування монументальної скульптури (інші адреси та установи, де знаходився та знаходиться). Нові адреси. Нові споруди та зруйнування. Дата відбудови.

12. Образотворче мистецтво. Назва, зміна назви, дефініція, дата створення, встановлення (панорам, вітражів), адреса. Вид пам'ятки. Вказати художників, архітекторів. Дата та причина зруйнування, знесення, зняття, збиття, ким і як зруйновано. Збереження залишків: фундаменту, сходів, колони, частину розібрано, що залишено (мозаїку стіни крематорію за-

бетоновано, розписи покрито тиньком). Де розміщено (в музеї, приватній колекції)? Дата поновлення. Що знаходиться тепер на цьому місці – вікно, шпалери, інша пам'ятка? Зміна місця розташування пам'ятки образотворчого мистецтва (інші адреси та установи, де знаходилася та знаходиться). Нові адреси. Нові відтворення та зруйнування. Дата відбудови.

Руйнації початку XXI століття

За порядком та за зразком пам'яток, що знищені у XX столітті:

1. Культові споруди або їх начиння.
2. Громадські будівлі.
3. Окремі житлові будинки, пов'язані з історичними подіями або видатними особистостями.
4. Споруди виробничого і транспортного призначення.
5. Оборонні споруди.
6. Мости.
7. Сади, парки, оранжереї.
8. Археологічні пам'ятки.
9. Цвинтарі.
10. Окремі могили.
11. Монументальні скульптури.
12. Образотворче мистецтво.

Розібрано після пожежі, у зв'язку з продажем ділянки під забудову.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яtkознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 93-112.
2. «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2008. – с. 112.
3. Дегтярьов М., Кухаренко Р., Логвин Г., Омельченко О., Реутов А., Трегубова Т. Михайлівський Золотоверхий монастир, 12-20 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: У 28 т. – К.: Гол. редакція Зводу пам'яток історії та культури при вид. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – Київ, Кн. 1., ч. П. – 2004. – С. 670-675.
4. Марьонкіна В. Г., Куделко С. М. Свято-Антоніївська церква – видатна пам'ятка історії і культури ансамблю будівель Харківського класичного університету // VI культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Національний мовно-культурний простір України в контексті глобалізаційних та євроінтеграційних процесів». – К.: ДАККиМ – 2008. – С. 213-214.

Л. А. Гайда

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА УКРАЇНИ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Питання реалізації можливостей музейної педагогіки в діяльності музеїв та навчальних установ все більше піднімаються багатьма учасниками цих процесів. Як свідчить аналіз спеціальної літератури та електронні ресурси, вивчення форм співробітництва в сфері музейної педагогіки розглядаються з різних позицій.

В Україні співпраця музеїв і школи стало активно розвиватися в останні десятиліття. Деякі аспекти розвитку музейної педагогіки розробляли Т. Белофасова, П. Бурдейний, Л. Гайда, А. Горовий, Н. Ганусенко, О. Караманов, К. Ковальчук, М. Костриця, І. Ласкій, П. Луньов, О. Ляпін, Л. Масол, Т. Мацейко, І. Медведєва, В. Обозний, Ю. Омельченко, Ю. Павленко, І. Ткаченко, І. Пантелейчук, Є. Пасічник, І. Прус, О. Рокицька, І. Самсакова, В. Снагощенко, М. Струнка, О. Топилко, Я. Треф'як, М. Трошина. Завдяки можливостям електронних ресурсів стали доступними сучасні досягнення музейної педагогіки країн СНД, а переклад у 2005 році українською мовою посібника «Загальна музеологія» Фрідріха Вайдахера ознайомив широкі кола фахівців з основними поняттями наукової теорії в європейському контексті.

Тема діяльності музейно-педагогічних центрів України не досліджувалася в сучасному музеєзнавстві, її актуальність обумовлена недостатньою кількістю науково-організаційних установ та об'єднань, що займаються розробкою і реалізацією як теоретичних основ, так і спеціальних музейно-освітніх програм для дітей.

Мета дослідження: проаналізувати інтелектуально-організаційні аспекти розвитку музейної педагогіки в Україні; сучасні форми діяльності наукових та освітніх установ Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і туризму України; державних та громадських музеїв. Автор використовує поняття «музейно-педагогічний центр» як першу спробу охарактеризувати розмаїту картину музейно-педагогічної діяльності державних установ, громадських організацій, фондів, періодичних та фахових видань, для яких вказаний напрямок не є основним.

У Міністерстві культури і туризму України поки що не створено окремий державний комітет з музейної справи. Спеціалізовані науково-до-

слідні установи в галузі українського музеєзнавства відсутні, розробкою національних музеологічних програм займаються відповідні кафедри вищих навчальних закладів, наприклад: кафедра музейної справи, охорони пам'яток історії та культури Київського національного університету культури і мистецтв (завідувач – професор С. Ольговський); кафедра археології та музеєзнавства Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка (завідувач – професор Р. Терпиловський). У Львівському національному університеті імені Івана Франка вивчаються курси «Музеологія» та «Основи музейної педагогіки», особливо актуальними теоретичними напрацюваннями вважаємо творчі здобутки доцента О. Караманова. Спільно з університетом Заслуженим вчителем України І. Ласкій на базі загальноосвітньої школи № 50 м. Львова ім. А. Макаренка здійснюється проект з впровадження сучасних форм і методів музейної педагогіки в навчально-виховний процес [4].

Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури щороку проводить наукові конференції, матеріали яких видаються у відповідних збірниках (розділ «Музеєзнавство»). При Центрі відкрита аспірантура і розпочала свою діяльність спеціалізована вчена рада з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'ятокознавство [8].

Значну роль у процесі об'єднання керівників музеїв вищих навчальних закладів відіграє Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 23–24 листопада 2007 року під час роботи круглого столу «Проблеми і перспективи розвитку музеїв вищих навчальних закладів України» в Державному політехнічному музеї України, де обговорювалися проблеми визначення юридичного статусу музеїв вищих закладів нашої країни, а також, використання їх потенціалу в роботі зі студентською молоддю [5].

У нашій державі, на жаль, не створено жодного спеціального науково-методичного центру з проблем сучасної музейної педагогіки. Вивчення специфіки співпраці представників наукових кіл, музеєзнавців і педагогів різних напрямків, актуальність ідей музейної педагогіки в освітньому просторі дедалі більше привертають увагу кафедр педагогіки, методики позакласної та позашкільної роботи педагогічних університетів, але дослідження науковців у вказаній галузі є фрагментарними, а педагогічній спільноті України вкрай потрібна кафедра (науково-дослідна лабораторія) музейної педагогіки.

Значну роль у системі підвищення професійного рівня педагогів грають інститути післядипломної педагогічної освіти України. Так, у Кіровоградському розроблена система науково-методичного забезпечення діяльності

музеїв при навчальних закладах та краєзнавчих гуртків у співпраці з державними музеями регіону. Вперше була організована і проведена науково-методична конференція «Український музей при навчальному закладі: історія та сучасність» [10] та видано навчально-методичний посібник «Музей у навчальному закладі» [1]. Творчі доробки є також у науковців та методистів Волинського, Київського, Луганського, Рівненського, Сумського обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Значну роль у розвитку музейної педагогіки відіграють державні музеї, яких в Україні більше 500 (державних і комунальних), а також близько 6 тисяч громадських (відомчих). Як науково-організаційний центр для музейних педагогів позиціонує себе Педагогічний музей України Академії педагогічних наук України, де здійснено перші кроки щодо створення Асоціації керівників музеїв при навчальних закладах України [9].

Слід відзначити успішний досвід музейно-педагогічної діяльності Національного художнього музею, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного музею імені Андрія Шептицького, Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, Одеського муніципального музею особистих колекцій ім. А. В. Блещунова, Харківського літературного музею, Львівської Галереї мистецтв, Вінницького обласного художнього музею та інших. Популярністю серед дітей користується Музей іграшки в Києві. А в Автономній Республіці Крим вдруге проведено Республіканський конкурс в музейній сфері Криму серед номінацій – «Музейна педагогіка» та «Кращий музей на громадських засадах» [3].

Науково-методичним центром з питань подальшого розвитку музеєзнавства України за останні роки став Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького Серед найбільш результативних заходів – проведення двох Всеукраїнських музейних фестивалів (2005, 2008), Під час роботи Другого музейного фестивалю «Музеї у сучасному поліетнічному світі» (16–22 вересня 2008 року) відбувся круглий стіл «Музей і діти: дитячі програми, дитячий музей, дитячий музейний центр» [2].

Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» у 2004 році започаткував спеціальну програму «Розвиток музейної справи», що включає створення музейного інтернет-порталу «Музейний простір України» [3]. Успішними стали тренінгові програми Міжнародного проекту з розвитку музеїв та музейних мереж «Матра/Музеї України» – організовано навчальні семінари «Освітні програми в музеї».

Особливої уваги заслуговують музеї при навчальних закладах, які знаходяться у сфері управління Міністерства освіти і науки України, на грудень 2007 року їх налічується 3887 [6]. Профільні позашкільні туристсько-краєзнавчі установи Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Луганської, Львівської областей та міста Києва видали довідники та путівники по шкільних музеях своїх регіонів, у яких популяризують музейні колекції та цікаві форми роботи.

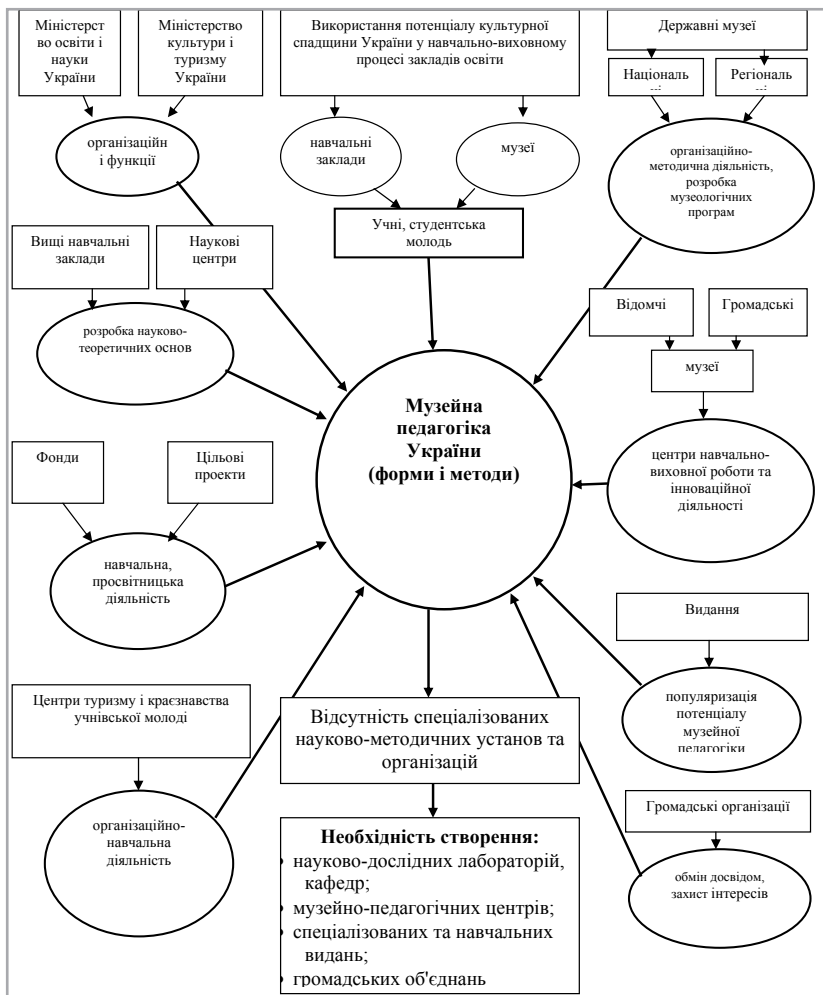

Популярними серед освітян України є фахові газети і брошури видавництв «Шкільний світ» (Київ) і «Основа» (Харків), які презентують педагогам методичні рекомендації, сценарії, розробки музейних уроків, заочні подорожі по музеях міст і сіл нашої держави. Постійну увагу розвитку музейної педагогіки та шкільного туризму приділяє редакція газети для педагогів «Краєзнавство. Географія. Туризм». Але ж, відсутність окремого видання з музейної педагогіки призводить до того, що напрацювання виявляються розпороченими, тому педагоги і музейні працівники не мають можливості а ні презентувати власне напрацьований досвід, а ні використовувати і впроваджувати у практичні роботи з дітьми досвід своїх колег.

Нами представлено короткий опис досвіду роботи установ різних типів і відомчої підпорядкованості, що у своїй діяльності використовують елементи музейної педагогіки, на основі чого створено модель. Процес моделювання – це відтворення характеристик об'єкта на іншому, спеціально створеному для їх вивчення. Модель чітко визначає компоненти, які складають систему, достатньо схематично та точно подає зв'язки між ними, генерує і породжує питання та стає інструментом для вивчення явища чи процесу [7].

Пропонована схема – перша спроба узагальнити і представити у системному викладі усі складові процесу використання сучасних форм і методів музейної педагогіки України у процесі навчання та вихованні дітей та студентської молоді.

Як бачимо, відсутність музеєзнавчих науково-координаційних і методичних установ в Україні негативно позначається на створенні і реалізації музейно-педагогічних програм. Основні інноваційні форми музейної педагогіки представлені музеями та педагогами на регіональному рівні. Процес їх активного впровадження відбувається як би «знизу», ініціатива виходить від практиків: з одного боку, це працівники музеїв, що намагаються повернути до себе основну категорію відвідувачів – дітей і студентів, з іншого – педагоги, які використовують інноваційні педагогічні технології із залученням музейних колекцій. Використання потенціалу музейної педагогіки цікавить на сьогодні значну кількість науковців, педагогів, працівників музеїв та представників громадських об'єднань, що свідчить про актуальність проблеми і вимагає організаційного вирішення на державному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Л. А. Гайда. – К.: Шк. світ, 2009 – 128 с.
2. Другий Всеукраїнський музейний фестиваль «Музей у сучасному поліетнічному світі» : каталог учасників / [упор. Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко]. – Дніпропетровськ, 2008. – 102 с.
3. Електронний ресурс – <http://prostir.museum/>.
4. Ласкій І. Курс «Музейна педагогіка»: особливості взаємодії школи і музею // Мистецтво і освіта , 2009 № 3 С. 27-30.
5. Матеріали 2-го Круглого столу «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України». Тези доповідей. / В авт. ред. – 23-24 лист. 2007 р. – К.: Державний політехнічний музей України, 2007. – 92 с.
6. Наказ Міністерства освіти і науки України від 05.05.2008 № 368 «Про підсумки проведення огляду музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України».
7. Павлютенков Є. М. Моделювання в системі освіти (у схемах і таблицях). – Х.: Вид. група «Основа», 2008. – 128 с.
8. Праці Центру пам'яткознавства. Випуск 15/ Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.:, 2009. – 334 с.
9. Програма Всеукраїнської виставки «Музейно-педагогічна палітра України». – К.: Педагогічний музей України, 2009. – 4 с.
10. Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конф., 4–5 вересня 2007 р., Кіровоград / Ред. Л. А. Гайда. – Кіровоград : Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – 148 с.

О. О. Капун

ПЕРШИЙ МУЗЕЙНИЙ ДОСВІД НА ПІВДЕННІЙ ЗАЛІЗНИЦІ

В 1957 році гостинно відкрив двері для відвідувачів Музей історії революційної, бойової та трудової слави електровозного депо «Жовтень». Він є одним з найстаріших залізничних музеїв колишнього СРСР, залишається найстарішим музеєм на Південній залізниці, одним із перших на Харківщині музейним закладом створеним на громадських засадах [4, с. 16]

Історія самого депо Харків-«Жовтень» (у минулому Харків-Головний, та «Жовтень») є досить довгою, цікавою та багатою подіями. Тому і з'явилась така ідея створити місце, у якому були б зібрані бойові та трудові традиції працівників даного підприємства, показана історія появи, поступового розвитку, сучасного стану депо, висвітлені яскраві особистості, що зробили неоціненний вклад для еволюції підприємства. Пропозиція була охоче підтримана керівництвом залізниці та Дорпрофсожу. Скоро було проведене спеціальне засідання, де була затверджена комісія по створенню музею у складі одинадцяти чоловік. Головою призначили Скиртача В. С. До складу також ввійшли: Петрович В. І., Кошкар'єв В. Л., Голоколінко А. Т., Ворона А. П. та інші [6, с. 2]

Цього ж року комісія звернулась до працівників депо, Південної залізниці, пенсіонерів, ветеранів та просто не байдужих людей, з проханням допомогти зібрати достатню кількість експонатів для створення музею, який буде гордістю колективу, прикладом для наступних поколінь. На заклик відгукнулася велика кількість людей не тільки з Південної магістралі, але й інших магістралей України, також залізничники Москви, Ленінграда. Були налагоджені зв'язки з Харківським історичним музеєм, Державним Харківським архівом, бібліотекою імені Короленко. Усього за декілька місяців силами звичайних працівників було зібрано більше 500 експонатів.

Нарешті, після клопіткої та натхненної праці настав святковий день. 5 жовтня 1957 р., з нагоди 40-річного ювілею Жовтневої соціалістичної революції, двері Музею історії революційної, бойової та трудової слави електровозного депо «Жовтень» Південної ордену Леніна залізниці були гостинно відчинені. На відкритті були присутніми працівники депо, ветерани трудової та бойової праці, керівництво магістралі, представники влади міста, гості паровозного депо Москва-Сортувальна. Перших екскурсантів

по залу провів голова комісії Скиртач В. С., він злегка тремтячим від хвилювання голосом, розповів гостям про те, з яким ентузіазмом відбувалось створення музею, яким чином були зібрані дані експонати. Після урочистої частини, усіх відвідувачів запросили на святковий концерт – виступ артистів Харківської філармонії [5, с. 2]

Новий музей розмістився у червоному куточку депо, за адресою вул. Сквородинівська, 8. Він зайняв одну кімнату, площею 60 м². Експозиція музею складалась із шести розділів, у яких поступово розкривалась історія депо та його колективу: дореволюційний; період Жовтневої революції та громадянської війни; роки перших п'ятирічок; Велика Вітчизняна війна; відновлювальний період; сучасне на той момент життя та робота депо [2, с. 4]

Музей був галузевим, науково-технічного профілю, відкритий на підставі місцевого комітету. Методичне керівництво здійснювалось Харківським історичним музеєм. Екскурсії проводились безкоштовно. Фінансування відбувалось за рахунок депо, якому і був підпорядкований музей.

Головні питання, план роботи на наступний період вирішувались музейною Радою. Нею ж проводилась організація та проведення екскурсій, тематичних заходів, науково-дослідна та пошукова робота.

З початку існування музею завоював популярність. Кожен день туди прямували відвідувачі. Йшли сім'ями, поодинці, організованими екскурсіями люди різного віку та професійної направленості: школярі і студенти, робітники заводів і фабрик, ветерани та пенсіонери, працівники депо, жителі міста. Не раз у ньому побували і делегації з інших країн. Крім постійних оглядових екскурсій для усіх бажаючих, тут періодично проводились тематичні вечори, вечори-зустрічі молоді з ветеранами війни та праці, матерів загиблих героїв у часи війни (напр. Штефан, Добродецька) із учнями та студентами, зустрічі радянських та чехословацьких воїнів. Традиційним стало святкування вулиці Андріївської, на якому старі жителі виступали з промовами перед молоддю. Крім того, саме тут в святковій атмосфері відбувався прийом до піонерської організації. Також досить довго існувала традиція щоб, кожен новий робітник депо обов'язково повинен відвідати музей. Там він здобував загальні знання про підприємство, у якому працюватиме, та отримував брошуру під назвою: «Береги и приумножай боевые и трудовые традиции коллектива депо «Октябрь» [2, с. 4]

Музей став закладом, який виконував науково-просвітницьку функцію. Там широко пропагувалось патріотичне виховання працівників. На славних традиціях минулих поколінь виховувалась повага та відданість своїй справі.

Велику роль музею відігравав у виробничій естетиці. Рада музею постійно проводила роботу по організації та розміщенню меморіальних дошок, стендів, історичних картин в цехах.

Саме членам музейної Ради належить ідея знайти та встановити на постаменті паровоз Еу 677-49., на якому машиніст депо «Жовтень» Іван Іванович Бобришев вивіз із-під Сталінграду декілька вагонів з полоненим фельдмаршалом Паулюсом та його штабом. 5 травня 1975 р., з нагоди 30-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, цей паровоз був довічно встановлений на спеціально проложеній колії, як пам'ятник мужнім воїнам-залізничникам. І сьогодні, усі пасажери потягів проїжджаючи мимо можуть побачити його з вікна.

У цьому заключалась незвичайність музею – територія депо являлась ніби його продовженням.

Діяльність даного закладу була високо оцінена. За плідну працю та велику кількість відвідувачів Постановою колегії Міністерства культури Української РСР від 10 грудня 1968 р. музею історії Харківського електровозного депо «Жовтень» Південної залізниці було присвоєно найменування – «Народний музей».

Передаючи свій досвід роботи та організації, члени комісії пізніше допомогли у створенні музеїв Харківського вагоноремонтного заводу «Електромашина», заводу ім. Малишева та Харківського електромеханічного заводу, також музеїв в Ленінграді, Москві, Ростові на Дону. Крім цього, на базі даного музею в 1967 р. був створений Музей історії Південної залізниці у Будинку культури залізничників [3, с. 2]

Незважаючи на плюси, були і деякі недоліки у роботі музею. В першу чергу, згідно сучасній йому політиці у музеї широко пропагувалась радянська влада, яскраво показувалась боротьба за її встановлення, представники цієї боротьби – революціонери-більшовики. Проводилась агітаційна пропаганда пріоритетів комуністичної партії. Заклад надавав всебічну допомогу партійній організації депо в комуністичному вихованні працівників, молоді.

Недоліки були і у фондовій роботі. Так як у музеї на було жодного спеціаліста-музеезнавця, майже не проводилась фондова робота. Не були створені книга вступу та інвентарна книга, організований архів роботи музею, предмети ніколи не підтягались обліку, що погано впливало на їх збереження. Ніколи тут не проводилась виставкова діяльність. На противагу – досить широко проводилась науково-освітня робота, пошукова, науково-дослідна, методична допомога.

У цьому році Музею історії електровозного депо Харків–«Жовтень» Південної залізниці виповнюється 54 роки. Але, картина його сучасного стану на жаль, досить сумна. Музей знаходиться у тому ж самому приміщенні, як і раніше, площа якого невелика. Поступово, на протязі років, музей доповнювався новими експонатами, які добавлялись у довільному порядку до існуючої експозиції. Це призвело до хаотичного їх показу та втрати хронологічної послідовності. З початку відкриття в музеї не прово-

дилась реконструкція. Музейне обладнання вже не відповідає сучасним технологічним вимогам, приміщення потребує ремонту. Також музейний фонд потребує негайного опису та обліку. В експозиції залишився дух радянського періоду. Експозиція застаріла, втратила актуальність та атрактивність, не завжди відповідає вимогам сучасного відвідувача.

Не дивлячись на це, даний заклад став першою ластівкою музейного досвіду на Південній залізниці, залишивши по собі величезний багаж музейних предметів, знань та вмінь, історичних реліквій. І, можна з упевненістю сказати, що почин виявився вдалим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітченко В. І. У русі, долаючи час / Вітченко В. І., Іващенко В. Ю. Х., 2006. – 180 с.
2. Исаев С. Свято храним / С. Исаев // Южная Магистраль – 1957. – 25 січня.
3. Кац г. Рожденный в «Октябре» (из опыта работы музея депо «Октябрь») / г. Кац // Южная Магистраль. – 1957. – 19 січня.
4. Магистраль имени Октября / В. М. Юрасов, Б. В. Януш, М. И. Воронин и др. – М.: Тр-т, 1990. – 343 с.: ил.
5. Музей паровозного депо «Октябрь» // Южная Магистраль – 1957. – 8 жовтня.
6. Народный музей истории революционной, боевой и трудовой славы электро-возного депо «Октябрь» Южной Ордена Ленина железной дороги. Краткий путеводитель – Х., 1990. – 10 с., іл..
7. Посвідчення про надання найменування – народний музей від 10 грудня 1968 р. // Архів музею історії електровозного депо Харків-«Жовтень». – 1 л.
8. Ревин Д. П. Музей Южной железной дороги: [Харьков] : Путеводитель. – Х. : Прапор, 1990. – 40 с.:іл.
9. Романенко Ю. І. Погляд через роки / Південна залізниця за 130 років / Романенко Ю. І., Харенко М. П. – Х. : Прапор, 1999. – 288 с., іл.
10. Славные годы. Южная за сорок лет Советской власти. 1917 – 1957 гг. – Х., 1957. – 158 с.
11. Смирнова Н. Музей южной дороги / Н. Смирнова // Южная Магистраль.– 1967. – 28 дек.
12. Южной 100 лет / гл. ред. В. И. Ангелейко. – Х. : Прапор, 1969 – 180 с.
13. Юренева Т. Ю. Музееведение. М.: Академический проект: Альма Матер, 2007. – 559 с.

Т. І. РОМАНОВА

Доля бібліотечних фондів України у роки другої світової війни

Друга світова війна крім величезних і непоправних людських і матеріальних втрат, спричинила ще й надзвичайно велику розруху в духовній сфері людства, і зокрема українського народу. За роки другої світової війни на Україні була не лише знищена, а й вивезена з неї величезна кількість матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, втому числі й велика кількість архівних документів та бібліотечних фондів опинилися в інших країнах так званого близького і далекого зарубіжжя.

Перед другою світовою війною в Україні нараховувалося 44 662 бібліотеки з фондом 102 395 837 примірників. Ці дані підтверджуються звітом Комітету у справах культурно-освітніх закладів за 1939-1948 рр., зробленим у 1949 р. У ньому дається посилання на державну реєстрацію бібліотек 1940 року. В інших джерелах наводяться такі цифри: 41 374 бібліотеки з фондом понад 70 млн. прим. У їх числі – 2202 масові бібліотеки системи Наркомосу з фондом понад 31 млн. прим., 19 296 шкільних бібліотек з фондом 19,8 млн. прим. Бібліотеки були базами навчання, професійного змістовного культурного дозвілля, духовного збагачення мільйонів громадян України [9, с. 66].

Це був потужний інформаційно-виховний потенціал суспільства. Саме тому постало питання евакуації бібліотечних фондів.

Перед окупацією тодішнім радянським урядом вживалися Заходи щодо збереження фондів бібліотек. Ряд з них евакуювали у тиллові райони, найцінніші видання з наукових, публічних і великих масових книгозбірень передавалися на збереження до партійних архівів, були сховані у тайниках. Але рятували літературу, що являла цінність, перш за все з ідеологічних міркувань – марксистську, партійну та ін. основні ж книжкові фонди бібліотек республіки не вдалося своєчасно вивезти і врятувати [9, с. 52].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР 27 червня 1941 р. директивні органи республіки прийняли рішення про евакуацію Академії наук УРСР у глибокий тил. До Уфи було відправлено частину цінних фондів, обладнання, станки, прилади Академії наук УРСР і також нотно-музичними видання, колекції Софійського собору, Віленсько-

го університету, Віденської медико-хірургічної академії, зібрання книг ряду державних і громадських діячів. Всього було евакуйовано біля 300 тис. одиниць рідкісних творів друку і рукописів.

Доставлені фонди зберігалися на складах у різних районах Уфи. За наслідками перевірки було встановлено, що з 1346 ящиків, підготовлених до відправки з Києва до Уфи, прибули 1055 [3, с. 235].

Але нажаль основна частина бібліотечного фонду під час окупації залишилася в приміщенні академічної бібліотеки, в будівлі, Наркомосвіти республіки, у книгосховищах Софійського та Володимирського соборів та інших місцях міста [4, с. 313].

До Уфи також були відправлені деякі матеріали Бібліотеки Педагогічного інституту; 30 скринь з університетської бібліотеки було відправлено до Харкова [5, с. 21].

Те що не вдалося евакуювати з бібліотек України страждало від зазіхань окупантів.

З другої половини 1942 року основним організатором «бібліотечної кампанії» в Україні стає так званий «штаб впровадження» — Оперативний штаб Альфреда Розенберга, рейхсміністра окупованих «східних областей» (ERR).

Надходження з бібліотек України та інших книгосховищ СРСР сформували фонд спеціалізованої бібліотеки Ostbücherei Rozenberg, заснованої у Берліні 1941 р. і переведеної пізніше до Рацибора. Навесні 1945 р. в цій бібліотеці було понад півмільйона книжок [6, с. 6].

Пункти комплектування літератури розміщувалися у Києві. Сімферополі, Мінську, Ризі. А далі усе найцінніше відсилялося до цієї «бібліотеки Сходу» [7, с. 40]. Також були і інші і маршрути вивезення книжкових фондів, зокрема це Вища школа в Анненхайті, Інститут німецького народного мистецтва в Граці (Австрія), університетські бібліотеки в Дорпаті (зараз Тарту), Клагенфурті, Інститут досліджень єврейського питання у Франкфурті-на Майні [9, с. 70].

Керівники фашистського рейху усвідомлювали цінність книжкових зібрань, величезне значення бібліотек як скарбниць національної духовності і у відповідності з цим визначали свою політику щодо них. Перш за все, велося прицільне, свідоме знищення бібліотечних фондів. До переліку книг, які мали знищуватися, входила «марксистська, більшовицька, троцькістська і єврейська література». Вивезенню ж, згідно із спеціальною інструкцією, підлягали рукописи, стародруки, особливо цінні видання, наукові книги, зокрема про нові сільськогосподарські технічні культури, їх урожайність, вирощування, селекцію, комерційні сорти чаю, пекарські і помольні властивості зерна, наукові праці в галузі медицини, техніки [9, с. 68], література з мистецтва, у т.ч. каталоги виставок, усі видання з археології [2, с. 241], довідники, церковні книги німецьких переселенців, а

також радянська статистика з усіх галузей, белетристика, класика та ін. [9, с. 68].

У роки окупації, більшість харківських бібліотек — державних, наукових, вузівських, відомчих — повністю або частково втратили свої книжкові фонди. Багато з них взагалі припинили своє існування. Якщо на 01.01.1941 р. у Харківській області працювала 2121 бібліотека (разом з міськими), то на 01.01.1946 р. до обласної мережі увійшли лише 972 бібліотечних заклади [6, с. 6].

Починаючи з перших місяців окупації Харкова, бібліотечні операції здійснювалися переважно офіцерами та солдатами зондеркоманди штурмбанфюрера СС барона Еберхарда фон Кюнсберга. Саме вони другого дня після того, як увійшли до міста, 25 жовтня 1941 року, опечатали ХДНБ ім. В. Г. Короленка та ЦНБ Харківського університету [6, с. 6].

Значних збитків зазнала ХДНБ ім. В. Г. Короленка, з якої було відібрано 72 200 видань, у тому числі наукову, художню літературу, географічні карти, іноземну періодику, технічні журнали, спецфонди, а всього знищено і вивезено 595 тис. одиниць фонду. До Німеччини було відправлено також весь довідково-інформаційний матеріал у 802 шухлядах з 1 млн. каталожних карток. Звідси окупанти забрали також евакуйований з Києва фонд Державної історичної бібліотеки (3 тис. примірників) бібліотеку Спілки письменників у 7 скринях [9, с. 69].

Фашисти для зручності проїзду своїх автомобілів замостили одну з вулиць Харкова книгами з фондів бібліотеки ім. В. Г. Короленка [1, с. 151].

А 18 березня 1943 р. перед будинком бібліотеки ім. В. Г. Короленка офіцери та солдати німецької жандармерії розпалили величезне вогнище з книг [6, с. 25].

Зазнали збитків і бібліотека Харківського університету (90 тис. прим., у тому числі 63,5 тис. вивезено до Німеччини), центральна науково-технічна бібліотека Харківського центру науково-технічної інформації (знищено 44,5 тис. прим, книг і 1 105 річних комплектів журналів) [9, с. 69].

Німецькі окупанти пограбували з книжкових фондів київських бібліотек понад 4 млн. книг [6, с. 11].

З Київської державної обласної бібліотеки ім. ВКП(б) (тепер Національна парламентська бібліотека України), яка була базою зведення і сортування конфіскованих книг, вилучено понад 51,2 тис. найцінніших документів, знищено пожежею біля 1 млн. зібраних тут видань [2, с. 240].

На початку окупації бібліотека Академії наук називалася Центральною бібліотекою при Рейхскомісаріаті України і належала міській управі, а з березня 1943 р. була поійменована в Крайову бібліотеку в м. Києві. Її керівником було призначено доктора Бенцинга. На базі її був створений так званий «Бібліотечний комбінат», куди з Києва, Харкова, Полтави, Воронежа, Херсона, Краснодару звозили книги — як з державних, так і з приватних

бібліотек, архівні матеріали, рукописи, цінні твори мистецтва, колекційний антикваріат для подальшого сортування, упаковки і транспортування до Німеччини [4, с. 314].

Під час війни Крайова бібліотека вела обмін літературою з різними книготорговельними фірмами Німеччини («Гаррасовітц», «Герхард Тренкле», «Альфред Лоренц»); в бібліотеці діяв також абонемент і на прохання різних установ Німеччини з дозволу Бенцинга література надсилалася адресатам. Разом з тим, немає повної впевненості, що ця література була повернута до бібліотеки [4, с. 315].

За 778 днів окупації з книгосховищ бібліотеки було вивезено 719 тис. творів друку у т. ч. з основного книгосховища, відділів і кабінетів 235 тис. одиниць, 510 рукописних книг і документів, які не вдалось евакуювати, знищено 76,4 тис. книг [3, с. 236].

Наукова бібліотека Київського університету ім. Тараса Шевченка. зазнала непоправних втрат. Її багатий фонд був майже весь знищений, а найбільш цінну літературу вивезено до Німеччини [8, с. 317].

Бібліотека Київського політехнічного інституту втратила за роки війни 144 тис. од., бібліотека Київського інженерно-будівельного інституту за війну втратила 262 прим., [8, с. 319] бібліотека Київського інституту легкої промисловості – 62 тис. книг, бібліотека Херсонського університету. 60 тис. од. [8, с. 320].

З бібліотек м. Одеси вивезено 600 тис. прим, книг, з м. Львова 5113 рукописів, 3 139 стародруків, 2 346 рідкісних гравюр [7, с. 40].

Величезних збитків зазнала львівська академічна бібліотека «Оссолінеум» [10, с. 136].

За офіційними даними мережу масових бібліотек було знищено майже повністю. Практично така ж доля спіткала і шкільні бібліотеки – у 1946 р. їх залишилося всього 2 687 з фондом у 1,4 млн. прим. Майже не уціліли 800 довоєнних медичних бібліотечних установ. Повністю були знищені дитячі бібліотеки (за винятком тих, що знаходилися у м. Києві), 15 обласних книгозбірень, серед них: Запорізька, Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Полтавська, Чернігівська та ін. Загальну кількість втраченого книжкового фонду різні джерела дають по-різному: понад 50 млн. прим. – в одних, 80 млн. прим. – в інших. Немає єдиної цифри стосовно бібліотек, що загинули [9, с. 69].

Для часткового відшкодування втрат бібліотек на початку 1943 р. при Наркомосі був створений Держфонд літератури. З цього джерела бібліотеки України одержали 3,2 млн. прим. Крім цього, урядом було надано право одержання обов'язкового безкоштовного примірника видань 52 обласним бібліотекам, у т. ч. і України [9, с. 71].

Отже, можна зробити висновки, що евакуація бібліотечних фондів проходила з великими труднощами. Евакуації підлягали лише найцінніші ма-

теріали, тому багато цінностей було втрачено під час бойових дій, пожеж, вибухів, загарбницьких дій фашистів.

Під час війни культура України зазнала катастрофічної руйнації і втрат. Сотні і тисячі архівів і бібліотечних фондів було вивезено окупаційними військами до Німеччини, Румунії, Угорщини. Багато з них після війни розійшлися по світу і доля їх до цього часу не відома. Деякі з них були повернуті до колишнього СРСР і досі знаходяться в Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. – К.: Вища школа, 1991. – С. 151.
2. Александрова О. Попередні підсумки діяльності бібліотеки по розшуку втрачених книжкових фондів Національної парламентської бібліотеки України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 240-241.
3. Бровкін А. Фонди ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України: втрати під час другої світової війни і проблеми пошуку // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 235-236.
4. Воробей М., Малолетова Н. Центральна наукова бібліотека Академії наук України в роки німецької окупації (За архівними матеріалами // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 313-315.
5. Грімстед П. К. Боряк Г. А. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: Винищення архівів, бібліотек і музеїв. – Львів: Фенікс, 1992. – С. 21.
6. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 6, 11, 25.
7. Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944 рр.) // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 40.
8. Ковач Г. Втрати бібліотечних фондів вузами України. Пошуки. Проблеми. Перспективи // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 317, 319-320.
9. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 52, 66, 68, 69, 70.
10. Крушельницька Л. Втрати львівських бібліотек під час Другої Світової війни. Українські бібліотечні колекції в Польщі // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1997. – Вип. 10. – С. 136.

**Т. М. БЕЗРУКОВА,
І. В. БЕЗРУКОВА**

ІСТОРИЯ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СЕЛИЩІ БУДИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*До 110-річчя комунального дошкільного
навчального закладу*

Поява дошкільного закладу в селі Буди Харківського повіту пов'язана з функціонуванням з 1887 р. у населеному пункті великого промислового підприємства. На Харьковской фабрике «Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М. С. Кузнецова в Будах» [2, с. 7] у 1898 р. працювало 2500 чоловік [10, с. 141].

Перша згадка про дошкільний дитячий заклад є в газеті «Харьковские губернские ведомости» за 1902 р. У статті про велику пожежу на Будянській фабриці говориться, що у минулому 1901 р.: «Открыт приют и ясли для детей фабричных рабочих, устроенных госпожой Кузнецовой. В яслях ежедневно в продолжении года в рабочее время находят приют от 30 до 50 детей» [4]. В інших джерелах знаходимо таку дату: «9 мая 1905 г. при фабрике Товарищества М. С. Кузнецова открыты приют-ясли» [9, с. 273]. Іжа тут була безкоштовна, ліжок не було, спали на підлозі, тому що у приміщенні було дуже тепло. Керували притулком мати і донька Кошкіни (записано у 1994 р. від П. І. Шукліна).

У альбомі «Будянские детясли. 1922–1967», що зберігається у педагогічному кабінеті «Комунального дошкільного навчального закладу селища Буди» знаходимо дещо іншу інформацію стосовно дати утворення і організаторів ясел. За цими відомостями, вони засновані у 1914 р. Організацією закладу займалася робітниця заводу Тетяна Буракова. Дитячі ясла були розташовані в просторій одноповерховій будівлі у південній частині заводського подвір'я. На той час там було лише 30 дітей. До 1920 р. ясла були підпорядковані соціальному страхуванню, а потім перейшли у систему охорони здоров'я. В цей рік у Будах було відкрито ясла постійного типу на 50 душ дітей [6].

У фондах ДАХО є «Справа про діяльність 16-ї медичної дільниці села Буди» за 1921 р. У матеріалах знаходимо «Посвідчення», видане 28.02.1921: «Е. Н. Богословская командирована на должность фельдше-

рици в Будянские ясли, так же освободить ее от мобилизации, квалифицированного специалиста. Кроме того, у нее на руках двое малолетних детей-сирот» [8]. У березні 1921 р. за наказом Харківського повіткому відділу охорони здоров'я на посаду завідувачки Будянськими яслами було назначено товариша Чиркову [5]. Крім того, повітком просить завод забезпечити ясла посудом [8]. У грудні 1921 р. ясла, в яких на той час було 40 дітей, переходять у підпорядкування Будянського фаянсового заводу [8].

У вересні 1925 р. завідувачкою яслами стала колишня робітниця живописного цеху фаянсового заводу Тетяна Мірошниченко. Вона закінчила початкове народне училище при Будянській фабриці, на якій працювала з 1900 р. [7].

У 1927 р. у панському садку Тимофія Котляра було зведено цегляну споруду дитячих ясель (записано у 1987 р. від Д. А. Сініцина). З 1927 р. до 1962 р. ясла очолювала Таїсія Переверзева, член КПРС з 1917 р., учасник III Всеросійського з'їзду комсомолу. Після виходу на пенсію Таїсія Кіндратіївна отримала статус персонального пенсіонера [3, с. 618]. У 1934 р. добудовано до основної будівлі ясел південне крило на 100 місць. До війни ясла відвідували щоденно до 200 дітей.

Після визволення Буд у вересні 1943 р. ясла почали працювати у двох кімнатах – усього одна група на 20 дітей. У 1952 р. ясла розширено до 80 місць.

У 1962 р. у яслах щоденно було 170 дітей. З цього року дошкільний заклад очолила Ольга Аксьонова. З 1964 р. дитячі ясла мають 205 місць. У 1965–1966 рр. проведено капітальний ремонт будівлі. Штат ясел складав 56 чоловік. Тут працювали дві грудні групи, одна молодша віком дітей до 1,5 роки, дві молодші до 2-х років, 2 середні та 2 старші групи. Одна група з цілодобовим перебуванням дітей. У яслах був педагогічний, медичний кабінети, музична кімната, ізолятор.

На підставі рішення Харківської районної ради № 580 від 15.05.1980 р. Будянські ясла, які утримувалися на балансі районного відділу охорони здоров'я, були реорганізовані в ясла-садок селища міського типу Буди і функціонують у цьому статусі з 01.06.1980 р.

Завідуючі яслами-садком були: 1914 – Тетяна Буракова, 1921 – Чиркова, 1925–1927 – Тетяна Мірошниченко, 1927–1962 – Таїсія Переверзева, 1962–1981 – Ольга Аксьонова, з 1981 – Антоніна Сідак.

У 1952 р. другий поверх будівлі ясел віддали під заводський дитячий садок. Очолила заклад учасник війни Марина Волосевич. У 1959 р., за ініціативою директора Будянського фаянсового заводу «Серп і Молот» Миколи Гончарова, було зведено двоповерхову будівлю заводського дитячого садка по вулиці Гоголя № 7 [1, с. 95]. Та, оскільки дітей було багато, було вирішено віддати під дитячий садок ще й перший поверх заводського гуртожитку по вулиці Гоголя № 12, де раніше було розташоване ремісни-

че училище (записано у грудні 2009 р. від М. А. Волосевич).

Завідуючими дитячим садком були: 1952-1963 – Марина Волосевич, 1963–1964 – Катерина Слиш, 1964–1992 – Ніна Зайченко, 1992–1996 – Наталія Горбань.

26 квітня 1996 р. вийшов наказ Харківського районного відділу освіти про об'єднання заводського й селищного дитячих садків. З цього часу завідувачкою дошкільного закладу є випускниця Харківського педагогічного інституту Антоніна Сідак.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безрукова Т. М. Історія деяких навчальних закладів селища Буди Харківського району Харківської області // Методичний вісник історичного факультету № 9. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – с. 92–100.
2. Безрукова Т. М. М. С. Кузнецов – засновник фаянсового виробництва у селищі Буди Харківської області // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Збірка науково-популярних статей. – Харків: Курсор, 2008. – Число 7. – с. 5–11.
3. Буди. Поселок городского типа // История городов и сел Украинской ССР. – К.: УСЭ, 1976. – С. 618.
4. Вчера на фаянсовой фабрике М. С. Кузнецова вспыхнул пожар // Харьк. губерн. ведомости. – 1902. – 11 авг.
5. ДАХО р. 92, оп. 1, ед. хр. 413
6. ДАХО р. 821, оп. 1, спр. 239, арк. 29
7. ДАХО р. 1956, оп. 1, д. 463 а
8. ДАХО ф. 107, оп. 1, ед. хр. 117
9. Приют-ясли при фабрике М. С. Кузнецова в Будах Харьковской губернии // Трудовая помощь. – 1905.– № 7. – С. 273.
10. Фарфоро-фаянсовая фабрика М. С. Кузнецова // Сельскохозяйственная, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Харьков, 1918.

**Ю. Л. Волянский,
Л. Г. Телепнева**

ДВЕ ХАРЬКОВСКИЕ ЛЕЧЕБНИЦЫ СЕМЕЙСТВА АВДАКОВЫХ

*К 101-й годовщине со дня открытия
бесплатной амбулаторной лечебницы
А. Н. Авдаковой, для легочных больных*

Мы назвали данную историческую зарисовку именно так, поскольку решили отдать дань памяти и уважения сразу двум представителям этого прекрасного семейства, прославившего наш город своими деяниями в веках. И, словно подтверждая значимость этих людей для Слобожанщины, в Харькове уже более 100 лет стоит дом, в котором с начала XX века жили и работали эти высоко порядочные эрудированные люди и щедрые благотворители. Ими были широко известная в Харькове и за её пределами врач-фтизиатр Анна Николаевна Авдакова и её отец – действительный статский советник Николай Степанович Авдаков, усиленно привлекавший иностранный капитал для развития российской промышленности [11, 13].

Напомним, что действительный статский советник – гражданский чин 4-го класса по Табели о рангах, соответствовал должности директора департамента, губернатора и градоначальника (был примерно равен генерал-майору и контр-адмиралу), давал право на потомственное дворянство. Титуловался «ваше превосходительство». Для производства в чин действительного статского советника был установлен срок службы в 10 лет со времени получения предыдущего чина. В 1903 г. в России было 3113 действительных статских советников. Чин статского советника упразднён декретом Советской власти 10 (23) ноября 1917 г. об уничтожении сословий и чинов.

Выше описанными обстоятельствами, вероятно, и объяснялось различие в произношении фамилий отца и дочери Авдаковых, поскольку её фамилию в медицинских кругах несколько поколений врачей и больных туберкулезом с уважением произносили с ударением на втором слоге, как принято в дворянских фамилиях.

Прежде чем приступить к описанию харьковских лечебниц, возведённых и оборудованных по самому современному образцу тех лет за лич-

ные средства семейства Авдаковых, кратко напомним жизненный путь этих известнейших в свое время земляков.

Н. С. Авдаков (Avdakov Nikolaj Stepanovich, 16(28).02.1847, станица Щедринская Кизлярского округа Кавказской области – 11(24).09.1915, Харьков) - выпускник Горного института, был горным инженером и автором ряда работ о горнозаводской промышленности, о перевозке каменноугольных грузов и т. п. [11, 13].

Индустриализация страны повлияла на социальную мобильность инженеров. Техническая интеллигенция заняла видное место не только в структуре отечественного предпринимательства, но и в общественной жизни России. Благодаря этому Н. С. Авдаков принимал деятельное участие во многих совещаниях, правительственных и земских по вопросам, связанным с горной промышленностью юга России.

В результате экономического подъема конца 19 века отдельным инженерам удавалось пройти путь от наемного управляющего, до распорядителя и совладельца компании. В их число вошли: Н. С. Авдаков, А. А. Вольский, В. Н. Кислянский, братья А. М. и Ю. М. Горяиновы и некоторые другие.

Вначале Н. С. Авдаков стал директором Рутченковского горнопромышленного общества, председателем правления Общества Брянских каменноугольных копей, затем - директором правления Макеевского железодельного завода, известнейшим российским промышленником, Председателем правлений ряда горнодобывающих и золотопромышленных товариществ, один из основателей и Председателем правления «Промугля».

Инженеры-предприниматели лидировали в представительных организациях буржуазии, находились на ответственных постах в органах местного самоуправления. Техническая интеллигенция принимала деятельное участие в Совете съездов горнопромышленников Юга России, игравшем ведущую роль среди торгово-промышленных организаций.

Инженер-предприниматель Н. С. Авдаков, председатель совета синдиката «Промуголь», в течение пяти лет (1900-1905 гг.) возглавлял Совет съездов горнопромышленников Юга России.

С 1906 г. Н. С. Авдаков являлся членом Государственного совета от

Авдаков Н. С.

Авдаков Н. С.

торгово-промышленной курии (по харьковской каменноугольной бирже).

Государственный совет – высший совещательный орган Российской империи в 1810-1917 гг. Рассматривал внесенные министрами законопроекты до их утверждения императором, сметы и штаты государственных учреждений.

В 1907-1915 гг. Н. С. Авдаков являлся председателем постоянного органа всероссийской организации крупной буржуазии – совета съездов представителей промышленности и торговли.

Он член Государственного совета по выборам от промышленности (1906-1915, входил в группу центра),

председатель Совета съездов представителей промышленности и торговли (1907-1915), Русско-французской торговой палаты (1912) и Центрального военно-промышленного комитета (1915).

К великому сожалению, у нас нет ни одного портрета его славной во всех отношениях дочери – Анны Николаевны Авдаковой (1874, Петербург – 1943, Харьков), поэтому приведем еще один портрет Н. С. Авдакова. Это связано с тем, что многие из современников Авдаковых говорили об удивительном сходстве их одухотворенных лиц.

Свой первый харьковский дом Николай Степанович Авдаков купил у Александры Владимировны Красовской. Этот одноэтажный дом по проекту архитектора Григория Яковлевича Стрижевского был построен на Сумской улице.

По желанию нового владельца его достроили до двухэтажного здания архитекторы Иллиодор Иллиодорович Загоскин и Василий Григорьевич Кричевский. В результате этого на одной из главных улиц Харькова появилось *«двухэтажное сооружение, оформленное в стиле псевдоготики. Угловатые контрфорсы, переходящие в витые колонки, стрельчатое окно и крутой щипец над входом заметно выделяют здание из окружающей застройки»* [1-5].

Во многих изданиях и многочисленных трудах о творениях харьковских зодчих [1-5, 8-10] данный дом Авдаковых представлен в качестве частного особняка и лечебницы или особняка-лечебницы конца 19-го века без указания фамилии владельца, поскольку еще в процессе перестрой-

ки купленного здания со двора было достроено помещение для домашней лечебницы.

Появление данной пристройки к дому было связано с тем, что Анна Николаевна Авдакова, с детства решившая стать врачом, мечтала заниматься практической медициной в своей лечебнице. В это время она уже училась на медика (диплом на звание лекаря был получен ею в России 17 июня 1907 года). Однако, Анна Николаевна с первого курса увлеклась фтизиатрией и решила лечить больных туберкулезом. Поскольку размещать её больных с открытой формой этого заболевания, в данной лечебнице было небезопасно как для владельцев особняка, так и для их многочисленных гостей, эту часть первого харьковского дома Авдаковых стали использовать для «Горловой и ушной лечебницы» доктора Дмитрия Абрамовича Дынина.

Следует отметить, что «Ларингоскопический кабинет и лечебница с постоянными кроватями доктора Д. А. Дынина», были открыты еще во второй половине 80-х годов 19-го века, и лишь с начала 20-го века стали размещаться по адресу: ул. Сумская, д. 52, дом Авдакова [7]. Постоянным и многолетним консультантом в этой лечебнице был учредитель и почетный член Харьковского Медицинского Общества (ХМО) профессор Вильгельм Федорович Грубе (1827 - 1898), что невольно свидетельствовало о высоком уровне лечения больных в данном лечебном заведении.

Скорее всего, Д. А. Дынин, как и другой член ХМО с 1891 года – врач-терапевт Вячеслав Михайлович Авдаков (живший на Конной площади, 11, а затем – в доме 3 на Фесенковской ул.), – приходился близким родственником Николаю Степановичу Авдакову.

Семья Главы Российской-Французской торговой палаты до революции 1917 года не была стеснена в средствах и поэтому могла отдать часть своего здания под лечебницу только лишь близкому человеку. Этот врач-отоларинголог, как и А. Н. Авдакова, был одним из активнейших членов ХМО. Правда, Д. А. Дынин, был избран в члены этого Общества гораздо ранее двух Авдаковых, еще в 1886 г.

Будучи отличным специалистом, он, как и А. Н. Авдакова, на протяжении многих лет был врачом-консультантом во многих лечебницах ХМО, а затем (с начала 1905 года) и в частной лечебнице, расположенной на ул. Сумской, 52.

В 2003 году сотрудниками Отдела охраны памятников архитектуры Управления градостроительства и архитектуры Харьковской областной госадминистрации проводилось довольно подробное фотографирование и описание внешнего и внутреннего вида первого харьковского дома Авдаковых с охраняемым номером 615 [9].

Приведем краткое описание этого здания, сделанное его составителем Н. А. Киреевой и любезно предоставленное краеведам Харькова в начале марта 2010 г. [9]:

«Данный особняк-лечебница располагается на узком участке, который задним торцом выходит на Сумскую улицу, а восточным примыкает к дому № 17 по ул. Дзержинского (ныне Мироносицкой).

До 1987 г. южный фасад этого дома выходил в сад, превращенный со временем в пешеходную мини-экспланаду, где сейчас располагается кафе-веранда «Пивной сад».

Дом построен в духе провинциальной эклектики с чертами псевдоготического стиля.

Первый этаж был собственно лечебный со службами, на втором этаже располагались жилые комнаты, куда вели две деревянные лестницы: парадная лестница - с улицы Сумской и служебная – из сада.

В настоящее время весь дом Авдаковых занимает туберкулезный диспансер, открытый в нём еще с 1927 года.

Дом двухэтажный, кирпичный, с подвалом. Внутренние несущие стены и фундамент также кирпичные.

Перекрытия монолитные железобетонные и деревянные. Крыша скатная, покрыта шифером.

Планировка лечебницы коридорно-зального типа. На первом и втором этажах, в центре, перед врачебными кабинетами размещены большие холлы. От холлов ведут коридоры, в которые выходят лаборатории, душевые, различные вспомогательные помещения.

Наибольший интерес с архитектурно-художественной точки зрения представляют западный и южный фасады здания.

Композиция западного фасада почти ассиметричная, основанная на четком ритме окон (2-3-2), с ассиметричным входом.

Ритм окон подчеркнут выступающими ризалитами и остатками витых колонн на втором этаже и контрфорсами на уровне первого этажа.

Декор дополняют стрельчатое окно над входом, заполнение междуэтажного пояса рельефом в виде готических орнаментов, рельефный фриз над окнами второго этажа, сандрики над окнами и другие элементы.

На боковом фасаде также есть декоративные элементы – стрельчатые завершения окон, аркатурные пояса, аттик над центральной частью бывшего жилого дома.

Служебный корпус полностью лишен каких-либо декоративных элементов.

Интерьеры сохранились (частично) в бывшей лечебнице, так как не изменялась функция постройки – помещения украшают лепные падуги, розетки, двери.

Здание представляет интерес как своеобразный тип частной лечебницы, сочетающейся с жилым домом, а также с художественно-архитектурной точки зрения.

Большинству же харьковчан разного возраста данное совместное

творение трех известных харьковских зодчих – дом на ул. Сумской, 52 – до сих пор более известен как «2-й городской тубдиспансер» (закрытый только в 2007 году).

Это связано с тем, что уже в начале 1927 года из частной лечебницы Анны Николаевны Авдаковой, расположенной по адресу: ул. Карла Маркса, 32 в описанную выше пристройку дома Авдаковых были переведены все её сотрудники и их больные. Данное событие послужило основанием для открытия в Харькове нового туберкулезного диспансера на ул. К. Либкнехта, 52. Попутно напомним, что с 1924 по 1941 г. улица Сумская называлась улицей Карла Либкнехта.

К середине 30-х в Харькове уже были открыты рабочий диспансер при 1-м туберкулезном институте (ул. Чернышевского, 80); Рабочей медицины на ул. Свердлова, 31; Рабочий диспансер при 3-й рабочей поликлинике (ул. Корсиковская, 37), Рабочий диспансер в Новой Баварии (Липовый гай, Квиткинская ул, дом кол. Робак); 1-й Харьковский ночной санаторий Робмеда (угол Спиридоновской улицы и Надеждинского пер.); Центральный тубдиспансер им. Коха, пл. Фейербаха, 12 и Тубдиспансер при Холодногорской больнице (ул. Свердлова, 152).

В доме на ул. Сумской, 52 Анна Николаевна Авдакова долгое время работала заведующей лечебной частью 2-го тубдиспансера, а с 1937 года и до самой смерти была его консультантом.

В настоящее время здание бывшего 2-го тубдиспансера находится на консервации.

Очень жаль, что даже в таком современном информационном источнике – часто просматриваемом сайте wikimaria.org описанный выше дом (Сумская ул., 52) представлен как «частная клиника проф. Авдаковой».

К великому сожалению для фтизиатрической науки, А. Н. Авдакова не имела этого высокого учёного звания и должности преподавателя вуза или научного сотрудника научно-исследовательского учреждения, а её частная клиника, судя по дореволюционным документам и первого десятилетия советской власти, располагалась в другом месте Харькова.

Активное желание Анны Николаевны Авдаковой лечить больных и далее совершенствоваться в борьбе с туберкулезом привели к тому, что вскоре отцом был выкуплен новый участок харьковской земли. Теперь он располагался поблизости от основного места работы Анны Николаевны. Там вскоре и была построена новая амбулаторная лечебница для больных легочными заболеваниями.

По данным доктора медицинских наук Л. И. Вильнянского [7], у А. Н. Авдаковой стремление помочь людям в борьбе со страшным недугом было настолько сильным, что она добилась разрешения открыть лечебницу в месте не полностью оборудованном и достроенном здании.

Этот вывод известного харьковского фтизиатра невольно подтвержда-

ется и данными Протокола Врачебного Отделения Харьковского Губернского Правления, приложенного к делу «О разрешении женщине врачу Анне Авдаковой учредить лечебницу для легочных больных в г. Харькове», начатого 2 ноября 1909 г. и оконченного 10 февраля 1910 г. [10]:

«14-го января 1910 г., вследствие заявления врача А. Н. Авдаковой, мною было осмотрено помещение учреждаемой лечебницы для легочных больных по ул. Благовещенской в д. 32, причем оказалось, что означенная амбулатория помещается сейчас в 1-м этаже кирпичного двухэтажного дома и состоит из 6 комнат, расположенных по обеим сторонам коридора таким образом, что в трех комнатах на улицу помещается приемная, кабинет и лаборатория, а с противоположной стороны, обращенной в сад, - аптечка и комнаты для врача и фельдшерицы; последние две комнаты отделены друг от друга передней, где будет устроено помещение для служителя».

Фамилия архитектора, нанятого семьей Авдаковых для создания этой лечебницы, пока нам не известна. Возможно, это связано с тем, что Николай Степанович Авдаков заказал проект лечебницы Василию Григорьевичу Кричевскому, во время войны (в 1943 году) покинувшему СССР и до самой смерти жившему за границей, вследствие чего о творениях таких людей предпочитали умалчивать.

Данное предположение строится на том основании, что названный выше архитектор не только принимал активное участие в удачной переделке первого харьковского дома Авдаковых, но и имел к тому времени достаточный опыт строительства медицинских зданий. Совместно с Альфредом Карловичем Шпигелем В.Г. Кричевский участвовал в те годы в создании проектов целого ряда медицинских зданий. Примером тому может служить прекрасное здание Клинического (по улице Правды, 13).

Известно только, что в газете «Южный край» за 1910 г. с 21 января по 19 февраля (с пропуском в несколько дней) было напечатано девять объявлений с двумя разными текстами. Первый из них извещал о предстоящем открытии «Бесплатной лечебницы А. Н. Авдаковой для больных легочными заболеваниями» по адресу ул. Благовещенская, 32. Согласно уставу, в ней с самого начала должны были быть открыты отделения для женщин, мужчин и детей.

Второй текст, напечатанный в газете «Южный край» от 6 февраля 1910 г. извещал уже об открытии данной лечебницы с указанием времени её работы - с 14-00 до 17-00 и телефона за № 2180.

Заметим, что рабочий день Анны Николаевны Авдаковой в качестве ординатора Госпитально-терапевтической клиники Харьковского Императорского университета, расположенного на той же Благовещенской улице, заканчивался в 13-30.

Следует отметить и тот факт, что в её лечебнице больные легочными

заболеваниями не только получали современную медицинскую консультацию и полноценное лечение, но и сбалансированное питание для каждой разновидности туберкулезного заболевания. Для этого в подвальном этаже лечебницы был оборудован пищеблок для больных и персонала. К тому же, для повышения их образования в стенах лечебницы была образована прекрасная и общедоступная библиотека художественной, учебной и медицинской литературы, которой охотно пользовались не только больные, но и остальные члены ХМО.

В 1913 году после стажирования на свои средства в клинике Форналини (Рим) Анна Николаевна Авдакова в своей бесплатной клинике для туберкулезных больных стала не только лечить больных искусственным пневмотороксом, но и бесплатно обучать этому довольно эффективному в то время методу лечения туберкулеза не только членов ХМО, но и врачей из других городов царской России. Возможно, именно поэтому народная молва и присвоила А. Н. Авдаковой звания академика и профессора, а архитекторы засвидетельствовали это в своих рассказах о харьковской архитектуре.

Остается лишь напомнить, что искусственный пневмоторакс - введение воздуха в плевральную полость с лечебной или диагностической целью, поскольку сейчас он, как лечебное мероприятие, практически не используется. Ранее же его довольно эффективно применяли для лечения больных деструктивными формами туберкулеза легких с целью сдавления пораженного легкого (коллапсотерапии). Диагностический пневмоторакс (введение 300-600 мл воздуха в плевральную полость с последующим рентгенологическим исследованием) иногда используют при дифференциальной диагностике внелегочных и внутрилегочных патологических процессов. Кроме того, введение воздуха в плевральную полость необходимо для проведения торакоскопии.

Переезд врачей и больных в 1927 году на ул. Сумская, 52 был связан с тем, что на территории бывшей бесплатной лечебницы для больных легочными заболеваниями А. Н. Авдаковой в конце 1926 года началось строительство ДК «Пищевик». Новое здание, сооруженное по проекту архитектора А. В. Линецкого, в день открытия 2 мая 1930 года назвали «Домом культуры пищевиков им. Первой пятилетки» [3].

К великому сожалению, нам пока не известны и точные даты жизни этой замечательной женщины (известны лишь годы, да место рождения и смерти Анны Николаевны: 1874, Петербург-1943, Харьков).

Из «Curriculum vitae А. Н. Авдаковой» [Харьковский медицинский журнал, 1908, Т. V, № 5], обязательно публикуемого на каждого вновь принятого члена Харьковского медицинского общества, известно, что Анна Николаевна родилась в Петербурге в 1874 году. Гимназию окончила в 1892 году. В 1899 году поступила в Парижский университет, который закончила в

1905 году со званием доктора медицины. Диссертация на тему «La paralysie de la branche externe du spinal dans la tabes» сделана у P. Marie. В 1906 г. работала в качестве экстерна в госпитальной терапевтической клинике и в мае 1907 года держала государственный экзамен при Харьковском университете, получила звание женщины-врача. В настоящем учебном году продолжала работать в госпитальной терапевтической клинике, а также в бактериологическом институте Медицинского Общества».

Еще до открытия своей бесплатной лечебницы, сразу же после успешного баллотирования А. Н. Авдаковой в члены ХМО в конце 1907 года, она стала принимать самое разнообразное и активное участие в деятельности Общества.

Вследствие этого, помимо работы штатным ординатором Александровской больницы Анна Николаевна много лет работала врачом-консультантом в больнице им. Д. А. Донец-Захаржевского, выступала с рефератами и различными докладами, посвященными проблемам туберкулеза, на заседаниях ХМО и других медицинских обществ России и Украины. Например, «К диагностике туберкулеза туберкулином», «Отчет о заседании Всероссийской Лиги борьбы с туберкулезом 16-17 декабря 1910 года в Москве».

2-го апреля 1909 г., в Москве, Анна Николаевна Авдакова успешно выступила с докладом «Об основании Лиги борьбы с туберкулезом» на заседании комиссии по борьбе с туберкулезом при правлении «Общества российских врачей в память Н. И. Пирогова».

Принимала А. Н. Авдакова активное участие и в деятельности открытого в 1911 году местного отделения «Всероссийской лиги для борьбы с туберкулёзом».

6 декабря 1912 года Харьковское отделение лиги открыло хорошо оборудованную бесплатную и общедоступную амбулаторию, а 7 июня 1913 года – первый на Слобожанщине противотуберкулёзный санаторий на 35 коек в Репках, а в 1914 году - бесплатные ясли для детей, больных туберкулезом.

В открытии вышеназванных бесплатных яслей и санатория «Репки» самое активное участие принимала врач-фтизиатр Анна Николаевна Авдакова.

Почти весь харьковский период жизни А. Н. Авдакова (начиная с 1906 г.) прожила в доме № 52 на ул. Сумской, домашний телефон № 77 (измененный после смерти Николая Степановича Авдакова на № 2809), работая не только на территории Александровской больницы, но и в своей бесплатной лечебнице, располагавшейся по адресу: ул. Благовещенская, 32.

В архивах ГУ «Институт микробиологии и иммунологии имени И. И. Мечникова» хранится автограф Анны Николаевны Авдаковой, оставленный ею на поздравительном послании членов ХМО Владимиру Павловичу

Бобину по случаю 40-летия его врачебного стажа. Помимо этого, в Харьковском Областном Архиве Национального Архивного Фонда Украины сохранилось пять её подписей, проставленных в деле № 1028 (Фонд 4, описание 159) «О разрешении женщине врачу Анне Авдаковой учредить частную бесплатную амбулаторную лечебницу для больных легочными заболеваниями» [10].

В настоящее время на территории её бывшей лечебницы на ул. Благовещенская, 32 (ул. Карла Маркса, 32) также располагаются учреждения, связанные с борьбой за здоровье людей. Однако теперь здесь пытаются победить не туберкулез, а одно из наиболее распространенных и не менее тяжелых заболеваний современности – наркоманию.

В части здания, принадлежащего ДК «Пищевик», теперь располагаются: Благотворительный фонд «Центр ресоциализации наркозависимой молодежи «Твоя победа», Харьковская областная общественная организация «Майбутнє без наркотиків», Харьковское областное отделение «Всеукраїнської мережі ЛЖВ» и частная клиника «Міст» под патронатом депутата районного совета Валерия Сергеевича Макаренко.

В спортивных залах этой части здания работает «Центр Отечественного боевого искусства», проводятся занятия по шейпенгу и танцам. Остальная и гораздо большая часть примыкающего к ним здания по адресу ул. Карла Маркса, 32 теперь принадлежит Харьковскому театру музыкальной комедии – первому в Украине театру оперетты.

В память о заслугах женщины-сподвижницы Анны Николаевны Авдаковой, всю жизнь шедшей в ногу с передовыми достижениями фтизиатрии, желательно назвать её именем новый и так необходимый Харькову противотуберкулезный диспансер, а на домах, где жила и работала Анна Николаевна Авдакова, к очередному юбилею ХМО установить памятные доски.

Возможно, в сборе денег на эти цели харьковчанам смогут помочь возрожденные дни «Белой ромашки», а также плата за посещение дома-музея «Дом славы Слобожанского края» жителями и гостями нашего города, которые съедутся на чемпионат Европы по футболу 2012 года.

Напомним, что по современному административно-территориальному делению Слобожанский регион охватывает почти целиком Харьковскую область (за исключением четырёх её юго-западных районов), а также соседние с ней юго-восточные районы Сумской, северные Луганской и Донецкой областей Украины.

На российской территории к Слобожанщине относятся большая часть Белгородской области и соседние южные районы Курской и юго-западные Воронежской областей [14].

Такой Дом музей – «Дом славы Слобожанского края» довольно быстро и относительно недорого можно создать в нашем городе в доме Авдаковых, расположенном как раз напротив памятника футбольному мячу,

установленному на одной из аллей парка Шевченко десять лет тому назад (24 августа 2001 года).

От этого участка Сумской улицы будут начинаться (и/или им же будут заканчиваться) почти все экскурсионные маршруты 2012 года по городу Харькову и Харьковской области, как в преддверии чемпионата Европы по футболу (с 8 июня по 1 июля 2012 год), так и позже, поскольку второй довольно симпатичный памятник футбольному мячу установлен на перекрестке проспекта Гагарина (до 1961 г. ул. Змиевская) и ул. Державинская [15].

Но, вначале превращения дома Адаковых в «Дом славы Слобожанского края» необходимо сбить всю штукатурку и немного (на глубину до 10 мм) срезать каменную кладку во всех внутренних помещениях дома (ул. Сумская, 52). После этого хорошо очищенную от этих материалов и продезинфицированную территорию здания предложить в качестве площадки для экспонирования своих достижений и героев каждому району Харьковской области, а также других областей Украины и России, ранее входивших в Слобожанский край.

Ранее, до революции, Лига борьбы с туберкулезом ежегодно проводила в Слобожанщине день «Белой ромашки» - благотворительный кружечный сбор средств.

При этом каждому жертвователю представители группы молодых людей, состоящих из аспирантов и студентов медицинского факультета, а также и старшеклассников ремесленных училищ и гимназистов, прикалывался на платье искусственный цветок белой ромашки.

Такие цветы специально для этой цели в течение учебного года делали, как воспитанники Харьковского пушкинского лицея, так и учащиеся гимназий и ремесленных училищ Харьковской губернии.

В 1993 году Всемирной организацией здравоохранения туберкулез был объявлен национальным бедствием, а день 24 марта - Всемирным днем борьбы с туберкулезом. Всемирный день борьбы с туберкулезом (World Tuberculosis Day) отмечается по решению Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) в день, когда в 1882 году немецкий микробиолог Роберт Кох (Robert Koch) объявил о сделанном им открытии возбудителя туберкулеза.

В связи с всемирным ухудшением положения по ВИЧ-инфекции и туберкулезу желательно возродить день «Белой ромашки», но, намеренно и изначально не объединяя его с Всемирным днём борьбы с туберкулезом.

Назвав данное мероприятие «Цветы голосуют за музей славы Слобожанского края», его можно будет проводить, как минимум четыре раза (по числу сезонов) в год. При этом давать каждому жертвователю сбора денег на этот музей не только цветок ромашки, но и незабудки, ландыша и т.д. В то же время, остатками этого цветочного дива Украины в последствии можно будет украсить, как залы данного музея, так и его передвижные стенды.

На полах во всех залах данного музея должна быть карта Слобожанского края, с выделением цветом района, владельца этого выставочного зала, а на потолке – схема этого же района Слобожанщины, на стенах – фото их трудовых и боевых героев. У стен на стендах и столах – образцы продукции, в компьютерах – данные о районе и представленном в зале с возможностью заказа интересующих посетителей сведений и качественной распечатки этих сведений на выходе из музея.

На средства, собранные в дни «Белой ромашки», был создан противотуберкулезный санаторий «Репки», функционирующий поныне, а белая ромашка стала символом фтизиатрии, которой посвятили себя без остатка две харьковских женщины – Анна Авдакова и Ксения Илиади - гречанка, ставшая символом непокоренного Харькова.

В совершенстве зная немецкий язык, Ксения Илиади продолжила работать в оккупированном Харькове, во 2-м тубдиспансере, вместе с А. Н. Авдаковой. После смерти главврача этого диспансера она вместе с другими членами медперсонала не только продолжила лечить больных и обессиленных харьковчан, но с риском для жизни оказывала помощь раненым, партизанам, спасала молодых харьковчан от угона в Германию.

Большинству спасенных Ксения Александровна выдавала медицинские справки о наличии у них открытой формы туберкулеза и иногда, для большей убедительности, делала пневмоторакс легких.

Илиади писала справки на немецком языке, понимая, что оккупационные власти им больше верят. Таким образом, она спасла от угона в Германию десятки человек.

После войны Ксения Александровна продолжала скромно работать, бороться за жизни людей. Ксения Илиади проработала почти 40 лет врачом-фтизиатром, и общий трудовой стаж в момент ухода ее на пенсию в 1967 г. превысил 52 года. Коллеги ценили и уважали ее.

Она, как и многие другие харьковские врачи, например, входившие в группу главного врача, хирурга больницы № 9 Александра Ивановича Мещанинова, никому не рассказывала о своем человеческом подвиге в военное лихолетье, и поэтому широкая общественность не знала о нём.

Из-за этого обстоятельства о смерти этой славной героини не сообщили в местных газетах, в силу чего многие спасенные ею вовремя не узнали о кончине своего спасителя, и не смогли провести её в последний путь.

К сожалению, точную дату смерти и место захоронения Ксении Александровны Илиади, как и Анны Николаевны Авдаковой, пока установить не удалось.

На открытие памятной доски славной дочери греческого народа, установленной на стене дома Авдаковых 23 сентября 2003 года, из Греции приехал бывший харьковский студент, успешный предприниматель Никос Богониколос. Именно он откликнулся на просьбу Совета Харьковского

общества греков и профинансировал изготовление и установку памятного знака нашей соотечественницы.

Сейчас доска памяти Ксении Илиады временно снята. Надеемся, что в возрожденном доме на ул. Сумская, 52 скоро появится не только она, но и портреты других героев разных национальностей и народностей – героев мирных и военных лет такой дружной, трудолюбивой и прекрасной земли с гордым многовековым именем – Слобожанщина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Харьков. Краткая справочная книга. – Х.: Прапор, 1976. – 296 с.;
2. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Очерк. Издание 4-е исправленное и дополненное. – Х.: Прапор, 1997. – 272 с.
3. Харьков: Архитектура, памятники, новостройки. Путеводитель / [Сост. А. Я. Лейбфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц]. – Х.: Прапор, 1885. – 151 с.
4. Харьковское Медицинское Общество 1861-1911: очерки его пятидесятилетней деятельности. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберга и С-вья, 1915 г. – 541 с.
5. Плотицер Е. А.. Слово о родном городе. – Х.: Золотые страницы, 2009.- 200 с.
6. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст.–1916 р.). – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с.
7. 140 лет Харьковского научного медицинского общества (1861-201): Сборник очерков и статей по истории деятельности ХНМО. Харьков: РЦНИТ, 2002. – 180 с.
8. Данные отдела памятников истории Харьковского научно-методического центра охраны культурного наследия.
9. Данные архива отдела охраны памятников архитектуры управления градостроительства и архитектуры Харьковской облгосадминистрации.
10. Данные Харьковского Областного Архива Национального архивного Фонда Украины (Фонд 4, описание 159, дело 1028).
11. Большая Российская энциклопедия: В 30 т. / Председатель науч.-ред. совета Ю. С. Осипов. Отв. ред С. Л. Кравец. Т. 2. Анкилоз–Банка. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2005. – 766 с.: ил.: карт.
12. <http://wikimapia.org/14865070/ru/>
13. <http://persons.com.ua/index>.
14. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Слобожанщина/>
15. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/ru/6/68/Памятник_мячу_Гагарина_ул._Державинской__Vizi_Хар.JPG

Н. П. ТРИПУТИНА

ЗАВЖДИ НА ПЕРЕДЬОМУ ПЛАНІ: КОРОТКА ПОВІСТЬ ПРО ПЕРШОГО НАРКОМА

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 25 липня 1931 р. «з метою організації скорішої реконструкції комунального та житлового господарства УСРР» було утворено **Народний комісаріат комунального господарства України** [27]. На чолі став молодий енергійний адміністратор Василь Денисовича Кузьменко [26].

Особу Василя Денисовича Кузьменка можна упевнено віднести до числа так званих «червоних менеджерів». Майбутній нарком народився у 1897 р. у селі Губник Гайсинського повіту на Поділлі в селянській родині. Після навчання у 1906-1914 роках у сільській школі та ремісничому училищі працював 2 роки слюсарем на залізниці,

В. Д. Кузьменко (1897-1937)

а протягом 1916-1917 років служив у чині рядового авіамеханіком 6-го авіаполку. До лав КП(б)У вступив у жовтні 1918 р. на Шулявці (робітничий район Києва – Н. Т.) після короткого перебування протягом квітня-липня 1917 р. в українській партії соціалістів-революціонерів. Від осені 1918 р. до літа 1921 р. працював слюсарем в авіапаркові, дослужившись до посади заступника керівника заводу № 2 м. Києва [4, с. 244]. За свідченням М. Г. Москаленка від 9 липня 1956 р., в авіаційних майстернях В. Д. Кузьменко очолював партійну організацію більшовиків і саме за його ініціативою «*бул построен на базе авиамастерских авиазавод в г. Киеве*» [37, арк. 213 зв.]. Це на той час дрібне ремонтне підприємство дало в подальшому поштовх розвитку авіаційної промисловості України. Рок з 1919 по 1921 становлять час перебування В. Д. Кузьменка у Червоній армії.

Громадська активність Василя Денисовича здобула йому повагу та визнання робочих-металістів, які обрали його головою Київського районного комітету своєї професійної спілки [19]. На 1 травня 1923 р. Київський районний осередок металістів поєднував робочих метало- та електропромисловості Київщини, Черкащини, Волині та Поділля і включав 5 766 членів [19, с. 12]. Згодом В. Д. Кузьменко став секретарем Київської губпрофради, а далі – її головою. З 1927 р. Василь Денисович працював у Всеукраїнській раді професійних спілок спершу на посаді завідувача оргвідділом, а потім – секретаря ВУРПС [3]. Профспілковий рух першого пореволюційного десятиліття був у нашій країні потужною впливовою силою, яка ще не звелася до ролі «школи комунізму». Відстоювання прав та інтересів трудящих включало до себе широке коло найгостріших питань, серед яких були і тарифна політика, і забезпечення житлом, і продовольче постачання членів спілки, і боротьба з дитячою безпритульністю та створення й утримання численних дитячих будинків та дитсадків, і професійна освіта працівників усіх рівнів, і допомога безробітним, і медичне обслуговування трудящих, і соціалістична перебудова побуту, і культурне будівництво тощо [39; 9]. Особливо складним було розв'язання цих проблем в умовах соціально-економічної кризи та НЕПу. І всіма цими питаннями доводилося займатися лідеру металістів [12; 13; 17; 20].

Кар'єру державного чиновника Василь Денисович розпочав з посади голови Шулявського райвиконкому м. Київ. Наступною із січня 1930 до вересня 1931 р. була робота першого заступника наркома освіти [3], який виконував доручення М. Скрипника з організаційно-господарських питань, а також опікувався станом технічних навчальних закладів України, підпорядкованих ВРНГ, та кадровими питаннями Наркомосу. Анкета держслужбовця від 15 лютого 1930 р. містить інформацію про наявність у В. Д. Кузьменка вищої освіти [4, с. 244–245]. Член ВУЦВК 1922, 1924, 1926, 1927 рр., Василь Денисович був делегатом X, XI, XII, XIV Всеукраїнських з'їздів КП(б)У з правом вирішального голосу та XIV з'їзду ВКП(б) із правом вирішального голосу. У роботі XVII з'їзду ВКП(б) – сумнозвісного «з'їзду переможців» – він брав участь з дорадчим голосом. На XI та XII з'їзді його обирали до складу ЦК КП(б)У [1].

Відповідно до постанови президії ВУЦВК від 25 липня 1931 р., Василя Денисовича Кузьменка було поставлено на чолі новоутвореного Наркомату комунального господарства УСРР [26]. Востаннє на засіданні колегії Наркомосу він був присутній 30 серпня 1931 р.

У грудні 1931 р. питання розвитку комунальної галузі України було поставлене на розгляд III сесії XII скликання ВУЦВК. Матеріали до доповіді наркома та власне доповідь В. Д. Кузьменка свідчать про глибокий та вдумливий підхід до непростой ситуації у комунальному господарстві країни [10; 15]. Ретельно проаналізувавши зібрану інформацію, новий

очільник комунального господарства країни визначив пріоритети його розвитку і шляхи підйому галузі на рівень поставлених державою завдань. В обговоренні доповіді, яке тривало 2 сесійних дні, взяли участь понад 40 виступаючих з різних куточків України. За доповіддю В. Д. Кузьменка 20 грудні 1931 р. було ухвалено постанову «Про комунальне господарство УСРР», яка підсумувала досягнення галузі за попереднє 10-річчя і накреслила заходи з його подальшого розвитку [25].

Серйозний наголос у вказаній постанові було зроблено на розвиток комунального господарства столиці України. Сесія затвердила постанову Раднаркому УСРР від 2 вересня 1931 р. про розвиток житлового і комунального будівництва м. Харкова. В ухвалі зазначалося: «Завдання перетворити Харків на зразкове місто України спричинює потребу посилити заходи до соціалістичної реконструкції всього міського господарства столиці». Протягом наступного десятиліття аж до початку Великої Вітчизняної розвитку міста і був зорієнтований на прийняту у 1931 р. постанову [25].

На посаді Народного комісара комунального господарства, як і на інших посадах, Василь Денисович проявив себе ерудованою людиною, талановитим організатором. З вражаючою оперативністю він зумів ввійти у курс справ комунального наркомату, організувати його роботу, добрати працездатні, грамотні кадри.

Пропрацювавши на посаді Наркома комунального господарства до 4 вересня 1932 р. [24], з липня 1932 р. В. Д. Кузьменко був поставлений керувати Виконавчим комітетом Харківської Обласної ради, створеної відповідно до постанови IV Позачергової сесії ВУЦВК XII скликання від 9-го лютого 1932 р. Після встановлення районування УСРР за обласною системою до Харківської області ввійшло 82 райони [23]. Тепер ці території

із такими центрами, як Полтава, Суми, Кременчук, Лубни, Чугуєв, Лозова, Куп'янськ, Хорол, Пирятин тощо, відносяться як до Харківської, так і до Полтавської та Сумської областей [36]. Коло турбот В. Д. Кузьменка на цій посаді впритул торкалося проблем голодомору, який у цей час лютував в Україні: як керівнику адміністративного рівня йому доводилося виконувати роль демпфера між партійною владою та голодуючим селянством.

Після року роботи у Харківському облвиконкомі 1-го березня 1933 р. Василя Денисовича було призначено заступником Народного комісара робітничо-селянської інспекції [21], після чого VI всеукраїнським з'їздом споживчої кооперації він був обраний на голову правління ВУКС [11]. Розгляд матеріалів з історії кооперативного руху в Україні переконує, що за радянської доби він залишався чи не єдиною сферою життя суспільства, яка зберігала певну автономію і повністю не була вмонтована до адміністративно-командної системи [6, с. 10]. Робота на цій посаді була спрямована на відстоювання залишків незалежності кооперативного руху в Україні та забезпечення певного рівня постачання сільського населення через торгову мережу споживчої кооперації. При чому для цього кооператори вдавалися навіть до співробітництва з іноземними постачальниками. У вересні 1934 р. В. Д. Кузьменко був включений до делегації українських кооператорів на конгрес Міжнародного кооперативного альянсу у Лондоні, де кооператори з Англії, Польщі, Шотландії, Швеції тощо обрали його до Центрального комітету цієї впливової міжнародної організації. Вдруге Василь Денисович виїздив за кордон у вересні 1935 р. для участі у Пленумі ЦК Альянсу в Празі [31]. Працівники апарату профспілок оцінювали його як *«как делового и способного советского руководителя государственного масштаба»* [30].

Останню в житті високу посаду В. Д. Кузьменко обійняв у листопаді 1936 року. І знову, як це було у 1931 році, йому довелося налагоджувати роботу новоствореного наркомату. Цього разу це був Народний комісаріат лісової промисловості, створений 22 жовтня 1936 р. на базі Лісопромислового сировинного тресту Вищої ради народного господарства УСРР «Українліс». Протягом попередніх пореволюційних років ліси України пройшли шлях від цілковитого занепаду як наслідку Першої світової та Громадянської війн до відродження кінця 20-х і стали об'єктом безжальної експлуатації доби перших п'ятирічок. При цьому, якщо протягом 20-х рр. домінантою лісогосподарської діяльності було посилене лісорозведення, спрямоване на захист сільськогосподарських площ від посухи, то на початку 1930-х акцент було перенесено на безперерйбне постачання лісоматеріалів для новобудов. Ліспромгоспи (підприємства з заготівлі деревини – Н. Т.) було організовано навіть у деяких районах українського лісостепу. Повною мірою відчувши у 1932–33 рр. згубність такого поводження із лісовим фондом у нашій малолісній республіці, керівництво пізніш пішло

на включення значної частини лісів до водоохоронної зони (лісгоспи) під орудою Українського управління лісоохорони та лісонасаджень Головного управління лісоохорони та лісонасаджень СРСР (Головлісоохорони). Лісопромислові господарства з осені 1936 р. були підпорядковані Народному комісаріатові лісової промисловості [2, с. 367]. Отже, перед першим Наркомом лісової промисловості стояло завдання задовольнити господарські потреби у лісоматеріалах, не порушуючи екологічної рівноваги на території республіки.

Лісовою промисловістю України В. Д. Кузьменко керував протягом 10-ти місяців. Стосовно цього періоду діяльності Василя Денисовича збереглося найбільше документальних свідчень його товаришів та підлеглих. Через роки долинають до нас їхні голоси. *«Кузьменко виявил себе знаучим організатором и хорошим руководителем»* [32]. *«За время работы наркомом он проявил значительную деловую активность – прекрасно разбирался во всех нюансах этой отрасли народного хозяйства, и его решения по ряду сложнейших организационных и технических вопросов не вызывали каких-либо сомнений в своей целесообразности. Он был первым наркомом лесной промышленности и её организатором»* [33]. *«За время совместной работы в наркомате знаю тов. Кузьменко как лучшего работника, примерного члена партии... Служил примером для всего коллектива... Как политически грамотный работник был руководителем партшколы. Был правдивым, честным коммунистом»* [28]. *«Кузьменко – рабочий-арсеналец, партия его воспитала и вырастила. Как нарком он был требовательный и чуткий как товарищ. Пользовался большим уважением среди лесников. Программу лесная промышленность выполняла в бытность его наркомом... Великий лесник»* [29]. *«Кузьменко, не считаясь со временем и здоровьем, исключительно много работал, чтобы добиться выполнения планов лесозаготовок всеми леспромхозами Украины... пал жертвой провокационной деятельности банды Ежова-Берия»* [35]. *«На мой взгляд, Василий Денисович Кузьменко был исключительно зрелищный человек, прекрасный организатор. Многие сделал для упорядочения лесного дела (с точки зрения лесозаготовки) на Украине. Входил в правительство с предложениями по улучшению работы лесной промышленности. Все постановления по улучшению лесной промышленности проводил в жизнь... Всегда его указания были четкими, деловыми и конкретными... Умелое руководство, исключительные организаторские способности тов. Кузьменко способствовали выполнению устанавливаемых планов по лесозаготовкам в системе Наркомата лесной промышленности УССР»* [34].

Важко повірити, але саме цю людину було заарештовано 23 серпня 1937 р. як учасника української націоналістичної організації, що стоїть на терористичних позиціях [22]. Пленум ЦК КП(б)У від 29-30-го серпня

1930 р. виключив В. Д. Кузьменка з членів ЦК КП(б)У як ворога народу [1]. У звинувачувальному висновку, який прозвучав у судовому засіданні 23.10.1937 р., стверджувалося, що він: *«является активным участником антисоветской украинской террористической организации, ставившей своей главной задачей насильственное свержение советской власти на Украине и установление фашистского строя»*, для чого він займається не тільки шкідництвом у народному господарстві, а й створенням повстанських груп, шпіонажем на користь фашистських держав Польщі та Німеччини [8]. Розстрільний вирок у вказаній справі за статтями 54-1а; 54-8; 54-11 Карного Кодексу СРСР був виконаний наступного дня – 24 жовтня 1937 р. у м. Києві [7]. Василю Денисовичу на той час виповнилося 40 років. Дев'ятнадцять років по тому, 20 жовтня 1956 р., Воєнна Колегія Верховного Суду СРСР після додаткового розслідування встановила, що *«Кузьменко был осуждён необоснованно, по материалам дела, сфальсифицированным б. работниками НКВД УССР»*. Вирок було скасовано, а справу було припинено за відсутністю складу злочину [5].

Нащадкам залишається пам'ять.

СКОРОЧЕННЯ

Губпрофрада – губерньська рада професійних спілок
ВРНГ – Всеукраїнська рада народного господарства
ВУКС – Всеукраїнська кооперативна спілка (Вукоопспілка)
Наркомосу – Народний комісаріат освіти
Київський ОСПС – Київський окружний союз професійних спілок
ВУРПС – Всеукраїнський рада професійних спілок (ВУСПС)
Ліспромгосп – лісопромислове господарство
Лісгосп – лісове господарство

ЛІТЕРАТУРА

1. Архівна довідка з Інституту історії партії ЦК КП України на Кузьменка В. Д. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 Ф П В. Д. Кузьменка. – Арк. 200.
2. Вакулук П. г. Нариси з історії лісів України / П. г. Вакулук. – Фастів: Поліфаст, 2000. – 624 с.
3. Василь Денисович Кузьменко // Вісті ВУЦВК. – 1931. – 26 липня.
4. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930 років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Ю. Виговський. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

5. Визначення Воєнної Колегії Верховного Суду СРСР № 4н – 018991 у справі В. Д. Кузьменка. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 250.
6. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К.: Знання, 2006. – 513 с.
7. Довідка про виконання вироку Кузьменку В. Д. - ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 190.
8. Звинувачувальний висновок у справі В. Д. Кузьменка. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 184.
9. История профессиональных союзов Украинской ССР. Т. 1. – К., 1981. – 96 с.
10. Комунальне господарство УСРР: Матеріали до доповіді народного комісара комунального господарства т. Кузьменко III-й сесії ВУЦВК XII скликання. – Х., 1931. – 73 с.
11. Кузьменко Василь Денисович // Кооперативне будівництво. – 1934. – № 4. – С. 7-7.
12. Кузьменко В. Д. Ближайшие задачи профпечати / В. Д. Кузьменко // Кузница. – 1925. – № 1-2. – С. 4.
13. Кузьменко В. Д. Больше внимания массовой работе / В. Д. Кузьменко // Кузница. – 1925. – № 7. – С. 3.
14. Кузьменко В. Д. Відозва до членів ВУКСу // Кооперативне будівництво. – 1934. – № 8-9. – С. 1.
15. Кузьменко В. Д. Доповідь Наркомгоспу / В. Д. Кузьменко // Третя сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету XII-го скликання (12 – 20 грудня 1931): стенографічний звіт. – Х.: Радянське будівництво і право, 1932. – Бюлетень № 9. – С. 1 – 20.
16. Кузьменко В. Д. За право рапортувати з'їздам рад // Кооперативне будівництво. – 1934. – № 10. – С. 4-5.
17. Кузьменко В. Д. Как должен проводиться конкурс: речь на общегородской конференции завкомов Киевского районного союза металлистов / В. Д. Кузьменко // Кузница. – 1925. – № 8. – С. 12.
18. Кузьменко В. Д. Отоварювання хліба – великий іспит / В. Д. Кузьменко // Кооперативне будівництво. – 1934. – № 10. – С. 1-3.
19. Кузьменко В. Д. Отчёт Киевского районного комитета Всеукраинского союза рабочих-металлистов на III районном съезде металлистов 5 июня 1923 г. / В. Д. Кузьменко // Профессиональная жизнь – 1923. – № 9 (16). – С. 12 – 17.
20. Кузьменко В. Д. Профсоюзы и РКИ / В. Д. Кузьменко // Профсоюзная жизнь. – 1924. – № 59. – С. 3 – 4.
21. Постанова президії Харківського обласного виконавчого комітету від 1 березня 1933 р. про звільнення В. Д. Кузьменка від обов'язків Голови облвиконкому у зв'язку з його призначенням заступником Народного комісара робітничо-селянської інспекції. – ДАХО. – Ф. Р-3858. – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 1.
22. Постанова про обрання запобіжних заходів стосовно В. Д. Кузьменка – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 1.
23. Постанова IV Позачергової сесії ВУЦВК XII скликання від 9-го лютого 1932 р. про районування УСРР за обласною системою // Харківський пролетар. – 1932. – 10 липня.
24. Про звільнення Кузьменка В. Д. від обов'язків Наркома комунального госпо-

- дарства УСРР: випис з протоколу засідання Президії ВУЦВК від 4 вересня 1932 р. – ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 3. – Арк. 138.
25. Про комунальне господарство УСРР: постанова Третьої сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету XII-го скликання (12 – 20 грудня 1931) // Третя сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету XII-го скликання (12 – 20 грудня 1931): стенографічний звіт. – Х.: Радянське будівництво і право, 1932. – Бюлетень № 14. – С. 15 – 25.
  26. Про настановлення тов. Кузьменка В. Д. на Народного комісара комунального господарства УСРР: постанова президії ВУЦВК//Вісті ВУЦВК. – 1931 – 26 липня.
  27. Про утворення Народного комісаріату комунального господарства УСРР: постанова ВУЦВК та РНК УСРР // Вісті ВУЦВК. – 1931. – 26 липня.
  28. Протокол допиту директора Ворожбянського ліспромгоспу Дуба С. П. від 11.07.1956 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 237.
  29. Протокол допиту директора тресту Дніпролісосплав Радченко г. Ф. від 11.07.1956 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 238 зв.
  30. Протокол допиту колишнього працівника апарату Київського ОСПС, ВСПС та Укоопспілки Малицького Д. М. від 12.07.1956 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 240 зв.
  31. Протокол допиту Кузьменка В. Д. від 19 вересня 1937 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 43 – 45.
  32. Протокол допиту працівника Наркомату лісової промисловості Попова С. А. від 9.06.1956 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 234.
  33. Протокол допиту працівника Наркомату лісової промисловості Рожанського А. В. від 9.07.1956 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 235 – 236.
  34. Протокол допиту співробітника Наркомату лісової промисловості Збарського А. г. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 242 зв. – 243.
  35. Протокол допиту співробітника Наркомату лісової промисловості Любарського . І. від 11.07.1956 р. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 ФП В. Д. Кузьменка. – Арк. 241 – 141 зв.
  36. Протокол № 29 засідання Харківського обласного виконавчого комітету від 16 серпня 1933 р. – ДАХО. – Ф. 3858. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1 – 28.
  37. Свідчення М. г. Москалюка на допиті від 9.07.1956 у справі з реабілітації В. Д. Кузьменка. – ГДА СБ України. – Архівно-слідча справа № 38466 Ф П В. Д. Кузьменка. – Арк. 213 зв.
  38. Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти. – К.: Ред. газ «Вісті», 1996. – 192 с.
  39. Шендрик Л. К. Профспілки України. З історії профспілкового руху на Україні / Л. К. Шендрик, М. І. Горлач. – К., 1965. – 47 с.

Н. П. ТРИПУТИНА

ВОЗВРАЩЕННАЯ ЛЕГЕНДА. ГЕНЕРАЛ-МАЙОР МИХАИЛ ГЕОРГИЕВИЧ СНЕГОВ

*Закрою глаза и навеки со мной
Холмы, и костёлы, и лица...
И будет в душе моей яростный бой
Уже нескончаемо длиться.*

Эти строки принадлежат перу не профессионального литератора, а кадрового военного – генерал-майора Михаила Георгиевича Снегова. А бой, о котором пишет Михаил Георгиевич, – это первая в истории Великой Отечественной войны битва с фашистами, из которой победителями вышли наши воины – битва за город Перемышль, развернувшаяся 22–25 июня 1941 г. Уже 23 июня 1941 года, на второй день войны, войска под его командованием заставили споткнуться вооруженную до зубов армию вермахта, не знавшую до той поры поражений. Было это у города Перемышля (который после войны был передан Польше и зовется теперь Пшемыслем)...

При разделе Польши в 1939 году Перемышль поделили на две части: западную, германскую, и восточную – советскую. Граница проходила по реке Сан. Весной 1940-го в пограничный Перемышль прибыл генерал-майор Снегов, вступивший в должность командующего 8-м стрелковым корпусом.

22 июня 1941 года, в 4 или 5 утра, начался артобстрел пограничного города. И уже до полудня немцы заняли его советскую часть. На рассве-

Генерал-майор М. Г. Снегов, 1950-е годы

те следующего дня генерал Снегов принял на себя командование Перемышльским гарнизоном, покинувшим город. Теперь ему подчинялись (кроме 8-го стрелкового корпуса и входившей в него 99-й стрелковой дивизии) и пограничники, и войска укрепрайона, и отряд народного ополчения, созданный утром накануне.

В 4 утра 23 июня генерал Снегов повел войска на штурм Перемышля. Бились жестоко, остервенело, как в последний раз. Бились на улицах, во дворах, на мосту, в воде. Немцы стояли насмерть. Наши в ожесточении поднимали их на штыки... И вот заслоны смяты, противник бежит! На каждом шагу – трупы; в реке – убитые, раненые, оружие, машины, повозки... Вода стала красной от крови...

Шведский военный обозреватель писал в те дни: *«Впервые мы увидели огромное количество деревянных крестов с немецкими стальными касками – свежее кладбище под Перемышлем. Может быть, впервые с начала Второй мировой войны в июне 1941-го германские войска потерпели здесь поражение»*. 25 июня «Правда» торжествующе рассказала о штурме: *«Советские войска стремительным ударом вновь овладели Перемышлем!»*. Газета переходила из окопа в окоп. На всех фронтах наши клялись перед знаменами: будем воевать, как воюют в Перемышле – не жалея жизни... К тому времени противник уже продвинулся на десятки километров по всему фронту. Наши отступали по всей линии фронта – кроме Перемышля... Утром 26 июня пришёл приказ – отступить! Тем временем немцы заняли уже все дороги на Львов, пришлось двигаться на Харьков.

Снегов вывел из Перемышля войска, ополченцев, раненых, организовал эвакуацию женщин и детей. Этот отход без потерь вошел потом в учебники по тактике. На сутки генерал отбил Винницу, маршевым строем прошел через фактически занятые немцами Житомир... Этот почти 900-километровый «марш сквозь смерть» показал, что воюют все-таки не железки, а люди...

Шел второй месяц, как они оставили Перемышль. Колонна стремительно таяла. Последние ее остатки подошли к реке Синюха в районе Умани. Решили пробиваться вдоль берега... *«В ночь с 5 на 6 августа, – писал позднее М. Г. Снегов в своей автобиографии, – мы предприняли попытку выйти из окружения. Отдельные части прошли. Я с остатками корпуса также пошел на прорыв, но был ранен и контужен. У деревни Копеньковата наша группа была разбита. В течение всего дня группа в 10-15 человек, оставшаяся со мною, вела перестрелку с автоматчиками противника. На рассвете я был захвачен вместе с двумя несшими меня бойцами»*.

Человек, сумевший первым на советской территории дать отпор фашистским войскам, генерал Михаил Георгиевич Снегов родился в 1896

Ход боевых действий на советско-германском фронте летом 1941 г.

году в Можайском уезде Московской губернии, в деревне Мордвиново, в крестьянской семье. Незаурядные способности позволили ему, единственному в классе крестьянскому сыну, окончить гимназию. С началом Первой мировой войны едва достигший 18 лет юноша отправляется добровольцем на фронт, откуда его направили в Московское Алексеевское артиллерийское училище, одно из старейших в России. Стал прапорщиком. Воевал на Румынском фронте. Женится на Вареньке Свенцицкой, дочери своего преподавателя, подполковника, дворянина.

Революция 1917-го застала поручика Снегова на фронте. В Красной армии М. Г. Снегов с января 1918 г. Его примеру следует тесть – кадровый офицер царской армии Андрей Эдуардович Свенцицкий. В 1921 году, когда окончилась гражданская война, 24-летний Снегов был начальником штаба кавалерийской бригады и носил в петличке ромб (он комбриг). После окончания в 1926-м году Восточного факультета Военной академии им. М. В. Фрунзе он получил назначение в Китай – военным советником революционного правительства Чан Кай-ши и работал там под руководс-

М. Г. Снегов (конец 30-х гг.)

твом В. Блюхера. По возвращении из-за границы его оставили в Москве, в аппарате Наркомата обороны: Ворошилов не хотел его отпускать.

В конце 1930-х, перед назначением в Перемышль, Снегов – один из самых профессиональных сотрудников Наркомата обороны. При этом скромный, на глаза начальству не лезет. И все же случилось нечто, что едва не стоило ему жизни. Комиссия по партийной чистке предложила Снегову срочно развестись с женой-дворянкой. Отказался наотрез. Его исключили из партии как классово-чуждый элемент. А в анкете кто-то коварно вывел – «из дворян»...

Потом был неожиданный вызов к самому Сталину: как это – комбриг

Снегов из дворян?! К счастью, в сельской церкви у него на родине сохранилась книга с записями о рождении. Там черным по белому было: родители – крестьяне... Снегова простили.

Весной 1940-го ему присвоили новое воинское звание – генерал-майора (как раз в армии вводились воинские звания для командного состава) и по его собственной просьбе перевели из канцелярии в войска. Так он был назначен командиром 8-го стрелкового корпуса 12 армии в Киевском особом военном округе и попал в Перемышль.

Более 20-и советских генералов, среди них – поистине легендарные (Карбышев), попали в немецкий плен. Они не ушли с поля боя, не покинули в беде свои войска, а разделили их долю... Снегов в плену прошел через 7 лагерей – Украина, Польша, Австрия, Германия... Повсюду сохранял достоинство, организовывал помощь больным и ослабевшим и возглавлял офицерский Суд чести.

Осенью 1942-го Снегов оказался в лагере под Берлином – по вызову гитлеровского прихвостня и предателя, бывшего своего подчиненного, командовавшего 99 стрелковой дивизией генерала Власова. Перейдя на сторону Гитлера, Власов формировал так называемую Российскую Освободительную Армию – РОА. Высокие посты были предложены генералам Лукину и Понеделину. А Снегову – должность начальника штаба. Все наотрез отказались. Сдержанный Снегов с предателем был особенно резок. Немцы подготовили открытку, на которой под фотографией Снегова стоял текст с призывами к советским воинам прекратить сопротивление и пере-

ходить на сторону Германии, вступать в ряды Освободительной Армии. Его жестоко истязали, вынуждая поставить подпись под этой открыткой. Генерал был непреклонен.

Вот что рассказывал сын генерала Снегова Юрий Михайлович: *«Когда отца уводили, офицер в форме РОА, присутствовавший при разговоре Власова и Снегова, шепнул ему: «О вашем героическом поведении будет известно в Москве».* Оказалось, что это был глубоко законспирированный советский разведчик.

Снегова освободили из лагеря союзные войска – за 10 дней до конца войны, больного, измученного, с откровенной раной на руке. Вместе с группой освобождённых генералов он был переправлен в Париж, откуда

Таким знали в ХИИКСе генерал-майора
М. Г. Снегова (50-е гг.)

после лечения в госпитале и проверки СМЕРШем был передан в советский фильтрационный лагерь. В декабре 1945 он вернулся к семье. В этом же году генералу Снегову вручили орден Красного Знамени, которым он был награждён за оборону Перемышля и бои на Западной Украине.

В 1947 г. закончил ВАК военной академии, защитил диссертацию, став кандидатом военных наук. Потом служил на севере, был зам. командующего округа по строительству и расквартированию войск. После нескольких лет трудной и ответственной работы на Севере здоровье, уже подорванное войной, стало сдавать.

В 1952 г. с. был переведён на Украину, на должность заведующего военной кафедры Харьковского института инженеров коммунального строительства.

В характеристике от 16 октября 1956 г., хранящейся в личном деле генерала в архиве ХНАГХ, указано, что он за время работы *«проявил себя принципиальным, настойчивым, целеустремлённым и инициативным работником... сочетает высокую требовательность с чуткостью к запросам студентов и сотрудников кафедры».* В 1954 г. был восстановлен в партии.

Генерал Михаил Георгиевич Снегов награжден орденом Ленина, четырьмя орденами Красного Знамени, многими медалями. В конце 1959 г., уже больной раком, генерал-майор М. Г. Снегов был уволен из рядов Советской Армии. Умер 25 апреля 1960 года.

Дом по ул. Сумской, 128, где в 1950-е годы проживал М. Г. Снегов

Героический боевой и жизненный путь легендарного солдата Великой Отечественной был отражён в ряде документальных и художественных произведений (А. С. Васильева, Е. Б. Долматовского, В. Кравченко, Стрижакова), о нем с огромным теплом вспоминали боевые соратники (А. Фуки). Очерк о М. Г. Снегове был включён в книгу, посвящённую 80-летию нашей академии.

Эпилог. Михаил Георгиевич ушёл из жизни немногим более 50 лет назад. За эти годы не стало большей части людей, лично знавших генерала, да и события истории во многом стёрлись из памяти людей. И вот – невероятный случай привёл автора этого очерка на 2-е городское кладбище г. Харькова по ул. Пушкинской, где на центральной аллее у самого входа расположена могила генерала.

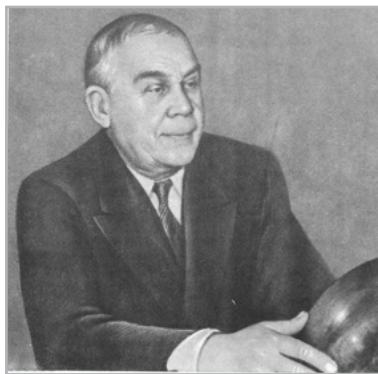
Сейчас зав. сектором библиотеки Н. Трипутина совместно с сотрудниками Музейного комплекса ХНАГХ готовят материалы для регистрации места захоронения нашего прославленного преподавателя в «Своде памятников истории и культуры Украины». Хочется, чтобы нынешнее поколение молодых знало об удивительном человеке, вписавшем одну из самых героических страниц в летопись Великой Отечественной войны, и гордились им.

Н. О. ІЗМАЙЛОВА

ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ ЧЕРНЕТЧЕНКО – АГРОНОМ-СЕЛЕКЦІОНЕР СЛОБОЖАНЩИНИ

Василь Степанович Чернетченко – мій троюрідний дід, був видатним фахівцем з селекції та насінництва овочевих та баштанних культур. Він присвятив своє життя покращенню низки сортів та розвиткові елітного насінництва, розробці засобів зберігання насінників капусти, цибулі, корінників та новим агротехнічним прийомам вирощування насіння.

Василь Степанович народився у 1893 році. Про ранній період діяльності Василя Степановича мені, на жаль, відомо не дуже багато. Василь Степанович, як і його рідна сестра,

Василь Степанович Чернетченко, 1963 р.

моя прабабця Катерина Степанівна, народилися у селищі Лука Сумської області. Діяльність батька родини Чернетченків була пов'язана з цукровою імперією Харитоненка. Катерина закінчила медичну освіту, стала лікарем у Харківській лікарні хребта. Про навчання Василя Степановича я поки що не маю даних. Документи не збереглися у нашому родинному архіві.

В. С. Чернетченко є автором більш ніж 50 книг та статей. Перші його публікації виходять починаючи з 1930 року, більшість – у Харкові. Вони присвячені селекції та насінництву. Серед них – «Як убирати та переховувати корінняки на висадки», брошура видана у Харкові, а також стаття з цього питання у центральному московському журналі «Сад и огород» за 1931 рік. Діяльність Чернетченка у тридцять роки пов'язана з носівською сільськогосподарською дослідною станцією (зараз – Чернігівська область) і з охтирською дослідною станцією.

За нашими спостереженнями, з 1931 по 1936 рік не вийшло жодної публікації В. С. Чернетченка. Постає питання, з чим це пов'язано. Історичні дослідження останніх років дають змогу припустити, що це мовчання

Обробка матеріалів у «Всеукраїнському товаристві насінництва» (ВУОС), червень 1930 р. В. С. Чернетченко – другий зліва.

може бути або пов'язане за голодомором на Україні, або з репресіями щодо селекціонерів.

Але у звіті про діяльність Чернетченка у цей період написано, що з 1928 по 1933 рік він займався агротехнічними прийомами насінництва білокачанної капусти. Розроблений засіб зберігання насіння та тип спеціальних сховищ для них, винайдений новий спосіб швидкого розмноження насіння сортів капусти, коли були уперше використанні на насіння бокові пасинки, що утворюються на рештках кочериг після зрізування головки (разом з Дорошенком). Це дозволило скоротити імпорт насіння капусти з Німеччини та Голландії у 1933 році та зекономити десятки тисяч рублів золотом. До цього вважалося, що виведення насіння неможливо у місцевих умовах і завезення з закордону було єдиною можливістю забезпечення насінням посівів капусти.

Публікації Чернетченка відновляються з 1936 року, і вони присвячені виробництву насіння цибулі та інших городніх культур.

У довоєнний період Чернетченко видав кілька статей, присвячених овочевим та баштаним культурам. У воєнний період Василь Степанович разом зі своєю дружиною Ксенією Костянтинівною Марценициною, теж селекціонером, перебував у окупації. Згідно родинних розповідей, робота з виведення та удосконалення сортів не припинялася, багато зусиль було покладено на збереження насіння від знищення гризунами та під час тотального голоду у воєнні та перші повоєнні роки.

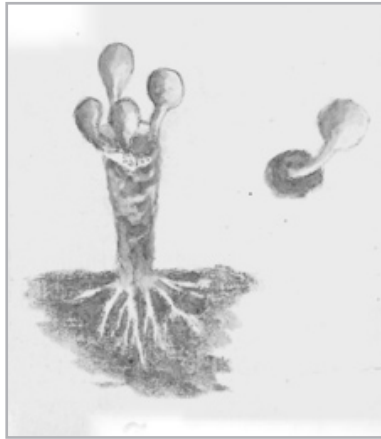
У 1946 році Василь Степанович захищає дисертацію – «Вопросы семеноводства лука в УССР». Робота підсумовує багаторічну працю на

Харківській овочево-картопляній селекційній станції. Його діяльність до кінця життя була пов'язана з Українським науково-дослідним інститутом овочівництва та баштанництва, що і зараз розташований у селищі Селекційний, Харківська область, Мерефа.

З п'ятдесятих років Чернетченко публікує низку робіт з гетерозису овочевих та баштанних культур – кавунів, динь, гарбузів, огірків та помідорів.

Серед цих сортів хочеться торкнутися двох. Не широко відомо, що у 1934 році Василь Степанович поклав початок уведенню до виробництва найкращого на теренах колишнього Радянського Союзу огірка «Ніжинський-12». У ювілейному звіті про свою діяльність для інституту, де він працював, Чернетченко вказує, що вдосконалення сорту почалось з 200 грамів насіння, яке збереглося (напевно, після важких часів 1932-1933 року). З цього насіння було організовано правильне вирощування насіння цього сорту – супер-еліта, еліта та перша репродукція. Впродовж 4 років сорт був уведений у масове виробництво і зайняв найбільші площі на Україні. За ініціативи та за вимоги В. С. Чернетченка у Чернігівській області був створений заповідник огірка ніжинський місцевий. У заповідник були включені усі райони, де вирощувався цей цінний сорт. Під час організації заповідника за розпорядженням наркомземлі УРСР з Чернігівської зони були вилучені сорти «Тулуз», що були завезені для репродукції однієї з французьких насінневих форм, та був заборонений увіз до районів заповідника насіння інших сортів огірка. Завдяки цим мірам, що були прийняті за ініціативи Чернетченка, сорт огірка ніжинський такий довгий час зберігався у своїй чистоті, з усіма його найкращими якостями у засолі.

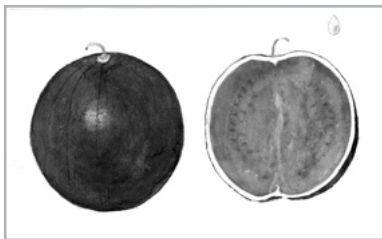
Ще один видатний результат діяльності В. С. Чернетченка – добре відомий усім жителям Харківської області сорт кавуна «Огонек» (авторське свідоцтво 89 від 26 травня 1962 року). Цей сорт – результат багаторічної

Малюнок В. С. Чернетченка.
Насіння капусти

Малюнок В. С. Чернетченка
з написом Чернетченка: Диня «Мамонт»,
ур. 1961 року, Мерефа

Кавун «Огонёк»

кропіткої роботи Василя Степановича над більш ніж 300 сортами кавунів. За роки роботи над проблемами виведення кавунів під керівництвом Чернетченка була захищена також дисертація Ф. А. Ткаченка та інших. Сорт «Огонек» селекції Чернетченка районований в Україні і в Ростовській області, Краснодарському краї та Дагестані, але його насіння були завжди

дефіцитними, - такими вдалими були його характеристики. Цей сорт високоврожайний, він відрізняється великою кількістю м'якоті в плодах, дуже високими смаковими якостями.

У моїй пам'яті постать Василя Степановича пов'язана перш за все з дитячими емоціями з приводу смачного кавуна, який кожного вересня з'являвся на столі нашого дому. Я знала, що ця людина створила це солодке диво, і захоплювалася дідом Василем. Дід Василь учив мою маму консервувати цей кавун, пригощав їм нас у себе вдома. А особливе враження викликали у мене власноручні замальовки Василем Степановичем свого дітища з підписами «Огонёк» молодые завязи в натуральную величину». Василь Степанович був надзвичайно світлою і доброю людиною, він був, наскільки я пам'ятаю, свідомим носієм української мови та культури: він розмовляв українською, вдягав сорочки з українською вишивкою та мав у хаті багато суто народних речей, зокрема, глики з Опішні тощо.

Результатами його плідної праці є широко розповсюджені в Україні та далеко за її межами виведені Чернетченком та покращені за допомогою співробітників, учнів та помічників сорти кавуна «Скороспілка Харківська», Огонёк, дині Харківська рання (Зоря), цибулі балакліївський Харківський, Воробйовський, 32, огірків Український ранній, Ракета, редису Рубін Харківський. У 1963 році ці сорти тільки в Україні займали більш ніж 20 тисяч гектарів. За видатну діяльність у розвитку овочівництва наказом ВР Української РСР від 28.10.1963 року Василю Степановичу Чернетченку було присвоєно почесне звання «Заслужений агроном Української РСР».

Пам'ять про Василя Степановича Чернетченка зберігається в серцях членів його родини і всіх людей, що його знали. Справа цієї надзвичайної людини живе у працях його учнів та співробітників інституту овочівництва, а понад усе – кожного року плоди його праці виростають на полях та городах Слобожанщини!

О. М. Лельошкіна

Життя та діяльність І. М. Рябініна

Іван Матвійович Рябінін увійшов в історію Путивльської землі як дослідник історичної спадщини нашого міста. Це була людина воістину надзвичайної долі. Він не тільки уславив Путивль у своїх працях, але й залишився в пам'яті нащадків справжнім патріотом, людиною, яка відрізнялась веселою вдачею, м'якосердістю і релігійним благочестям.

Народився І. М. Рябінін 10 квітня 1834 року, у дворянській родині. Місце народження невідоме. У 1853–1856 роках брав участь у Кримській війні, з якої повернувся з двома медалями темної бронзи. Після війни навчався на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету, який закінчив з дипломом першого ступеня. 1865 року Іван Матвійович приїхав до Путивля, де спочатку обіймав посаду стряпчого (1). За фахом Рябінін був юристом, а за покликанням душі – справжнім краєзнавцем.

З перших днів життя на путивльській землі він із пристрасстю захопився краєзнавством. Державну службу поєднував з вивченням путивльських старожитностей. Особливу зацікавленість у Рябініна відразу викликала намогильна плита, знайдена на Городку, – дитинці давньоруського Путивля. Він дізнався із статті Іакова Левитського «Монастыри и церкви, существующие и упраздненные святыни в Путивле», яка була надрукована 1900 року в «Курских епархиальных ведомостях» про те, що у стародавньому Спасо-Преображенському соборі, що стояв на Городку, поховано Путивльського князя Василя Ігоровича – сина Ігоря Святославича. Проте, автор нариса «Поездка в Путивль» Г. Деменков засвідчував, що на Городку поховано князя Василя не Ігоровича, а Георгійовича – сина Георгія Суздальського-Долгорукова, якому дістався уділ в Путивлі, вирогідно, від брата Всеволода (2). Про це Деменков дізнався з напису намогильної плити, який списав у 1838 році на прохання Путивльського предводителя дворянства Львова: «Лета в 718-е (1210 рік) в Путивле представился раб Божий, благоверный (вероятно удельный) князь Василий Георгиевич в 19-ом году княжения скончался» (3). Згодом, у своїй монографії «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором» Іван Матвійович згадає, що *«плита эта существует и поныне (1902 р.), об коей идут и в настоящее время разведыва-*

ния археологов, но надпись на ней ныне трудно разобрать, потому что, к стыду путивлян, она всегда заброшена была и валялась где попало» [4]. Стараннями Івана Матвійовича плиту було розчищено і покладено на те місце, звідки її зсунули (район колишньої в'язниці на Городку), відповідно заактовано. Потім були інші знахідки, кількість яких зростала з кожним роком.

У Путивльському повітовому суді І. М. Рябінін прослужив протягом декількох десятків років. До нього, наприклад, з питанням про спадкоємність зверталися батьки відомого народовольця Олександра Михайлова, одного із засновників народницької організації «Земля и воля» [5]. Іван Матвійович як досвідчений фахівець допоміг у вирішенні справи.

З 1884 року Рябінін займав посаду гласного і мирового судді найбільшої у повіті 4-ї дільниці (Приміська і Берюхівська волості), маючи на цей час чин надвірного радника. У 1890 році Іван Матвійович – кандидат у земські начальники 5-ї дільниці (Крупецька і Шалигинська волості), маючи вже чин статського радника [6].

Відомо, що протягом 1899 року Іван Матвійович мав тяжбу з міською поліцейською управою, яка звинувачувала його в тому, що він, виконуючи обов'язки церковного старости Спасо-Преображенського собору, відгородив для нього частину міської території. Справа двічі знаходилася на розгляді Путивльського дворянського повітового з'їзду та Курського губернського «присутствія», і Рябінін переміг – все закінчилось на користь собору. Це ще раз засвідчило його високий професійний рівень. 1902 року, завдяки Рябініну, на майданчику, біля собору, було посаджено плодові дерева, а також липи та берези, які збереглися і до сьогодні [7].

У 1890-ті роки Іван Матвійович посилено займався вивченням історії Путивля. До речі, був краєзнавець не самотній у вивченні путивльської старовини. Так, ще в 1884 році краєзнавець П. Преображенський опублікував статтю «Путивльський Молчанский Печерский монастырь», у 1903 році П. М. Раздольский – «Памятники церковной старины в Путивле». 1905 року вийшла з друку книга священика Іакова Левитського «Город Путивль», де, як і у попередніх працях, основна увага приділялась релігійній тематиці. Перші публікації І. М. Рябініна з'явилися в «Курских епархиальных ведомостях». Зокрема – короткий опис Спасо-Преображенського собору [8]. Потім краєзнавчі дослідження 1900 року окремими розділами надруковано в журналі, що видавався Імператорським Харківським університетом, а на початку серпня 1902 року в друкарні М. Зільберберга (м. Харків) вийшла книга Івана Матвійовича «О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором». В середині серпня того ж року в Харкові пройшов XII археологічний з'їзд, організований Московським археологічним товариством на чолі з графинею П. С. Уваровою. Цю монографію і представив на з'їзді наш земляк. Разом з Рябініним у роботі цього великого Міжнародного форуму взяли

участь путивльські священники Володимир Кобеляцький, Олексій Бойко та Яків Левитський [9].

Монографія була не єдиним матеріалом, що презентував на з'їзді краєзнавець. На цьому форумі діяли дві виставки: історико-археологічна та етнографічна [10]. Від Путивля у відділі церковних старожитностей експонувалось світліни з видами різних церков міста, а також ікон та іконостасу Спасо-Преображенського собору. Фотографії було виконано майстрами однієї з кращих московських фірм «Шерер, Набогльц і Ко» [11]. Слід нагадати, що в той період у Путивлі працював у власному фотосалоні чудовий фотограф Яків Кирилович Фесик. Але для Рябініна було престижніше представити на з'їзді роботи саме московських фотомайстрів. А познайомився І. М. Рябінін з представниками цієї фірми не випадково.

Фірма «Шерер, Набогльц і Ко», створена 1867 року, займалася фотозйомкою Москви. З 1896 року Мартін Шерер та Богдан Іванович Набогльц працювали над виданням відкритих листів з відображенням інших міст Російської імперії [12]. У 1901 році М. Шерер, на запрошення І. М. Рябініна, побував у Путивлі.

У нумізматичному відділі виставки, в числі інших експонатів, знаходились і монети XVII та XVIII століття із Путивля, а також із села Крупець Путивльського повіту, що представив на археологічний з'їзд наш земляк. Від'їжджаючи з Харкова після закінчення роботи з'їзду, Іван Матвійович подарував ці монети музею мистецтв та старожитностей, який діяв при університеті [13].

До відділу стародруків та рукописів І. М. Рябінін подав також чимало матеріалів. Найбільшу зацікавленість викликали книги із приватної колекції рідкісних видань уродженця Путивля, московського купця 1-ї гільдії М. С. Маклакова, які були описані професором Є. К. Редінім. Доповідь про цю унікальну колекцію зробив професор Харківського університету, відомий етнограф М. Г. Халанський. Рідкісні книги було подаровано меценатом М. С. Маклаковим Путивлю, і знаходились вони разом з рукописами в бібліотеці Путивльського ремісничого училища імені Маклакових. На виставку надійшло 107 книг XVII–XIX століть, більшою частиною духовного змісту [14].

У відділ історичних цінностей дослідник представив три картини, серед яких найціннішою була «Божественна гора Сінайська» пензля путивлянина Микити Івановича Шубіна, предки якого, свого часу, займалися розписом собору та його іконостасу [15].

Іван Матвійович завжди зберігав у серці любов до Господа та Вітчизни. За роки життя Рябініна в Путивлі налічувалось дев'ять церков і діяв Мовчанський монастир. Виконуючи обов'язки церковного старости, він докладав чимало зусиль для благоустрою Спасо-Преображенського собору. Відомо, що у вересні 1866 року було заплановано ремонт собору. Але протягом 30-ти років ніхто з священників не наважився проявити ініціати-

ву у цій справі. І лише завдяки наполегливості та рішучості церковного старости І. М. Рябініна в січні 1899 року було проведено серйозний огляд храму і виявлено його критичний стан. Роботи по обстеженню храму проводив курський єпархіальний архітектор Слюсарев. Після чого розпочався внутрішній ремонт як в соборі, так і у розташованій поблизу Хрестовоздвиженській дзвіниці [16].

Багато років приділяв Іван Матвійович реставрації церковних реліквій, що зберігаються й досі у цьому храмі. Особливу історичну, культурну та духовну цінність має шестиярусний іконостас, який вражає присутніх своєю височинню, наповнює внутрішній простір храму багатством декору і духовною величчю, яка відлунується від його давніх образів.

У 1907 році, під час реставрації, іконостас оглянули відомі фахівці. Так, член Санкт-Петербурзької Імператорської археологічної комісії, художник-архітектор Петро Петрович Покришкін зробив висновок: ікони нижнього ярусу написані у південно-руському стилі і датуються XVI–XVII століттями. На основі висновків, зроблених досвідченими експертами (професором Ф. Ф. Горностаєвим, П. П. Покришкіним), з'явилось припущення, що ікони місцевого ряду раніше знаходилися у стародавньому Преображенському соборі, що стояв на Городку. В серпні 1700 року їх перенесено зі знесеного храму до щойно спорудженого Спасо-Преображенського собору на території Свято-Духівського дівочого монастиря [17]. Сьогодні рідкісний іконостас Спасо-Преображенського собору – єдина пам'ятка культового мистецтва XVI–XVIII століть, що збереглася на Лівобережній Україні [18]. Хочеться зауважити, Спасо-Преображенський собор зберігає чимало реліквій, у тому числі й архітектурно-меморіальні, до яких належать надгробні чернецькі плити середини XVII століття. На довгому залізному ланцюзі собору висить посріблене панікадило, виготовлене в 1692 році у місті Нюрнберг, - подарунок Петра I (1708 рік). Панікадило – унікальний зразок виробів декоративно-прикладного мистецтва, що виконано у бароковому стилі. Гортаючи архівні документи, не перестаєш дивуватися енергії та невтомності цієї людини. Іван Матвійович врятував собор двічі: у 1899 році – від поступової руйнації та в 1907 – від безповоротної втрати іконостасу, який був у занедбаному стані [19]. У документі, який зберігається в фондах ДІКЗ, відмічено, що за 14 років виконання обов'язків церковного старости І. М. Рябінін здійснив роботу, яку могли б зробити тільки протягом майже століття [20].

Незважаючи на те, що у Рябініна вже була монографія про Спасо-Преображенський собор, стало очевидно, що місто з таким славним минулим потребує і узагальнюючої історичної праці. Іван Матвійович взявся за цю нелегку справу і витратив на неї багато часу і сил. Дослідник збирав по крихтах історичні факти зі слів старожилів, систематизував відомості про Путивль, які знаходив у працях відомих істориків С. М. Соловйова, В. М. Татищева, М. М. Карамзіна, опрацьовував матеріали археологічних

з'їздів. Працював також з періодичними виданнями, вивчав архівні джерела, що зберігалися в Мовчанському монастирі та церквах міста.

1911 року книга «История о Путивле, уездном городе Курской губернии» побачила світ у Путивльській приватній друкарні М. Дьяконової. На жаль, залишається багато невідомого: яким був наклад видання, як розповсюджувалися книжки, хто допомагав досліднику в роботі по збиранню та узагальненню історичного матеріалу. У бібліотеці Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі зберігається один примірник цього рідкісного видання. Подарував його у 1980 році краєзнавчому музею путивлянин В. О. Коренєв.

В книзі є передмова, де автор зауважує: *«Желая собрать воедино исторические факты, тем самым восстановить или, лучше сказать, мы, старожилы, интересующиеся знать о своём городе, решили принять на себя труд собрать с Божией помощью в одно всё, что нам известно о нашем городе»* [21].

Автор із сумом повідомляє, що даний твір не зовсім досконалий, що в ньому немає чіткого зв'язку одних подій з іншими. Незадоволений він також, як на його думку, і відсутністю у цій праці «літературного слога, плавности и четкости чтения». Для сучасних дослідників це вже не так важливо. Незважаючи на свій похилий вік, тяжку хворобу, але повний оптимізму, Іван Матвійович доклав максимум зусиль і клопотання, щоб зібраний матеріал не залишився в забутті. Найважливішим для краєзнавця було те, щоб книга побачила світ ще за його життя. «Да ведают потомки православных земли родной минувшую судьбу,» – ці рядки із трагедії О. С. Пушкіна «Борис Годунов» стали епіграфом до книги І. М. Рябініна.

З часу виходу у світ рябінинської «Истории...» минуло сто років, але вона не втратила свого наукового значення й досі. Дослідники, що займаються історією Путивля, з покоління в покоління використовують для своїх робіт той багатий фактичний матеріал, який опрацьовано краєзнавцем. І зараз його наукова спадщина є дорогоцінним внеском для подальшого вивчення історії міста. Отож Іван Матвійович Рябінін став першим місцевим науковцем, який дав системний і повний виклад різних сторін історичного минулого Путивля від найдавніших часів до початку ХХ століття.

За спогадами старожилів, І. М. Рябінін був високим на зріст, широкоплечим, завжди підтягнутим, носив довгу бороду та вуса. На перший погляд, суворий. Насправді він відрізнявся веселою вдачею, чуйністю до чужого болю, добротою і високою культурою виховання.

Був Іван Матвійович захопленою натурою, любив театр. Так, одного разу з ним трапився курйозний випадок. Дізнавшись про те, що у вересні 1890 року на сцені Маріїнського Імператорського театру в Санкт-Петербурзі відбудеться прем'єра опери О. П. Бородіна «Князь Ігор», Рябінін негайно виїхав до столиці разом з дочкою та путивльським повітовим скарбником Григорієм Федоровичем Грунським, любителем старовини.

В театрі, під час вистави, кимось із акторів, відповідно до тексту, були промовлені слова: «Есть ли здесь кто-нибудь из Путивля? – звернені до дійових осіб опери. І раптом у партері піднявся з крісла високий чоловік, поправив сюртук і чітко вимовив: «Да есть! Я, статский советник Рябинин, и дочь моя Евгения!» [22]. Іван Матвійович потім іноді розповідав друзям про цей конфуз, що стався у столичному театрі. Ця майже анекдотична історія дійшла до наших днів.

Дружиною Івана Матвійовича була дочка полкового ветеринарного лікаря Ксаверія Антонівна Татаржинська. Вони мали 13 дітей. З них тільки шестеро дожили до зрілих літ, інші померли в дитинстві від захворювань. Сини Дмитро та Матвій стали юристами. Закінчили Московський університет ім. М. В. Ломоносова. Були не одружені. Дочки – старша Марія, потім Анфіса, Євгенія та молодша Галина закінчили Путивльську жіночу гімназію ім. Єфросинії Ярославни. Євгенія навчалася також у Смольному інституті шляхетних дівчат у Санкт-Петербурзі. Викладала у гімназії географію. Інші сестри займалися репетиторством. Всі дочки Рябініна жили в Путивлі. Заміж вийшла лише Галина. 1908 року вона стала дружиною викладача Путивльського ремісничого училища імені Маклакових – Івана Івановича Сорокіна. 1910 року у молодого подружжя народився син Аркадій, який залишився єдиним племінником та онуком у Рябініних [23].

Аркадій Іванович Сорокін закінчив дві військові академії – Московську імені Фрунзе та Ленінградську академію воєнних сполучень. 1965 року Сорокін разом з родиною переїхав до Одеси. Невдовзі дістав звання генерал-майора. Мав сина Олександра і дві дочки – Регіну та Євгенію. Помер 19 квітня 1995 року на 85-му році життя [24].

За старанність на державній службі і велику громадську діяльність І. М. Рябініна нагороджено орденом Святого Володимира 4-го ступеня та Святої Анни 3-го ступеня [25].

Помер Іван Матвійович на 78-му році життя – 3 березня 1912 року від захворювання легень. Поховано його з правого боку від паперті Спасо-Преображенського собору - на дуже почесному місці. У рядках «Велика вера твоя; да будет тебе по желанию твоему», що вирізьблені на могильному пам'ятнику, цілком відобразилось, немов у дзеркалі, все свідоме життя І. М. Рябініна, скромного трудівника на краєзнавчій та духовній нивах, патріота свого міста і Батьківщини.

Дім Рябініних продано у 1930-ті роки дочкою Євгенією. Цей ошатний двоповерховий будинок по вулиці Луначарського, 67 зараз знаходиться на державному обліку як пам'яткоохоронний об'єкт, нагадуючи про свого колишнього господаря, хоча й живуть у ньому вже зовсім інші люди.

Життя рухається вперед. З 1990 року одна з нових вулиць нашого міста в районі житлового масиву Кубьор, як данина шани Івану Матвійовичу, названа його ім'ям [26].

ЛІТЕРАТУРА

1. Переменная книга купцов 1-2-й гильдий по городам Курской губернии за 1874 г. (Державний архів Курської області – ДАКО: ф. 327, оп. 1, д. 422).
2. Рябинин И. М. О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором. – Х.: 1902. – С. 11, 12.
3. Там само. – С. 12.
4. Там само. – С. 12.
5. Письма народовольца А. Д. Михайлова. – М.: Издательство политкаторжан, 1933. – С. 48.
6. ДАКО: ф. 327, оп.3, д. 384.
7. Рябинин И. М. О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором. – Х.: 1902. – С. 13.
8. Курские епархиальные ведомости. – Курск. – 1899. - №№ 15, 16, 20, 21.
9. Труды Курской Губернской учёной архивной комиссии. – Курск, 1911. – Вип. I. – С. 28, 29.
10. Там само. – С. 32.
11. Рябинин И. М. О Путивльском Преображенском соборе... (ілюстрації з рекламним клеймом московської фірми «Шерер, Набогльц і Ко». – Путивль, 1911.
12. slovari. yandex. ru
13. Труды Курской губернской учёной архивной комиссии. - Курск, 1911. – Вип. I – С. 35.
14. Там само. – С. 36.
15. Рябинин И. М. История о Путивле... – Путивль, 1911. – С. 141.
16. Там само. – С. 104, 105, 107. Акт осмотра иконостаса в Путивльском Преображенском соборе, подлежащего реставрации 12 февраля 1907 г. (Фонды Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі. КН 1212, інв.1734).
17. Рябинин И.М. История о Путивле... – Путивль, 1911. – С. 107.
18. Віктор Вечерський. Сіверщина // Архітектура України. – 1993. – № 3. – С.42.
19. Статья «Надгробные памятники XVI– первой половины XIX вв.». Практическое пособие. – М.: 1989. – С. 13.
20. Документи з ремонту та реставрації Спасо-Преображенського собору 1899, 1907–1909 рр. (Фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі. КН 1212, інв. 1734).
21. Рябинин И. М. История о Путивле... – С. 3.
22. Спогади 1992 року старожила Путивля Б. М. Шевченка (1908–1999 рр.). Власний архів автора.
23. Листування з А. І. Сорокіним із м. Одеси. Лист від 21.02.1994. Власний архів автора.
24. Спогади двоюрідної сестри А. І. Сорокіна – В. В. Хорави. 1996 р. Власний архів автора.
25. ГАКО: ф.4, оп.1, ар.79.
26. Рішення № 95 Путивльської міської ради народних депутатів від 24 квітня 1997 р.

Л. В. РАЕНКО

**ПЕТР ВАСИЛЬЕВИЧ МАНДРЫКА — ВЫДАЮЩИЙСЯ ХИРУРГ
И НАЧАЛЬНИК ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОЕННОГО ГОСПИТАЛЯ,
ВЫПУСКНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Пётр Васильевич Мандрыка родился в Самарской губернии. Сохранилось метрическое свидетельство из Самарской духовной консистории, выданное по запросу директора Ахтырской мужской гимназии, от 31 мая 1904 года за № 524 о том, что в метрической книге самарской Троицкой церкви за тысяча восемьсот восемьдесят пятый год, в I части о родившихся, под № 27 написано буквально: *«месяца июня 26 дня 1884 года рождён, 3 февраля 1885 крещён Пётр, родители его мещанин местечка «Городок» Подольской губернии (ныне райцентр Хмельницкой обл.), Каменецкого (Каменец-Подольского) уезда, Василий Алексеевич Мандрыка и законная его жена Мария Яковлевна, оба православные»*. Благодаря копии метрического свидетельства установлена точная дата рождения, поскольку «Советская Военная Энциклопедия» (М., 1978), «Вихованці Харківського університету» (Х., 2004) и Интернет указывают неправильные даты рождения и смерти. По новому стилю дата рождения соответствует 8 июля, однако по невыясненным причинам в советском паспорте была записана дата – 10 июля, которая высечена и на могильном надгробии.

Про родителей известно следующее. Отец, В. А. Мандрыка (1837-1924), в 1850-1855 годах учился в Екатеринопольском приходском училище. Имеется свидетельство, где написано, что он государственный крестьянин Киевской губернии Черкасского округа Звенигородского уезда местечка Катеринополя (ныне г. Катеринополь райцентр Черкасской обл.). После окончания училища Василий Мандрыка служил в Черкасах у господ инженеров Алябьева и Булгакова, а потом у господина архитектора Кострица, у которого находился более 2-х с половиной лет. 12 января 1859 года определен в Николаевскую экономию с жалованием 5 рублей серебром в месяц. Примерно, в 1865 году, женился, так как первая дочь Вера 1866 года рождения. Далее информация отсутствует, но существует семейное предание, что за составление рукописи русско-украинского и украинско-русского словаря и в связи со своими националис-

тическими настроениями, был сослан в Бузулукский уезд Самарской губернии. Подтверждением местожительства Василия Алексеевича служит тот факт, что старший его сын, Владимир, записан бузулукским мещанином при рождении своего сына, согласно выписки из метрической книги о родившихся за 1912 год, выданной протоиреем Свято Троицкой церкви села Ивановка Житомирской области. И младший сын, Нил, место рождения указал: с. Есинка Бузулукского уезда (Гос. архив Харьк. области. Ф. Р-6452, оп. 1, дело 1310, л. 1-3). Через какое-то время после рождения сыновей Василий Алексеевич вернулся на Украину, но не позднее 1894 года, и устроился работать счётным работником на Лебединском сахарном заводе Сумского уезда Харьковской губернии. В 1923 году, когда П. В. Мандрыка стал начальником госпиталя, он забрал родителей к себе в Москву, как наиболее обеспеченный из братьев. Про мать известно, что Мария Яковлевна родилась в 1850 году в Черниговской губернии её девичья фамилия Марченко, умерла она 4 мая 1932 года. Родители были похоронены на Новодевичьем кладбище г. Москвы. Всего у них было 11 детей, Пётр был десятым.

Пётр Мандрыка поступил в 1894 г. в Ахтырскую мужскую шестиклассную прогимназию, которую в 1900 году преобразовали в мужскую гимназию [1,2].

В 1904 году двадцатилетний Пётр Мандрыка, после окончания гимназии, с твердым желанием поступить в университет, приехал из тихой провинциальной Ахтырки в крупный губернский город Харьков, бывший в то время главным центром высшего и среднего образования на Украине. В районе Москалевки он снял комнату по Екатерининской улице в доме № 39 (ныне улица Примакова, дом не сохранился). О чём свидетельствует запись, выполненная на метрическом свидетельстве харьковским нотариусом Н.А. Давшкевичем о месте жительства студента П. В. Мандрыки. В то время домовладелицей была записана Гликерия Васильевна Сергеева, жена мещанина [45]. Район был достаточно отдалён от университета, а если учесть, что учебный корпус медицинского факультета находился на улице Сумской, дом № 41 (не сохранилось), здание анатомического театра за ним, рядом клинический городок, то можно представить, сколько времени у него уходило на дорогу туда и обратно. Скорее всего, это связано с оплатой комнаты, так как этот район считался одним из беднейших, в то время как квартплата по городу в среднем составляла 10-20 рублей в месяц с одного жилья.

Во время учёбы Петра Мандрыки на медицинском факультете Харьковского университета количество кафедр увеличилось до двадцати четырёх. Лекции читали выдающиеся ученые, профессора: Я. А. Анфимов, А. К. Белоусов, Н. С. Бокариус, В. П. Воробьев, К. Н. Георгиевский, В. Я. Данилевский, И. Ф. Зеленов, С. В. Коршун, А. Х. Кузнецов, Н. К. Куль-

чицкий, Д. И. Кураев, М. М. Ломиковский, Н. Ф. Мельников-Разведенков, П. В. Михин, Ф. М. Опенховский, Л. В. Орлов, Ю. Р. Пенский, С. А. Попов, А. В. Репрев, Н. П. Тринклер, И. В. Троицкий, В. В. Фавр и другие. Вспомогательные предметы преподавали также профессора и преподаватели других факультетов. Лекции по богословию для всех православных студентов читали профессора богословия, протоиерей Т. И. Буткевич, а после того как его в 1906 г. избрали в члены Госсовета России, с 1909 г. протоиерей Н. С. Стеллецкий. По поручению факультета преподавал неорганическую, органическую и аналитическую химию для медиков И. П. Осипов, ученик Н. Н. Бекетова. Читали курсы: зоологии и сравнительной анатомии – приват-доцент Т. Е. Тимофеев; ботаники – приват-доцент В. А. Талиев, минералогии – заслуженный профессор А. С. Брио, физики – и. д. экстраординарного профессора А. П. Грузинцев.

По окончании университетского курса, выдержав все испытания, он получил диплом, где записано: «Посему, на основании ст. 81 Общего Устава Императорских Российских университетов от 23 августа 1884 года, Пётр Мандрыка удостоен диплома первой степени со всеми правами и преимуществами, поименованными в статье 92 устава и в V пункте Высочайше утверждённого в 23 день августа 1884 года мнения Государственного Совета» [32].

Итак, Пётр Мандрыка по окончании университета получил диплом первой степени, звание лекаря, гражданский чин – коллежского секретаря и соответствующий титул «благородие», а также был причислен к потомственному почётному гражданству. Далее сказано: «Лица, окончившие университеты, при поступлении на государственную службу получали чины XII–VIII классов», а гражданский чин, начиная с IX класса, позволял получить личное дворянство, без права передачи по наследству. Так как позже мы увидим Петра Васильевича в чине «штабс-капитана», то следовательно он на каком-то этапе мог получить личное дворянское достоинство.

В 1910 году по окончании университета Пётр Васильевич служил в качестве земского врача в слободе Николаевка Валуйского уезда Воронежской губернии (ныне Вейделевского района Белгородской области) в 50 верстах от уездного центра и станции железной дороги [19]. Николаевский медицинский участок был открыт в слободе Николаевке Валуйского уезда в 1908 году (без кроватей). Путем перевода Николаевской амбулатории в купленное земством здание и приспособление другого здания под приёмный покой. До прихода сюда в 1910 году П. В. Мандрыки место врача было вакантным, о чём говорят объявления в журналах «Врачебно-санитарная хроника Воронежской губернии» номера 1, 7-8 за 1910 год.

В 1910 году в Николаевской больнице уже было по штату 6 коек. Установить с 1 января 1910 г. основные оклады жалования лицам медицин-

ского персонала в следующем размере: врачам заведующим участками – 1500 руб. в год. Учредить штаты медицинского персонала с 1 января 1910 г. при больницах: Николаевская 1 врач, 2 фельдшера и фельдшер-акушерок, 1 акушерка. Ассигновать единовременно на оборудование Казинской, Николаевской и Уразовской больниц 1 940 руб. («Врачебно-санитарная хроника Воронежской губернии». - 1910.- № 2. – С. 137).

П. В. Мандрыка регулярно принимал активное участие в деятельности врачебно-санитарного совета при Валуйской уездной управе. Его избирали в состав комиссии для рассмотрения планов построек земских больниц, для детального и окончательного разработки вопроса открытия склада медикаментов с лабораторией для приготовления галеновых препаратов. Так на заседании совета от 20 июля 1911 г.: предложение П. В. Мандрыки о необходимости в связи предполагаемым расширением Николаевской больницы добавить штат медицинского персонала: одного фельдшера и одну сиделку, после обсуждения этого вопроса его предложение Санитарным советом было принято («Врачебно-санитарная хроника Воронежской губернии». – 1911.- № 9.- С. 185)

На заседании врачебно-санитарного совета при Валуйской уездной управе от 5 декабря 1911 г. для участия в X губернском съезде врачей и представителей уездных земств Воронежской губернии врач П. В. Мандрыка был избран в качестве делегата от Валуйского уезда («Врачебно-санитарная хроника Воронежской губернии». – 1912.- № 3-5.- С. 460-462). Его доклад на этом совещании опубликован в «Трудах X очередного совещания земских врачей и председателей управ Воронежской губернии 27 апреля – 6 мая 1912 года».

В статье «Памяти П. В. Мандрыки», его заместитель по поликлинике полковник медицинской службы Г. З. Рябов писал: *«По получении диплома врача он 4 года работает в земской больнице. Здесь впервые проявился организаторский талант Петра Васильевича. Не удовлетворяясь ничтожными ассигнованиями земства, он обратился к местным помещикам, и больничка скоро превратилась в образцовый больничный городок с каменными зданиями хирургического, акушерского и инфекционного отделения, с собственной электростанцией и водопроводом. Среди степи появились древонасаждения, огороды, ферма. Слава о его больнице быстро распространилась, больные приезжали сюда за десятки километров. Население обожало молодого, неутомимого врача, готового в любой момент прийти на помощь. Здесь перед Петром Васильевичем впервые встал вопрос о положении детей в деревне. Он организовал на своём участке ясли на период летних работ, а во время детских эпидемий проводил большую профилактическую работу. В 1912 г. П. В. Мандрыка четыре месяца провел на курсах усовершенствования врачей в Петербурге. Работа в земстве создала из него вра-*

ча с широким кругозором, знакомого со всеми врачебными дисциплинами и, особенно с хирургией: ему приходилось быть хирургом, акушером, инфекционистом, окулистом и педиатром. Волевой характер Петра Васильевича содействовал тому, что из него вышел отличный, смелый и вдумчивый хирург» [40].

Здание земской больнички до сегодняшнего дня не сохранилось. 31 июля 2008 года в с. Николаевка Вейделевского района Белгородской области на здании центра врача общей практики открыта памятная доска в честь выдающегося хирурга, генерал-майора медицинской службы, кандидата медицинских наук Петра Васильевича Мандрыки, работавшего здесь в 1910-1914 годах в качестве земского врача.

С началом Первой мировой войны П. В. Мандрыку мобилизуют в армию, присваивают воинское звание штабс-капитан и назначают начальником военно-санитарного поезда, а с 1916 г. работал ординатором в эвакуогоспиталях в Москве. Так написано во всех официальных биографиях, но супруга Петра Васильевича в своих воспоминаниях написала, что он был младшим ординатором 86-го военно-санитарного поезда, начальником которого был доктор А. Ф. Акопенко. Супруга доктора, Любовь Еврафовна, руководила группой сестёр милосердия в военном госпитале, расположенного в нынешнем здании Пушкинского музея, куда с фронта доставляли раненых. Она же и познакомила Петра Васильевича с одной из своих сестёр милосердия Ниной Георгиевной Ванюшиной. Весь 1915 год Пётр Васильевич работал в санитарном поезде, бывая в Москве наездами. В 1915 году А. Ф. Акопенко был назначен главным врачом 5-го сводного эвакуационного госпиталя, расположенного в Москве, в Каретном ряду. Взял он с собой и Петра Васильевича, разглядев у него быстро развивающийся дар хирурга.

«В 1916-1918 годах П. В. Мандрыка заведовал офицерским госпиталем для желудочно-кишечных больных, состоявшим в ведении Всероссийского земского союза. До его прихода сюда здесь царил хаос, грязь, отсутствовала дисциплина и среди больных, и среди персонала. Пётр Васильевич круто изменил всё это. Обновилось оборудование госпиталя и медицинская аппаратура, изменился профиль госпиталя – он предназначался теперь для ранений брюшной полости и черепа. К работе в госпитале Пётр Васильевич привлёк лучших московских профессоров, и госпиталь в короткий срок стал известен всей армии своим образцовым состоянием и успешной хирургической работой. Одновременно он работал хирургом в 5-м сводном и Уяздовском госпиталях» [40].

12 мая 1917 года Пётр Васильевич и Нина Георгиевна обвенчались в церкви, и они поселились в доме её отца Георгия Сергеевича Ванюшина в Кривоникольском переулке г. Москвы. В 1928 году формально был передан П. В. Мандрыке в связи с его крупными заслугами перед отечес-

твенной медициной. Подпись М. И. Калинина скрепила соответствующий указ ВЦИКа. После кончины Петра Васильевича Нина Георгиевна передала дом Центральному военному госпиталю. Во время строительства Калининского проспекта (нового Арбата) дом был снесён [53/С. 22-28].

Вся дальнейшая жизнь Петра Васильевича Мандрыки в качестве хирурга, связана с Центральным военным госпиталем, основанного в Москве 17 мая 1919 года по указанию В. И. Ленина. За время своего существования он несколько раз изменял своё наименование: 1919 г. – 1-й Терапевтический госпиталь Красного Креста на 50 коек, с 12.07.1919 г. – 1-й Госпиталь Российского общества Красного Креста, с 1.11.1919 г. – 936-й полевой запасной госпиталь уже на 210 коек, 1921 г. – Московский военный госпиталь № 5 Штаба РККА, 1925 г. – Московский военный госпиталь № 3, 1931 г. – Центральный военный госпиталь НКВМ [33], 1943 г. – Центральный военный госпиталь НКО им. П. В. Мандрыки и с 4.06.1944 г. – Центральный военный Краснознамённый госпиталь имени П. В. Мандрыки.

В 1919 г. госпиталь был переведен для обслуживания полевого штаба РВС Республики в Серпухов, где имел только два отделения – терапевтическое и инфекционное. Оборудование госпиталя было тогда бедным и примитивным. В августе 1919 г., в связи с тяжёлой обстановкой на фронте, госпиталь был переведен в Москву и находился в Малом Знаменском переулке, № 3. В следующем году госпиталю передали два других здания в Большом Ржевском переулке, № 11, а в 1920 г. обосновался в Серебряном переулке, № 4 на углу с почти исчезнувшим Кривоникольском переулком. Это здание было построено архитектором Л. Н. Кекушевым в 1902-1910 годах для хирургической лечебницы доктора медицины С. М. Руднева [38, 42, 52], где госпиталь находился до 1989 г.; ныне в этом здании поликлиническое отделение – филиал № 1 Второго центрального военного клинического госпиталя имени П. В. Мандрыки. Постепенно госпиталь расширялся, здание надстраивалось, улучшалось его материальное обеспечение и медицинское оборудование. Начав свою деятельность с медицинского обслуживания работников штаба, госпиталь сохранил и до сего времени свой профиль, обслуживая госпитальным лечением генералов и офицеров центральных органов Министерства Вооружённых Сил, а также членов их семей. [10, 41].

П. В. Мандрыка 22 октября 1921 года назначен заведующим хирургическим отделением Московского военного госпиталя № 5, 11 апреля 1922 года – помощником начальника госпиталя, а 1 марта 1923 года – начальником госпиталя; на этой должности он оставался бессменно 20 лет, до самой смерти, будучи одновременно и главным его хирургом [13]. 1923-1941 годы – это годы становления госпиталя как высококвалифицированного лечебного учреждения. Много для этого сделал П. В. Мандры-

ка. При нём открываются стоматологический и рентгеновский кабинеты, лаборатория, а позже, в 1928 году – кабинет физиотерапии, который в то время возглавлял Н. С. Молчанов (впоследствии академик АМН СССР, главный терапевт МО СССР, Герой Социалистического Труда). При непосредственном участии Петра Васильевича была создана автоклавная, налажена экстренная хирургическая помощь, отработана система подготовки палатных и операционных сестёр [43].

В госпитале под руководством П. В. Мандрыки на высокий уровень поднялась лечебно-диагностическая работа; медицинские отделения, кабинеты и лаборатории постоянно оснащались современным для того времени оборудованием; были созданы комфортабельные условия содержания больных и образцовый уход за ними. Особенно выделялось своим техническим оборудованием хирургическое отделение. Причиной тому явилось преобладание хирургической работы в лечебном профиле госпиталя.

Его выдающейся заслугой было то, что он пригласил в госпиталь весь свет отечественной медицины. В нём работали С. П. Фёдоров – лейбмедик Николая II, выдающийся клиницист, учёный С. С. Юдин – академик, хирург-виртуоз, П. А. Герцен (внук знаменитого Герцена), обладавший великолепной техникой операций.

Своим основным учителем в области хирургии Пётр Васильевич считал профессора А. В. Мартынова, известного в Москве хирурга. Он также совершенствовался у С. С. Юдина по проведению резекции желудка, использовал опыт урологических операций С. П. Фёдорова, учился оперативной технике у П. А. Герцена. Нередко они оперировали вместе. Аппендэктомия Пётр Васильевич проводил за одиннадцать минут, стараясь свести к минимуму время оперативного вмешательства, заботился о косметической стороне операции, прежде всего о состоянии шва. [53 / С. 9-10].

По инициативе Петра Васильевича в качестве консультантов в госпитале привлекались выдающиеся учёные-медики. В их числе был будущий Герой Социалистического Труда генерал-полковник медицинской службы Н. Н. Бурденко, генерал-лейтенант медицинской службы Н. С. Молчанов; профессора Б. А. Архангельский, А. А. Бочаров, И. Л. Брауде, А. В. Вишневский, М. С. Вовси, Б. Е. Вотчал, С. С. Гирголав, В. С. Левит, М. С. Малиновский, Н. Н. Приоров, А. Э. Рауэр, Е. К. Сепп, С. И. Спасокукоцкий, Р. М. Фронштейн, А. П. Фрумкин, В. К. Хорошко, В. Н. Шамов, В. Л. Эйнис и др. Консультативная работа этих специалистов обеспечивала, с одной стороны, самую квалифицированную медицинскую помощь больным, а с другой стороны, явилась ценной школой для врачей госпиталя в отношении их практической и научной деятельности.

Много внимания и сил отдавал Пётр Васильевич совершенствованию

материальной базы госпиталя: размещение и питание больных, проведено переоснащение современной медицинской диагностической аппаратурой, увеличилась коечная ёмкость, создано санаторное отделение и подсобное хозяйство в загородной зоне [53/С. 11].

Согласно рапорту на имя начальника ВСУ тов. Баранова, подписанному начальником госпиталя Мандрыкой и военкомом Герасимовым (1934 год), *«госпиталь имеет в своем распоряжении всё необходимое для оказания научной, высококвалифицированной медицинской помощи. Далее говорится, что количество блюд по всем диетам достигает 35, каждая палата имеет газеты, все койки радиофицированы, фонд библиотеки составляет 5 554 тома. Подсобное хозяйство позволило госпиталю по целому ряду продуктов перейти на самоснабжение. На сегодня мы имеем: лошадей – 54, коров – 120, молодняка (телят) – 90, свиней – 120, овец – 18, кроликов – 2000, ульев – 21. Птицеводческое хозяйство намечено летом довести до 2000 шт. Пущены две электростанции, накануне пуска артезианский колодец»* [17].

Все тридцать три года своей врачебной деятельности Пётр Васильевич непрерывно учился и совершенствовался. Свободно владеющий тремя иностранными языками, три раза он был командирован за границу: в 1927 г. – в Берлин и Париж, в 1935 г. – на Международный съезд военных врачей в Брюссель, в 1935/1936 гг. – на X Всемирный съезд хирургов в Каир. За границей он посещал лучшие клиники, используя по возвращении их достижения для своего госпиталя.

Все эти годы П. В. Мандрыка был не только начальником госпиталя, но и его ведущим хирургом, т. е. занимал две самые ответственные должности, требовавшие действительно полной самоотдачи. Не удивительно, что у него, обладавшего неиссякаемой энергией и изумляющей работоспособностью, просто не хватало времени для теоретического обобщения своего труда. Тем не менее, он принимал активное участие в работе Московского хирургического общества, выступал с содержательными докладами. 18 апреля 1927 года П. В. Мандрыка был избран единогласно в члены «Русского Хирургического Общества в Москве» [37]. Найденные тексты его выступлений, демонстраций и докладов на заседаниях общества. Кроме того найдена его единственная крупная работа «К вопросу о полном удалении мочевого пузыря при раке» [25]. К сожалению, богатейший опыт хирурга, практиковавшего более 30 лет, по сути дела не нашел должного отражения в медицинской литературе. В 1939 году Петру Васильевичу была присвоена учёная степень кандидата медицинских наук без защиты диссертации. Это явилось признанием его заслуг хирурга-практика, хирурга, завоевавшего исключительный авторитет, как среди коллег, так и среди пациентов, число которых исчислялось тысячами [11]. Последний год своей жизни Пётр Васильевич посвятил докторской диссер-

тации об операциях на суставах, но не успел её закончить [40]. Глубокие знания, высокое врачебное искусство и большое трудолюбие выдвинули П. В. Мандрыку в число ведущих советских военных хирургов [29].

Одна из ассистенток П. В. Мандрыки А. П. Анохина в 1982 году писала: «П. В. Мандрыка делал все полостные операции: холецистит, язву, рак желудка, опухоли толстого кишечника, грыжи, опухоли почек, камни почек и мочевого пузыря. Проводил и гинекологические операции. Он придавал большое значение психологической подготовке больного к операции» [53 / С. 10].

«Всё для наилучшего обслуживания военнослужащих и их семей» – этому принципу П. В. Мандрыка не изменил до последнего часа своей жизни. Всегда недовольный достигнутым результатом, он вечно хлопотал, требуя и добиваясь то улучшения оборудования и питания, то повышения качества медицинской помощи. Среди административных забот Пётр Васильевич никогда не переставал быть врачом-лечебником. *«Начальником я могу и не быть, но хирургом буду до конца своих дней»*, – неоднократно повторял он и сдержал своё слово. Так вспоминал его ближайший друг, товарищ и заместитель В. А. Коровай [14].

В годы Великой Отечественной войны госпиталь выполнял задачу по возвращению в строй раненых и больных воинов Красной Армии, формированию полевых госпиталей, военно-санитарных поездов и эвакуационников. Более 7 тысяч человек получили тогда здесь квалифицированную и специализированную помощь [45]. Кратковременно с 30 октября 1941 по январь 1942 года госпиталь под № 394 находился в Свердловске. Размещён был в гостинице «Мадрид» вблизи Уралмашзавода. Располагал 200 операционными койками [14].

В 1928 году, к десятилетию Красной Армии, Реввоенсовет Республики наградил П. В. Мандрыку Почетной грамотой и золотыми часами с дарственной надписью: «Стойкому защитнику Пролетарской Революции от РВС СССР» [11]. Награждён орденом Красной Звезды под номером 136. В Постановлении ЦИК Союза ССР от 7 июля 1933 года сказано: *«Начальника Центрального госпиталя НКВД тов. П. В. Мандрыку за выдающиеся заслуги по организации образцовой постановки лечебного дела в госпитале и за непосредственную выдающуюся работу в деле хирургического лечения Президиум ЦИК СССР постановил наградить орденом Красной Звезды»* [4]. Журнал «Военносанитарное дело», поздравляя его, пишет: *«Мандрыка Пётр Васильевич – высококвалифицированный хирург, умеющий сочетать работу администратора – начальника госпиталя – с практической и научной работой по хирургии. Имеет научные работы по раку мочевого пузыря и хирургии желчных путей. За примерное состояние вверенных ему лечзаведений на протяжении его службы в РККА имеет ряд наград и благодарностей»* [31]. В 1938 г. награждён

медалью «XX лет Рабоче-Крестьянской Красной Армии».

Персональные воинские звания были установлены Постановлением ЦИК и СНК СССР от 22 сентября 1935 года. До этого командиры Красной Армии различались по занимаемой должности. Петру Васильевичу было присвоено воинское звание «дивврач» – «дивизионный врач» (Приказ № 01634/п, от 24 декабря 1935 г.). Указом Президиума Верховного Совета от 16 января 1943 г. были введены дополнительно воинские звания для высшего командного состава родов войск, в т.ч. для военно-медицинского состава. П. В. Мандрыке в числе первых была присвоено воинское звание «генерал-майор медицинской службы» (Постановление СНК СССР № 115, от 1 февраля 1943 г.).

Здоровье Петра Васильевича уже давно было подорвано; ещё в 1937 году он перенёс первый инфаркт миокарда. Работая с полной самоотдачей, порой без отдыха и сна, Пётр Васильевич подорвал своё здоровье. В начале 1943 г. здоровье резко ухудшилось: обострилась сердечная недостаточность, участились боли в сердце, но не взирая на плохое самочувствие, он продолжал работать и проводить сложные операции. К концу января общее состояние настолько ухудшилось, что он уже не мог работать. В феврале почти всё время лежал. К концу февраля стало лучше, и он сказал однажды: «Кажется, выкарабкался...». В начале апреля Пётр Васильевич делает операцию. Вскоре он едет в госпитальное подсобное хозяйство... Там у него – повторный инфаркт! 5 апреля вечером Петра Васильевича привозят домой. На следующий день состоялся консилиум врачей с участием главного терапевта Красной Армии М. С. Вовси. Несколько дней дежурят у постели Петра Васильевича родные, близкие, сёстры и врачи госпиталя [53/С. 33].

Врач-энтузиаст, великодушный организатор и администратор, отдавший всю свою жизнь медицинской помощи командирам и их семьям, ушёл из жизни 8 апреля 1943 года. Проводить его прах съехались, несмотря на условия войны, сотни его пациентов, поклонников и друзей [40]. Сын, Андрей Петрович Мандрыка, вспоминает: «11 апреля в госпитале, вопреки всем правилам и уставам, состоялась гражданская панихида. Все больные и раненые, кто мог ходить, весь медперсонал, все пришли в кабинет начальника госпиталя проститься с ним. Над гробом на стене кабинета висел его портрет: он был изображён в полный рост в белом халате, бритая голова, висячие, как у запорожца, усы. Легкая улыбка, вероятно, после удачно проведённой операции. Гражданская панихида состоялась в рабочем кабинете отца» [53/С.33]. Похоронен был на Новодевичьем кладбище г. Москвы. Скульптор С. Д. Мекуров сделал посмертную маску и поставил памятник из кранного лабрадора на могиле его [12].

Некролог подписали 37 человек, в том числе высшие руководители Красной Армии: Маршалы Советского Союза К. Е. Ворошилов, Г. К. Жу-

ков, А. М. Василевский, С. М. Будённый, С. К. Тимошенко; маршал артиллерии Н. Н. Воронов; генералы армии И. В. Тюленев, К. А. Мерецков; генерал-полковники Л. А. Говоров, О. И. Городовиков, А. И. Антонов; генерал-полковник интендантской службы А. В. Хрулёв; генерал-лейтенанты Д. Д. Лелюшенко, Р. П. Хмельницкий, В. И. Виноградов; генерал-майоры Г. И. Кулик, М. И. Редькин, В. Д. Иванов, М. В. Алексеев; генерал-майоры авиации М. М. Громов, Н. А. Соколов-Соколёнок; генерал-лейтенанты медицинской службы Е. И. Смирнов, Н. Н. Бурденко, С. С. Гирголав, В. Н. Шевкуненко; генерал-майоры медицинской службы Л. А. Ходорков, П. М. Журавлёв, Т. Е. Болдырев, М. С. Вовси, Л. Г. Ратгауз, А. Я. Кузнецов, В. А. Коровая; генерал-майоры интендантской службы Я. А. Хотенко, Н. И. Кутузов; военврач 1 ранга Ю. М. Волынкин; начальник отдела лечебно-эвакуационного управления ГВСУ В. М. Шустов и комиссар госпиталя С. К. Федченко [21].

На следующий день в газете «Красная Звезда» был опубликован ещё один некролог за подписью его близкого друга, заместителя, хирурга и воспитанника, генерал-майора медицинской службы В. А. Коровая: *«Старый интеллигент, участковый врач с хирургическим уклоном, П. В. Мандрыка после Октября сразу же, без колебаний пошел служить советской родине... Но не напрасно 20 лет своей жизни положил П. В. Мандрыка на дело лечебного обслуживания командиров и красноармейцев Красной Армии: осталось немало воспитанных им питомцев, живы традиции госпиталя...»* [14].

Г. З. Рябов, заместитель начальника госпиталя по поликлинике, полковник медицинской службы, в третьем некрологе написал: *«За 24 года госпиталь пропустил десятки тысяч больных, из них около 15 тысяч подвергались операциям, причём крупных операций было проведено около 7 тысяч и из них на долю Петра Васильевича выпало почти 3 тысячи, а остальные производились при его участии или под его наблюдением. Широкий размах успешной хирургической работы сделал Петра Васильевича популярнейшим хирургом Красной Армии. Авторитет его как хирурга был исключительный. Ни одно заболевание кого-либо из ответственных работников Красной Армии не проходило без наблюдения и помощи Петра Васильевича. Росту популярности Петра Васильевича способствовали его организаторские способности. При нём госпиталь разросся, надстроился, пополнился новейшей медицинской импортной и отечественной аппаратурой. В нём были созданы самые комфортабельные условия для больных. Пётр Васильевич был требователен к себе и к персоналу; всё было направлено к обслуживанию больных»* [40].

9 апреля 1943 г. было принято Постановление Совнаркома СССР «Об обеспечении семьи и увековечении памяти умершего генерал-майора ме-

дицинской службы тов. Мандрыки Петра Васильевича):

1. Выдать единовременное пособие жене генерал-майора медицинской службы тов. Мандрыки Петра Васильевича – Мандрыке Нине Георгиевне в размере 10 000 рублей.
2. Назначить персональную пенсию жене генерал-майора медицинской службы тов. Мандрыки Петра Васильевича – Мандрыке Нине Георгиевне в размере 700 рублей в месяц – пожизненно.
3. Закрепить за гр. Мандрыкой Ниной Георгиевной занимаемую ею ныне жилплощадь.
4. Присвоить имя тов. П. В. Мандрыки Центральному военному госпиталю НКО в г. Москве.
5. Похороны генерал-майора медицинской службы тов. Мандрыки Петра Васильевича принять за счёт государства. Этим постановлением была отмечена роль и значение П. В. Мандрыки в организации и работе госпиталя [5].

А всего через год, 16 мая 1944 г. за большие заслуги в лечебной работе и в связи с 25-летием со дня основания госпиталя был награждён орденом Красного Знамени, и в его названии добавилось слово «Краснознамённый». Славная годовщина госпиталя была ознаменована личным поздравлением Верховного Главнокомандующего. В адрес госпиталя поступили многочисленные поздравления от Маршалов Советского Союза К. Е. Ворошилова, С. М. Будённого, С. К. Тимошенко, Маршала артиллерии Н. Н. Воронова, Маршала бронетанковых войск Я. Н. Федоренко, генерала армии И. В. Тюленева, от 1-го коммунистического госпиталя, от других лечебных заведений, а также от больных госпиталя и отдельных лиц. *«Ваше медицинское мастерство, – писал в своем поздравлении коллективу Маршал Советского Союза Г. К. Жуков, – ваши патриотические чувства, честность и добросовестность в работе есть превосходный пример героического труда по восстановлению здоровья и возвращению в строй воинов Красной Армии»* [43]. Награждены орденами и медалями 54 старейших работника госпиталя и поликлиники. И в этом заслуга Петра Васильевича.

В послевоенное время госпиталь именовался: «Центральный военный Краснознамённый госпиталь имени П. В. Мандрыки» Министерства обороны СССР. В июне 1956 г. произошло объединение центральных лечебных учреждений Москвы. В это время госпиталь именовался: «Краснознамённый филиал имени П. В. Мандрыки Главного военного госпиталя имени академика Н. Н. Бурденко». Но уже в августе 1958 г. все госпитали, входившие в объединение, вновь стали самостоятельными, в том числе и Центральный военный госпиталь имени П. В. Мандрыки во главе со своим прежним начальником Н. М. Невским [6]. Нынешнее название: федеральное государственное учреждение «Второй Центральный военный

клинический госпиталь имени П. В. Мандрыки» Министерства обороны России. В вестибюле госпиталя установлен бюст Петру Васильевичу, на видном месте выставлен его портрет. В музее госпиталя представлены его личные вещи, воспоминания ветеранов, бывших работников госпиталя, военнослужащих, проходивших в госпитале лечение.

Госпиталь создавался для обслуживания полевого штаба РККА, Реввоенсовета, военных академий и курсов старшего комсостава и в основном был предназначен преимущественно для руководящего командного состава Наркомата обороны и членов их семей. Благодаря воспоминаниям А. П. Мандрыки, мы имеем возможность, узнать неизвестные широкой публике подробности жизни командного состава Красной Армии.

В период работы Петра Васильевича Мандрыки Народными комиссарами обороны страны были: С. С. Каменев, Л. Д. Троцкий, М. В. Фрунзе, К. Е. Ворошилов, С. К. Тимошенко, И. В. Сталин и все они были пациентами П. В. Мандрыки. Упомянутся также все начальники Полевого штаба Реввоенсовета, Штаба РККА, Генерального штаба: П. П. Лебедев, М. В. Тухачевский, Б. М. Шапошников, А. И. Егоров, К. А. Мерецков, Г. К. Жуков, А. М. Василевский. Командующие войсками Московского военного округа: К. Е. Ворошилов, Г. Д. Базилиев, И. П. Уборевич, А. И. Корк, И. П. Белов, С. М. Будённый, И. В. Тюленев, П. А. Артемьев. Среди заместителей и работников центрального аппарата управления РККА и им подчинённые службы, которые проходили лечение у Петра Васильевича, упомянуты: начальник управления высших военно-учебных заведений Наркомата обороны А. И. Тодорский; начальники ВВС Красной Армии Я. И. Алкснис и Я. В. Смушкевич; начальник квартирного управления РККА А. В. Хрулёв; начальник ПВО территории СССР Г. М. Штерн; секретарь Комитета Обороны И. С. Уншлихт; начальник Политуправления РККА Я. Б. Гамарник; председатель Осоавиахима Р. П. Эйдеман; начальник управления вооружения И. А. Халепский; порученец Наркома Обороны И. П. Петухов, заместитель начальника Генерального Штаба Н. Ф. Ватутин и др. Кроме них мы видим среди больных лётчика Героя Советского союза М. М. Громова; лётчиков-испытателей А. М. Маркова, В. А. Степанчёнка и П. М. Стефановского; конструктора авиации нного стрелково-пушечного вооружения Б. Г. Шпитального; а также жены и дети, указанных ранее лиц.

В годы Великой Отечественной войны госпиталь принимал на лечение сотни раненых, в том числе командующих фронтами и армиями: Л. А. Говорова, Н. И. Крылова, Д. Д. Лелюшенко, В. Д. Иванова, С. А. Худякова и др. В октябре 1941 году находившегося здесь на лечении после ранения А. И. Ерёменко посетил И. В. Сталин. В своих мемуарах отразили пребывание в госпитале и встречи с П. В. Мандрыкой: командующий Брянским фронтом А. И. Ерёменко, командующий Южным фронтом И. В. Тюленев, командир 8-го кавалерийского корпуса А. С. Жадов, начальник артиллерии 2-й ударной армии Г. Е. Дегтярёв. Здесь были и жители блокадного Ленинграда, в том числе Рубен Орбели, основоположник отечественной

подводной археологии. Попал сюда также Ираклий Андроников и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахтырская Мужская Гимназия. // Харьковский календарь на 1901-1904 гг. – X., 1901-1904.
2. Ахтырская Мужская Прогимназия. // Харьковский календарь на 1894-1900 гг. – X., 1894-1900
3. Валь В. В. XVI юбилейная научная конференция врачей, посвященная 100-летию со дня рождения П. В. Мандрыка // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 8. – С. 78-79.
4. В Президиуме ЦИК Союза ССР: награждение орденами работников медицины // Известия. – 1933. - № 169. - 8 июля. - С. 2.
5. В совнаркоме СССР: Об обеспечении семьи и увековечении памяти умершего генерал-майора медицинской службы тов. Мандрыки Петра Васильевича // Правда. – 1943. - № 94. - 10 апреля. - С.4; То же: Красная звезда. – 1943. - № 54 (5455). - 10 апреля. - С. 4.
6. Главный военный госпиталь/Под ред. Н. Л. Крылова. - М., Воениздат, 1985.- С. 70.
7. Журнал врачебно-санитарного совета при Валуйской уездной управе от 13 марта 1911 г./Врачебно-санитарная хроника Воронежской губернии.- 1912.- № 9.- С. 809-812; то же от 20 июля 1911 г. – 1912.- № 9.- С.813-815; то же от 10 августа 1911 г. – 1912.- № 1.- С. 53-55; то же от 5 декабря 1911 г. – 1912.- № 3-5.- С. 460-462; то же от 15 мая 1912 г. – 1912.- № 8-9.- С. 955-960.
8. Зайцев Б. П. Мандрыка Петро Васильович // Вихованці Харківського університету. - X., 2004. - С. 121-122.
9. Історія Харківського державного медичного університету. 200 років. За ред. академіка А. Я. Циганенка.- X., 2005. - 752 с.
10. Капитаненко А. М. На страже здоровья // Военно-медицинский журнал. – 1979. - № 4. - С. 18-22.
11. Капитаненко А. М. Талантливый организатор, искусный хирург // Советское здравоохранение. – 1984. - № 10. - С. 58-60.
12. Капитаненко А. М. Талантливый организатор советского военного здравоохранения // Военно-медицинский журнал. – 1984. - № 6. - С. 63-64.
13. Капитаненко А. М., Митрофанов Л. В. Центральный военный госпиталь // Советская Военная Энциклопедия. - М., 1980. - Т.8. - С. 416-417.
14. Коровой В. Памяти П. В. Мандрыка // Красная звезда. – 1943. - № 85. - 11 апреля. - С.4.
15. Левит В. С. X Международный съезд хирургов в Каире // Советская хирургия. - 1936. – Т. VIII.- Вып. 8. - С. 323-343.

16. Мандрыка А. П. Дивврач Петр Васильевич Мандрыка. Воспоминания старшего сына. - Машинопись. - Л., 1984-1986. - 86 лл. // «Мемориал» международное историко-просветительское правозащитное и благотворительное общество (Москва). Архив: Фонд 2. - Опись 1. - Дело 86.
17. Мандрыка, Герасимов: Рапорт начальнику военно-санитарного управления тов. Баранову // Военно-санитарное дело. – 1934. - № 3. - С. 10-11.
18. Мандрыка П. В. // Москва. Энциклопедия.- М.,1997
19. Мандрыка П. В. // Российский медицинский список.- СПб., 1912.- С. 263; то же.- СПб., 1913.- С. 274; то же.- СПб., 1914.- С. 290.
20. Мандрыка П. В. // Список медицинских врачей СССР.- М., 1925.- С. 517.
21. Мандрыка П. В. [Некролог, соболезнования] // Красная звезда. – 1943. - № 54. - 10 апреля. - С. 4; То же: Правда. – 1943. - № 94. - 10 апреля. - С.4.
22. П. В. Мандрыка. Обзор о состоянии земской медицины в Валуйском уезде. // Труды X очередного совещания г.г. земских врачей и председателей управ Воронежской губернии 27 апреля – 6 мая 1912 года. Том 2-й. Воронеж, 1912.- С. 535-559.
23. Мандрыка П. В. Два случая полного удаления мочевого пузыря (с демонстрацией больного). Доклад на заседании Русского Хирургического Общества в Москве. Протокол 108-го (957-го) от 7 декабря 1925 г. (п. 2) // Труды Русского Хирургического Общества в Москве за 1925-1926 академический год. Приложение к журналу «Новая хирургия». - М., 1926. – Т. II.– Вып. 3. - С. 20-21.
24. Мандрыка П. В. Из области хирургии жёлчных путей Доклад на заседании Русского Хирургического Общества в Москве. Протокол 131-го (980-го) от 7 марта 1927 г. (пункт 3). // Труды Русского Хирургического Общества в Москве за 1926 – 1927 академический год. Приложение к журналу «Новая хирургия». – М., 1927. Т.V. – Вып. 8. - С. 50-52.
25. Мандрыка П. В. К вопросу о полном удалении мочевого пузыря при раке // Русская клиника.- М.,1927.- Т. VIII.- Вып. 41.- С. 432-436.
26. Мандрыка П. В. Случай восстановления vaginae по поводу атрезии её (демонстрация больной через 4 ½ года). Доклад на заседании Русского Хирургического Общества в Москве. Протокол 109-го (958-го) от 15 декабря 1925 г. (пункт 8). // Труды Русского Хирургического Общества в Москве за 1925– 1926 академический год. Приложение к журналу «Новая хирургия». - М., 1926. – Т. II.– Вып. 3. - С. 28-29.
27. Мандрыка П. В. Выступление в прениях по докладу (пункт 5). Протокол 107-го (956-го) очередного заседания Русского Хирургического Общества в Москве 21 ноября 1925 г. // Труды Русского Хирургического Общества в Москве за 1925–1926 академический год. Приложение к журналу «Новая хирургия». - М., 1926. – Т. II. – Вып. 2. – С. 15.
28. Мандрыка П. В. Выступление в прениях по докладу (пункт 2). Протокол заседания Хирургического Общества г. Москвы и области от 23 ноября 1936 г. // Хирургия. – М., 1937. – Вып. 4. - С. 160-161.
29. Мандрыка Пётр Васильевич // Советская Военная Энциклопедия - М.,1978 -

- Т.5. - С. 114
30. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). Под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. - Х., 1905-1906.
  31. Награждение работников санслужбы РККА // Военно-санитарное дело. – 1933. - № 9. - С. 54.
  32. Общий устав императорских российских университетов. - Х., 1884.
  33. О переименовании Московского военного госпиталя № 3 // Военно-санитарное дело.- 1931.- № 8.- С. 66.
  34. Отчёт о состоянии и деятельности университета за 1904 год // Записки Императорского харьковского университета. – 1906. - № 3; То же за 1906 г.– 1907. - № 3-4; То же за 1907 г. – 1908. - № 3; То же за 1908 г. – 1909. - № 2; То же за 1909 г. – 1910. - № 3; То же за 1910 г. – 1911. - № 3.
  35. Отчёт советской делегации на X Международном съезде хирургов 1936 г. в Каире. Проф. В. С. Левит, проф. Ю. Ю. Джанелидзе, проф. Линберг, проф. Ф. П. Плоткин и доктор П. В. Мандрыка. Протокол заседания Хирургического Общества г. Москвы и области от 23 февраля 1936 г. (пункт 1) // Советская хирургия. – М., 1936. – Т. VIII. - Вып. 7. - С. 153.
  36. Приказ начальника ГВСУ РККА от 18.04.1943 г. за № 138 о переименовании // Военно-санитарное дело.- 1943.- № 5-6.- С. 60.
  37. Произведены выборы в члены... Протокол 136-го (985-го) очередного заседания Русского Хирургического Общества в Москве 18 апреля 1927 г. (пункт 8). // Труды Русского Хирургического Общества в Москве за 1926 – 1927 академический год. Приложение к журналу «Новая хирургия». – М., 1927. Т.V. – Вып. 8. - С. 68-72.
  38. Руднев С. М. // Российский медицинский список.- СПб., 1903.- С. 294; то же.- СПб., 1914.- С. 405.
  39. Рябов Г. З. 25-летие Центрального военного краснознаменного госпиталя имени П. В. Мандрыка // Военно-медицинский журнал. – 1944. - № 6. - С. 47-48.
  40. Рябов Г.З. Памяти П. В. Мандрыка // Военно-санитарное дело. – 1943. - № 7. - С. 55-56.
  41. Рябов Г. Центральный военный Краснознаменный госпиталь имени П. В. Мандрыка // Энциклопедический словарь военной медицины. – Т. 5. - М., 1948. - Стб. 941-942.
  42. Рябоконт Е. Госпиталь славный, на правом ты фланге // Арбатские вести.- 2009.- 27 мая.- № 12.
  43. Слепынин В. Юбилей госпиталя // Тыл и снабжение советских вооруженных сил. – 1979. - № 5. - С. 49-50.
  44. Смирнов К. Н. Фауст против Мефистофеля? Изд. 2-е, доп. - М., 1987. - С. 121-150.
  45. Список домовладельцев города Харькова.- Х., 1901.- С. 70; то же - Х., 1909.- С. 47.
  46. Список студентов Императорского Харьковского университета на 1907-1908

- Академический год. - X., 1908. - С. 202; То же на 1908-1909. - X., 1909. - с. 155; То же на 1909-1910. - X., 1910. - С. 159.
47. Список студентов, посторонних слушателей и посторонних слушательниц Императорского Харьковского университета. Весеннее полугодие 1906. - X., 1906. - С.63.
48. Тоцкий И. М. Исследование квартир студентов-медиков 4 и 5 курса Харьковского Университета в 1908 году // Записки Императорского харьковского университета - 1909. - № 4. - С. 10-22.
49. Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями генералов, офицерского и вольнонаемного состава Центрально-го военного госпиталя НКО имени П. В. Мандрыки // Известия. – 1944. - № 116. - 17 мая. Продолжение: № 119. - 20 мая. То же // Военно-медицинский журнал. – 1944. - № 6. - С. 3.
50. Хроника // Советская хирургия. - 1935. - № 5. - С. 190; Тоже – 1936. - № 1. - С. 187; То же - 1936. - № 3. – С. 550.
51. Хроника: Русское Хирургическое Общество в Москве...// Новая хирургия. 1925. – № 2. – С. 315.
52. Центральный военный госпиталь имени П. В. Мандрыки МО РФ // Москва. Энциклопедия.- М., 1997.
53. Выдающиеся деятели отечественной военной медицины. Под ред. В. Б. Симоненко / Главное военно-медицинское управление МО Российской Федерации.- М., 2009. - 72 с.

Т. В. КОБЗЕВА

3 ІСТОРИЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. ГРИГОРІЙ ДОНЕЦЬ

Харківщина – центр Слобідської України. Активне освоєння цієї території відбувалося в другій половині XVII ст. Тут оселялися козаки та охочі, будували житло, обробляли землю, організовували свою діяльність. Таких населених пунктів, слобід і містечок, були десятки. Управління ними здійснювали полковники, яких призначав московський цар. На чолі Харківського полку протягом 23 років стояв Григорій Донець. Із його ім'ям пов'язане будівництво ліній укріплень, міст, успішна боротьба з татарами. За його полковництва Ізюмський слобідський полк був виділений з Харківського й м. Ізюм стало п'ятим полковим містом Слобідської України. Козаки цих двох полків під керівництвом Григорія Донця збудували так звану «Нову лінію» укріплень, яка перетинала всю Слобожанщину й відіграла надзвичайно важливу роль у боротьбі з татарами. Неодноразово полковник Донець отримував від московського уряду жалованні грамоти, що було свідченням його високого авторитету. Відзначився Григорій Донець ще й тим, що значні кошти вкладав у розбудову церков та монастирів.

Харківський полковник Г. Донець за роки свого полковництва зробив великий внесок у розвиток цього регіону. Але знаємо ми про його діяльність дуже мало. Опубліковані матеріали про життя й діяльність Григорія Єрофійовича не систематизовані.

Аналіз актуальних досліджень. Перші дослідження життя та діяльності полковників Слобідської України з'явилися ще наприкінці XIX ст. у роботах Є. Альбовського. На початку минулого століття найбільший внесок у дослідження цієї теми зробили Д. І. Багалій, потім В. Л. Маслійчук, С. В. Потрашков. Але серед робіт цих учених немає досліджень спеціально про діяльність полковника Григорія Донця.

Мета статті. На основі досліджень відомих істориків розкрити життя та діяльність полковника Харківського та Ізюмського полків Григорія Єрофійовича Донця.

Харківський полковник Григорій Донець – відома в історії Слобожанщини особа. Він вважається засновником багатьох слобід і містечок на території свого полку. З його ім'ям пов'язані широке будівництво, укріплення міст, успішна боротьба з татарами.

Григорій Єрофійович Донець – харківський полковник з 1668 по 1691 рік. Дата його народження невідома. Та й походження точно не встановлене. Самі Донці виводять свою генеалогію зі старовинного польського роду Захаржевських. Правда, сам Григорій Єрофійович ніколи себе так не називав. А от гетьманська старшина називала його «Захар'яшевичем».

Вчені – історики, які займалися вивченням життя і діяльності роду Донців, відкидають версію про належність їх до польського шляхетського роду Захаржевських, бо немає документів, які це підтверджують. Такої думки притримувався історик Є. Альбовський. Д. Багалій походження Донців пояснює так: *«Родоначальник Донців був простий виборний козак Грицько Донець, котрий і прізвище своє отримав через те, що прийшов з Дону...»* [3, с. 67].

Думаю, має право на існування й така точка зору: *«Род Захаржевських приналежить к гербу Долива. К этому старинному польскому гербу принадлежали также польские короли, очень многие знатные польские и литовские роды. Все мужчины рода Григория Ерофеевича Донца-Захаржевского были военными и вошли в историю, как защитники Слободской Украины и Харькова»* [10, с. 10].

Козак з ім'ям та прізвищем Григорій Донець вперше згадується серед полковників наказного гетьмана І. Безпалого в травні 1659 року, що воювали на боці Москви проти гетьмана І. Виговського. В 1660 році – це простий козак Харківського полку, в 1662 році – десятник, а під час полковництва І. Сірка – сотник Харківського полку. В 1666 році сотник Григорій Донець возив до Москви полонених на Тору татар, за що отримав гроші й сукна від царя [6, с. 51].

Полковником Г. Донець стає в 1668 році після смерті вірного московському уряду полковника Федора Ріпки. На раді в Харкові Григорія Єрофійовича одноголосно обрали полковником, бо знали як людину, що прославилася своїми подвигами [2, с. 59]. Цього ж року Г. Донець їде до Москви, де з рук царя Олексія Михайловича отримує грамоту [9, с. 15]. Це була перша в історії Харківського полку царська жалованна грамота, видана на ім'я Григорія Донця Харківському полку. В Розряднім приказі було записано, що в Харкові полковником став Григорій Донець. Із універсала Донця дізнаємося, що він зробився полковником Харківським по указу царя за свою вірну службу московському цареві. Таким чином, Григорій Донець стає першим полковником, чиї повноваження були підтверджені царською жалованною грамотою. Його попередники (ім'я першого невідоме, Іван Сірко, Федір Ріпка) не мали таких грамот. Свою відданість московському уряду Г. Донець довів тим, що вже в 1670 році допомагав придушувати повстання С. Разіна, що розповсюдилось і на Харківський полк [6, с. 51]. Разінці поширили грамоту, в якій пропонували слобідським козакам союз. Але Григорій Донець твердо стояв на позиції не вступати ні в які переговори з бунтарями.

З цього часу історія Харківського полку тісно пов'язана з полковницькою діяльністю династії Донців, першим з яких був Григорій Єрофійович. Двадцять три роки – з 1668 по 1691 – стояв він на чолі Харківського полку і зробив великий внесок у розвиток цієї частини Слобожанщини.

Історії мало відомо про діяльність перших полковників, але про Г. Донця з впевненістю можемо сказати, що він зробив багато для оборони краю та його заселення.

По території Слобожанщини проходили Муравський, Ізюмський та Кальміуський шляхи, по котрим татарські орди здійснювали спустошливі набіги. Такі набіги траплялися майже кожного року. Козаки під керівництвом Григорія Донця постійно відбивали татарські напади (1672 р., 1673 р., 1675 р., 1676 р., 1679 р.), неодноразово переслідуючи їх загонами. В 1672 році Г. Донець зі своїми козаками розбив татар під Мерефою «и взяв в плен их предводителя». За це полковник Донець отримав від царя грамоту. В 1679 році татари зруйнували Чугуїв. Але під стінами Харкова 10-тисячна орда була переможена Григорієм Донцем. При цьому він визволив усіх полонених, відбив захоплену здобич та переслідував татарські загонами аж до р. Берестової [2, с. 75-76].

У 1680 році татари здійснили найжорстокіший набіг на Слобідську Україну. Господарство Григорія Донця також постраждало. Д. Багалій пише: *«Сплондрували татари в тому ж Харківському повітові деревню полковника Григорія Донця і 8 хуторів, взяли в неволю 4 челядників і 25 чоловік посполитих, захопили 1104 голів панської худоби (174 коней, 30 голів товару і 900 овець), унесли 30 вуликів бджіл, пограбували й спалили 11 дворів. У хуторах забрали все збіжжя хуторян, захопили рогату худобу, попалили хати, будівлі й хліб. Усього убили і повели в неволю 215 чоловік...»* [3, с. 49]. На чолі полку вирушив Донець до Золочева, де й відбулися дві битви, у яких українці виявили неабияку рішучість і хоробрість. Козакам удалося розбити татарську орду і визволити невільників та повернути худобу.

У 1687 році Азовська орда (5 тисяч чоловік) палила та грабувала оселі Харківського та Ізюмського полків, але знову її розбив той же Донець. 1689 року татари знову намагалися здійснити набіг на Харківський полк. Але дійти їм вдалося лише до Водолаги, де й були вони розбиті козаками Г. Донця.

Григорій Єрофійович був не тільки досвідченим і хоробрим воїном, а ще й діяльним адміністратором. У часи його полковництва були значно укріплені міста Харківського полку, виникли нові фортеці: Золочів, Соколов, Новий Перекоп. Григорій Донець «осадив» м. Нововалковий (Таранівку) і Нову Водолагу. Також його вважають засновником сіл Рокитне, Борки, що розташувалися за декілька верст від Мерефи, слободи Великий Бурлук на р. Бурлук [6, с. 51-53]. *«У 1674 р. у Харківському полку було 20 городів і слобод, і козаків полкової служби 5055 чоловік, а у 1677 р. – 20 городів і 4 слободи, козаків полкової служби 7733 чоловік»* [3, с. 67].

Протягом 1679–1680 рр. козаки Харківського та Ізюмського полків під керівництвом Григорія Донця збудували так звану «Нову лінію» укріплень. Ця лінія перетинала всю Слобожанщину, починаючи від Солоного (теперішній Слов'янськ), далі слідували Ізюм, Цареборисів (теперішній Червоний Оскол), Балаклія, Лиман, Зміїв, Соколове, Валки, Новий Перекоп, Ольшани, Золочів. По всій лінії йшов вал з ровом, на якому стояли фортеці та остроги. У Д. Багалія читаємо: *«Біля усіх городів Нової лінії були збудовані кріпості, і сю тяжку роботу головним чином зробили козаки Харківського полку під проводом полковника Гр. Донця: великоросійських служилих людей там не було. Одного вала було зроблено 7575 сажнів і засіки 8106 сажнів... Нова лінія удовжила стару і так званий «Перекопський вал», що простягся од верховин Коломака до верховин Мжі»* [3, с. 59].

Побудова Нової лінії мала надзвичайно важливе значення в боротьбі з татарами. Царський уряд був дуже вдячний Г. Донцю за її будівництво. В 1684 році полковник отримує другу жалованну грамоту з Москви. В ній підтверджувалися пільги, надані йому грамотою 1682 року й надавались інші. Григорій Єрофійович ставав повноправним хазяїном у своєму полку, не залежав ні від російських воєвод, ні від чиновників.

Полковник Донець керував харківськими козаками при будівництві Ізюмської смуги, побудові фортець в Ізюмі, Савинську, Андрієвих Лозах, Остропіллі, Бишкіні, Новому Маяцьку, Лимані, Кам'янці, Козацькій Пристані тощо [6, с. 52].

Заселення Ізюмського полку розпочав балаклійський полковник Яків Черніговець, а Г. Донець зі своїм старшим сином Костянтином продовжив цю справу. Я. Черніговець збудував невеличку кріпость Ізюм, а *«новий великий город, але на правому березі Донця, де в його вливається Мокрий Ізюмець, був збудований Г. Донцем і в нього був перенесений і невеличкий перший Ізюм. Місто було осажено Донцем, котрий привів для роботи більш 1500 козаків Харківського полку, збудувалося дуже гарно по плану і швидко зробилося полковим городом Ізюмського Слободського полка...»* [3, с. 34]. У 1682 році в Ізюмі проживало лише 300 чоловік. Для того, щоб заселення проходило швидше, Донець сам вирішив поселитися в Ізюмі. Цього ж року Григорій Єрофійович отримав від московського царя грамоту, в котрій йому *«дозволялося жити в Ізюмі і закликати туди... вільних українців на слободи із Харківського, Охтирського і Сумського полків, будувати самим місто і вільно селитися там... без воєвод, пахати пашню і володіти всякими угодами...»* [3, с. 34]. У 1691 році на території Ізюмського полку проживали вже 9316 козаків [3, с. 46]. Тоді були «осажені» також Дворічна, Остропілля, Новий Перекоп, Сеньків, Куп'янськ, Каменка – це були невеличкі малозаселені (23-48 сімей) слободи. При гирлі Торця була збудована Григорієм Донцем Козацька Пристань – невеличкий земляний городок.

Через деякий час Г. Донець знову переїжджає до Харкова, а син Кос-

тянтин залишається в Ізюмі. Зроблено було це, мабуть, для того, щоб прокласти стежку своєму старшому сину до самостійного управління в Ізюмі. Полковник Донець старів і хотів ізюмське полковництво передати Костянтину, а харківське – молодшому сину Федору. З цією метою Григорій Єрофійович вкотре вирушає до Москви, а в 1685 році вируждає туди й Костянтина з проханням про виділення Ізюмського полку з Харківського та отримання грамоти на управління в ньому. Костянтин Донець отримав жалованну грамоту на полковництво, але разом із батьком Григорієм Донцем. Ізюмський полк був виділений з Харківського, до нього приписано 13 міст та містечок з 2200 козаками [3, с. 69]. Таким чином, місто Ізюм стало п'ятим полковим містом.

Полковник Григорій Донець все життя залишався вірним російському царю, завжди виступав проти антиросійських сил. Царський уряд віддячував полковника за вірність. За виразом Є. Альбовського, Г. Донець *«перебував у фаворі в царського уряду»*, часто їздив до Москви, отримував пожалування і грамоти (1669, 1678, 1679, 1680, 1682, 1684, 1686 рр.). Про довіру царського уряду до Г. Донця свідчить той факт, що в 1678 році уряд довірив йому з козаками перевезти на Дон гроші татарам для викупу відомого російського воєначальника В. Шереметьєва. Мав Донець високий російський чин стольника (вищий ніж полковничий). *«...В царствование Иоанна и Петра Алексеевича он был пожалован званием стольника, почему в универсалах и других бумагах именовался: «стольник и полковник»* [2, с. 66]. Єдине, в чому царський уряд відмовив Г. Донцеві – це в спробі завести «смольчужное дело», пояснюючи це загрозою вирубки лісів.

Донці користувалися великим авторитетом у Харківському та Ізюмському полках. До того ж, цей рід був найбагатшим на Слобожанщині. *«Харківський полковник Г. Донець мав на р. Удах деревню з державським подвір'ям, хазяйством, челяддю – себто прислужниками і підданими; була в нього ще слобідка Водолажка теж з українським населенням»* [3, с. 94]. Йому належали землі по р. Уди, слободи Довжик і Рогозянка (Золочівський р-н), землі довкола с. Бабаї, села: Березове, Коротич, Лідне, Жихор, Гіївка, Буди, Рокитне (Харківський р-н), Стара і Нова Водолаги, Борки, Комарівка та ін. [6, с. 53]. Він мав величезні отари овець, табуни коней. Активно займався промислами й підприємницькою діяльністю (млинарством, селітроварінням, виробництвом дьогтю).

Як бачимо, Г. Донець був людиною багатою. Але, маючи велику владу, він не забував про примноження свого багатства. Траплялися випадки, коли полковник кривдив своїх полчан, забирав ґрунти в старшин і козаків, оформляючи це у вигляді купчих; утискував козаків. Здійснив він набіг на промисел вільшанського жителя Ф. Селітряника, захопив млин у колишнього сотника К. Сатина. Та особливо відзначився Г. Донець утисками російських служилих людей, забираючи їх ґрунти у «свою вотчину». За

23 роки полковництва Донця на нього були написані дві скарги [3, с. 73]. Мабуть, через це деякі дослідники вважають Григорія Єрофійовича людиною жорстокою та свавільною. *«Это простой казак, энергичный, умный, хотя даже неграмотный... несправедливый к своим подчиненным, хитрый и до крайности жадный к наживе»* [9, с. 15-16].

Необхідно віддати належне полковнику Григорію Донцю в тому, що він не тільки нагромаджував багатства задля багатства, але й займався благодійною діяльністю. Значні кошти він витратив на розбудову Успенської церкви в Харкові. Але найбільшою його заслугою стало заснування Курязького монастиря (у 9 верстах від Харкова). На місці монастиря була колись пасіка Олексія Курязького серед густого лісу, що йшов тоді від Харкова до Куряжа. Г. Донець разом зі старшинами Харківського полку купив за 200 злотих цю землю. На монастирське господарство, крім землі, вони виділили 100 овець, волів, бджіл. Крім того, Донець одвів новому монастиреві ліс ввєрх по р. Куряжу, а в ширину на 1 версту і подарував свій власний ґрунт. У 1678 р. Григорій Єрофійович передав Курязькому монастиреві займанщину двох мельників. Земельні вклади в монастир робив увесь рід Донців: Костянтин дав монастиреві чотири озера коло річки Чепеля, Федір – кілька гектар землі, укупі з братом Іваном – млин із землею по р. Уди, Ізюмський полковник Михайло Костянтинович Донець віддав Чепельську дачу з лісом і сінокосами [3, с. 159]. Для «устроєства» монастиря були викликані зі Святогорської обителі архимандрит Іоїль з братією – він і був першим настоятелем цього монастиря. Деякий час монастир існував на пожертвування, які робив Григорій Донець та його нащадки [2, с. 65].

Полковника Г. Донця тривожила думка про спадкове полковництво. І за своє життя він зробив усе можливе, щоб після його смерті полковником Харківського та Ізюмського полків залишилися його діти. Та й самі полчани підтримували рід Донців, бо, як писали вони в проханні до царя, полковник з чужого роду може їх знищити. Після смерті Григорія Єрофійовича його наступником у Харкові залишився син Федір, а в Ізюмі – Костянтин. Після смерті Федора Донця в 1705 році харківські полчани подали прохання, щоб у них було поставлено полковником зятя Григорія Донця, котрий у цей час був полковником ізюмським, – Федора Шидловського. Взагалі рід Донців дав Слобожанщині 5 полковників: 2 – Харківському полку, 2 – Ізюмському, 1 – Сумському [3, с. 72].

Донцям дуже хотілося мати друковану книжечку про їх лицарські вчинки, й вони замовили для цієї справи Орновського. Саме він і склав похвальне слово Федору Донцеві-Захаржевському й усьому роду Донців. Але діти Григорія Донця не зробили для Слобожанщини так багато, як їх батько.

У 1690 році Григорій Донець прийняв чернецтво з ім'ям Авдій у Куряжі. Помер він 18 липня 1691 року в слободі Водолага. Похований у Курязькому монастирі. Його образ яскраво подано в маловідомих художніх творах

репресованих письменників М. Горбаня «Козак і воєвода» (1929 р.) і Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» (1930 р.) [6, с. 54].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Григорій Донець – визначна постать в історії Слобожанщини. Його життя та діяльність були спрямовані на розбудову цього краю та захист його від зовнішніх ворогів. Полковника Донця вважають засновником багатьох слобід і містечок. Під його керівництвом була збудована Нова лінія укріплень, яка захищала населення Слобідської України від нападів татар. За його полковництва був утворений Ізюмський полк. Діяльність Григорія Донця була високо оцінена московським урядом, від якого він отримав кілька жалованних грамот. Полковник Донець був людиною багатою. Значну частину своїх коштів він вкладав у розбудову церков. Він став засновником Курязького монастиря. Його образ яскраво відображений у художніх творах.

Подальші дослідження необхідно спрямувати на розкриття питання про походження роду Донців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альбовский Е. Валки, украинский город Московского государства. – Харьков, 1993.
2. Альбовский Е. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651–1765 гг.) – В кн.: Харьковский сборник // Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю на 1895 г.» Харьков, 1895.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Основа, 1990.
4. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение II. – М., 1857.
5. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1887.
6. Маслійчук В. Л. Козацька старшина Харківського Слобідського полку 1654–1706 рр. – Харків, 1999.
7. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр./ О. М. Корнієнко. – К.: Наш час, 2008.
8. Потрашков С. В. Харьковские полки: начало // Позycja. – 1991. – № 1.
9. Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Харьков «ОКО», 1998.
10. Чернай О. Донець-Захаржевские // Панорама. – 1995. – № 10.

В. М. Московкин

ДВЕ ЗАГАДКИ СЕМЁНА КУЗНЕЦА, СВЯЗАННЫЕ С ЕГО ХАРЬКОВСКИМ ПЕРИОДОМ

Личность Семёна Абрамовича Кузнецца, или Саймона Смита, является наиболее загадочной среди всех выдающихся учёных современности. До сих пор одни крупные энциклопедии, такие, как «Британика», пишут, что он родился в Харькове, а другие, не менее солидные, утверждают, что он родился в Пинске. Письменных архивных документов до сегодняшнего дня представлено не было, но все его родственники утверждают, что С. Кузнец родился в Пинске, и что искать в США истинные документы о его рождении бессмысленно, так как он выехал туда из Харькова в 1922 г. по фальшивым документам. Действительно, полученные нами от дочери С. Кузнецца, Юдиты Штейн, копии визовых документов 1923 и 1927 гг. показывают, что он родился в Харькове [1]. Наши архивные изыскания в Харькове, запросы в архивы Пинска, Бреста, Минска и Ровно пока не дали результатов.

Вторая загадка С. Кузнецца связана с его обучением в Харькове. До самого последнего времени все знающие люди считали, что он учился в Харьковском университете, и этот университет продолжает гордиться тремя лауреатами Нобелевской премии – С. Кузнецом по экономике, И. И. Мечниковым по медицине и Л. Д. Ландау по физике. Рядом с университетом в ближайшее время будут установлены памятники этим выдающимся учёным. Сам С. Кузнец никогда конкретно не высказывался о месте своего обучения в Харькове, а из писем его детей к нам следует, что он никогда и никому не рассказывал о жизни в этом городе. Очевидно, что его семья – еврейских беженцев – претерпела здесь такие жуткие лишения, что все члены этой семьи были рады, что унесли отсюда ноги – кто в Нью-Йорк (Семён и Соломон), а кто – в Варшаву (остальные члены семьи вместе с младшим братом С. Кузнецца, Георгом).

С одним из писем Юдита Штейн выслала нам три копии уникальных документов, касающихся обучения С. Кузнецца в Харькове. Один документ свидетельствует, что он 26 октября 1915 г. поступил в Харьковское второе реальное училище и окончил его 16 мая 1917 г. (восемь «пятерок», пять «четвёрок»). Второй повествует о том, что С. Кузнец 1 сентября 1917 г.

поступил в высший дополнительный класс этого училища и окончил его 31 мая 1918 г. (двенадцать «пятерок», две «четвёрки» и «тройка» по физике), и третий документ (копия зачётной книжки), самый неожиданный, свидетельствует о том, что С. Кузнец обучался не в Харьковском университете, а в Харьковском коммерческом институте с конца 1918 г. до момента его закрытия вместе с Харьковским университетом [1, 2]. Этот институт находился в другой юрисдикции (Министерство торговли и промышленности, финансировался Харьковским купеческим обществом), но преподавали в нём те же профессора Харьковского университета. В нём витал дух замечательных университетских профессоров В. Ф. Левитского (в 1919 г. – ректор Харьковского университета, составлял в этом же году знаменитое «Обращение профессоров юга России к учёным Запада», за что был сурово наказан, академик АН УССР с 1925 г.), А. М. Анциферова (замечательный экономист-статистик, в эмиграции организовал институты в Чехии и Голландии, награждён орденом Св. Саввы правительством Югославии (1928 г.) и удостоен премии Парижской Академии наук (1942 г.), С. Н. Бернштейна (выдающийся математик современности, решив в 1904 г. знаменитую 19-ю проблему Гильберта и получив за неё докторскую степень в Парижском университете, по прибытии в Россию не был пожалован даже в магистры, академик АН СССР с 1929 г.), П. И. Фомина (в 1914 г. создал первое в России исследовательское экономическое учреждение – Кабинет экономического изучения России – при Харьковском коммерческом институте, которое стало предвестником конъюнктурных институтов в Киеве, Москве и др.

Поэтому можно сказать, что университет воспитал С. Кузнеця, и ничего нет плохого в том, что памятник ему будет стоять рядом с сегодняшним университетом, вместе с другими памятниками лауреатам Нобелевской премии. Да и сам С. Кузнец своё высшее образование считал университетским. В своей Нобелевской автобиографии он писал, что *«его университетское образование началось в России, а закончилось в Колумбийском университете»* [1].

Фактически С. Кузнец учился в Харьковском коммерческом институте не более полутора лет, причём, в каких условиях – первая мировая война, революция, гражданская война, немцы в Харькове – в 1918 г., Добровольческая армия А. И. Деникина – в 1919 г. Обычному человеку здесь не до учёбы. Но очень талантливый юноша, к тому же большой труженик, Семён Кузнец сумел в Харькове так профессионально вырасти, что все западные учёные, писавшие о его начальной научной карьере в США, утверждали, что он прибыл в эту страну уже подготовленным специалистом, причём с готовой магистерской диссертацией «Представленная и критикуемая система доктора Шумпетера» (защищена в Колумбийском университете в 1924 г.) [1].

Участь в Харьковском коммерческом институте, С. Кузнец штудировал немецкоязычные труды Й. Шумпетера 1908 и 1912 гг., которые легли в основу его знаменитой теории инноваций. Нам удалось в ЦНБ ХНУ им. В. Н. Каразина разыскать последний труд с треугольным штампом вышеуказанного института и с многочисленными карандашными пометками [1]. Кто, как не С. Кузнец, штудировал именно этот экземпляр книги. Естественно, что вторая научная работа С. Кузнецца – магистерская диссертация – разительным образом отличается от его первой работы, о которой речь пойдёт ниже. Обе работы были написаны в одно и то же время, причём магистерская диссертация писалась немного раньше, во время обучения С. Кузнецца в институте. Но, если одна из них писалась для души, то вторая была простым служебным заданием по месту работы С. Кузнецца.

Когда через десять лет знаменитый Й. Шумпетер узнал о магистерской диссертации С. Кузнецца, ему стало не по себе. Об этом писал выдающийся экономист 2-й половины XX в., ученик С. Кузнецца, Марк Перлман в 2001 г. [3]. Кстати, отметим, что у С. Кузнецца было только два официальных докторанта – Милтон Фридман и Роберт Фогель, и оба стали лауреатами Нобелевской премии по экономике, соответственно, в 1976 и 1993 гг. Как раз в архиве последнего его помощник Натаниель Гротте разыскал копию черновика магистерской диссертации С. Кузнецца с рукописными пометками его руководителя Уэсли Митчелла. На ней стоит штамп архива Гарвардского университета, куда после смерти С. Кузнецца его вдовой были переданы его бумаги и рукописи. Этот текст анализировал Марк Перлман в своей работе [3], указав на место её хранения в архиве Гарвардского университета. При этом он отметил, что оригинал магистерской диссертации С. Кузнецца в архиве Колумбийского университета утерян. Но наша переписка с этим архивом в 2009 г. позволила установить наличие не только этой диссертации, но и диссертации старшего брата С. Кузнецца Соломона под названием «Курно и Маршалл: сравнительное изучение» (1925 г.) [2].

Вернёмся снова к харьковскому периоду жизни С. Кузнецца и зададимся вопросом: где жила его семья в Харькове в условиях огромного наплыва беженцев из западных областей Российской империи? Согласно описанию местожительства семьи С. Кузнецца по письменным записям матери Рут Кузнец-Хауптман (дочь Георга Кузнецца), которые опирались на воспоминания её отца, нами при консультациях с Юлианой Юрьевной Поляковой (главным библиографом ЦНБ ХНУ им. В. Н. Каразина) было установлено, что семья проживала в здании театра-цирка «Муссури», который был отдан под Дом беженцев [2].

Из архивных дел фонда Харьковского губернского присутствия Харь-

ковского областного государственного архива мы почерпнули, что беженцев первой волны 1915 г. размещали именно в этом здании, которое располагалось по ул. Благовещенская, 28 (сейчас ул. Карла Маркса). Было бы очень интересно, если бы кто-то из старожилов этого района Харькова, примыкающего к улицам Карла Маркса и Дмитриевской, что-либо вспомнил о тех годах (1915-1922 гг.), а, может быть, у кого-либо остались воспоминания о проживании здесь большой еврейской семьи: братья Соломон, Семён и Георг Кузнецы, их мать Полина (Polina/Pescha), их незамужняя тётка Ева (Eva/Yeva), их дедушка и бабушка по линии матери – Шмуэль (Schmuel) и Чина (China/Khina) Фридманы.

В заключение скажем, что делается в Харькове и других городах Украины, чтобы достойно встретить юбилей прославленного учёного, несмотря на то, что сам С. Кузнец из-за своей скромности их не любил. В настоящее время в Харькове идёт подготовка к проведению юбилейных мероприятий, посвященных 110-летию со дня рождения С. Кузнеця. В результате деятельности нашей инициативной группы, в которую входят известные ученые, музейные работники и краеведы Харькова, 3 февраля 2011 г. Топонимической комиссией города принято решение об изготовлении и установлении мемориальной доски на здании, в котором учился С. Кузнец (ул. Артема, 44), достигнуты договоренности с руководством Харьковского национального экономического университета как правопреемника Харьковского коммерческого института о переводе и публикации Издательским домом «ИнЖэк» магистерской диссертации С. Кузнеця (1924 г.), написанной ранее в Харькове, и с руководством Харьковского национального технического университета сельского хозяйства о проведении торжественного заседания и круглого стола «Семён Кузнец и современность: мировой кризис и счётность новой эпохи» в канун юбилея С. Кузнеця (30 апреля).

Другие инициативные группы планируют в мае 2011 г. провести симпозиумы в Киеве и Днепрпетровске. Все эти мероприятия дадут мощный стимул к созданию Фонда (или Института) С. Кузнеця, учреждению премии или медали С. Кузнеця за лучшие исследования, проведенные в рамках его проблематики, переизданию его научных трудов на русском языке, формированию исследовательской грантовой программы для молодых учёных. Можно с уверенностью сказать, что этот юбилей, в отличие от 100-летнего юбилея выдающегося учёного современности, который никак в Украине не отмечался, будет решающим в деле пропаганды его научного наследия и увековечивания славы учёного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Московкин В. М. Неизвестный Семён Кузнец: учёба в Харькове / В. М. Московкин // *Universities : наука и просвещение*. – Харьков, – 2010. – № 1. – С. 52-65.
2. Московкин В. М. Неизвестный Семён Кузнец. Переписка с родственниками и архивно-исторические изыскания // *Дайджест Е*. – Харьков, 2010. - № 4 (129). – ([http: //didgest-e.narod.ru/didgest-2010/index.html](http://didgest-e.narod.ru/didgest-2010/index.html))
3. Mark Perlman. Two phases of Kuznet's interest in Schumpeter/In Samuels, Warren, *Economics Considered : Essays in Honor of Warren J. Samuels*, edited by Jeff E. Biddle, John B. Davis, and Steven G. Medema. – London : Routledge, 2001. – P. 125-140.

В. Г. МАРЬОНКІНА, Я. Г. ПЕРЕСЬОЛКОВА

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ СВЯЩЕНИКА ТА ІСТОРИКА ЦЕРКОВНОГО МИСТЕЦТВА
СЛОБОЖАНЩИНИ ФОМІНА П. Г.
МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ РОЗСТРІЛЯНОГО ЦЕРКОВНОГО КЛІРУ**

Є в місті Харкові пам'ятка історії та мистецтв – меморіальний комплекс жертв політичних репресій «Українсько-польський меморіал», відкритий у 2000 на Белгородському шосе, у Лісопарку. Тут, у 6 кварталі знаходиться 60 братських могил радянських громадян. В пам'ять про розстріли в будівлі НКВС та поховання у лісі поблизу П'ятихаток встановлені березові православні хрести на пожертвування громадянських організацій і установ м. Харкова та Харківської області, Харківської православної єпархії та СБУ. Відомі понад 4 тисячі імен розстріляних. На Українській меморіальній стелі бачимо низки прізвищ. Серед них – з православного кліру: «П. Г. Фомін 1866-1938».

Протоієрей Харківської єпархії, діяч Російської православної церкви, Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), історик церковного мистецтва Фомін Петро Георгійович народився 19 грудня (за старим стилем) 1866 року в родині сільського священика в с. Старий Мерчик Валківського повіту Харківської губернії.

В 1887 році закінчив Харківську духовну семінарію із золотою медаллю. В 1887-1891 роках – студент Київської духовної академії. З 1891 року – кандидат богослов'я. До 1895 р. працював законовчителем у Сумському реальному училищі. Повернувся до Харківської єпархії, з 1895 р. по 1901 р. – законовчитель харківської 3-ої чоловічої гімназії при Трисвятительській церкві і одночасно в цій же церкві священик. Член правління Харківської духовної семінарії (1896 р.). З 1902 р. – священик, з 1906 р. – настоятель Преображенської церкви на Москалівці. Водночас викладав Закон Божий в жіночій гімназії Д. Оболенської, чоловічій шестикласній прогімназії, пізніше в 2-й жіночій гімназії. Член 8-го засідання з підготовки ХП-го археологічного з'їзду. Брав активну участь в археологічних розкопках Салтівського городища та у створенні відділу церковної старовини на виставці ХП-го археологічного з'їзду.

З 1903 р. – благочинний церков другого округу Харківської єпархії. Був ініціатором відкриття у Харкові Іоанно-Предтеченського товариства тве-

Українська меморіальна стела. Братські могили радянських громадян

резості при Преображенській церкві, голова цього товариства. Дійсний член братства св. великомучениці Варвари при Харківському єпархіальному жіночому училищі. В 1906-1917 роках – член духовної Харківської консисторії. З 1909 р. – член ради Харківського єпархіального релігійно-освітнього братства ікони Озерянської Божої Матері, дійсний член Харківського відділу Імператорського Палестинського товариства. В 1912-1924 роках – настоятель Благовіщенського собору. Фомін П. Г. у 1912 році відкрив церковнопарафіяльне товариство тверезості при Благовіщенській церкві. В 1912-1914 роках був членом педагогічної ради і законовчителем художнього училища. На з'їзді законовчителів (1913 р.) у Харкові був обраний товаришем голови. Завідував музеєм Харківської духовної семінарії (1903-1913 рр.). Один з ініціаторів створення і голова Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства (1913 р.). У 1913-1920 роках він директор Харківського єпархіального церковно-археологічного музею. Ініціатор відкриття бібліотеки в Єпархіальному будинку (1913 р.). У серпні 1914 року займався розташуванням єпархіальних архівів і бібліотек, що були евакуйовані з Західної України. У 1914 році увійшов до складу комісії зі створення в усіх парафіях м. Харкова опікунських рад для допомоги жертвам війни. З березня 1919 р. завідував архітектурно-монументальною секцією Харківського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини. Обновленець. У 1921 році склав звіт про церковні цінності під час їх вилучення. З 1922 р. – зберігач Музею українського мистецтва (об'єднані колекції єпархіально-церковного археологічного музею та церковного музею університету). З 1923 р. – скарбник Всеукраїнського Синоду. З 1924 р. був членом УАПЦ. У 1928 р. на третьому з'їзді УАПЦ обраний членом Священного Синоду, пізніше – секретарем

Всеукраїнського Синоду. З 1930-х рр. – художник-реставратор Української картинної галереї. Був Петро Георгійович і настоятелем Трисвятительського храму.

Фомін П. Г. проводив наукову та організаційну роботу: об'єднував науковців міста для розробки церковної історії і археології Харківської єпархії, а також для збирання, дослідження і збереження місцевих пам'яток церковної старовини. Під його керівництвом проходили експедиції, наукові зібрання, готувалися публікації наукових праць у журналі «Вера и Разум» (з 1912 р. цензор журналу).

Він є автором статей: «Урочище освячення Всіхсвятської церковнопарафіяльної школи» (1903 р.), «Освячення Харківської Ново-Троїцької церкви на Москалівці» (1911 р.), «До освячення Трисвятительського храму Харківського подвір'я Курязького монастиря» (1915 р.); історико-археологічного нарису «Церковні старожитності Харківського краю». Автор робіт з пам'яткознавства, які присвячені місцевим пам'яткам архітектури та іконопису: «Церковні старожитності села Бездрик Сумського повіту Харківської губернії», «Черкаські п'ятибанні храми Харківської єпархії», «Церковні старожитності міста Лебедина», «Нариси з історії християнського живопису». У науковій праці «Церковні старожитності Харківського краю» (не завершена) П. Фомін підсумовує роботу в експедиціях та архіві Харківської консисторії, аналізує матеріали, висвітлені у працях архієпископа Філарета (Гумілевського) і професора мистецтва Харківського університету Є. Редіна, спогади старожилів. Він вперше узагальнив і класифікував зібраний матеріал про пам'ятки церковного будівництва в Слобідській Україні.

Нагороджений орденами Св. Анни 2-го ст. (1912 р.), Св. Володимира 4-го ст. (1914 р.).

У лютому 1938 року П. Фоміна заарештовано за звинуваченням у «активній участі в антирадянській церковній фашистській організації і веденні агітації проти заходів партії та уряду», 15 квітня 1938 року його засуджено рішенням Особової трійки УНКВС по Харківській області. 26 травня 1938 року розстріляно. Реабілітований в 1958 році.

1938 рік пов'язав долі багатьох харківських священиків та кліру. Серед похованих в братських могилах Лісопарку:

Анісімов Олександр Олександрович (1880 – 23.05.1938) – священик Трьохсвятительської церкви Харкова, протоієрей, секретар Приходської церковної ради, Бєсїда В. С. (16.04.1881 – 25.05.1938) – священик Трисвятительської церкви Харкова, Бушев О.І. (16.03.1884–26.05.1938) – священик у с. Липці Харківської області, Гармаш Г. С. (30.01.1888 – 25.05.1938) – староста церкви у с. Липці, який розписував храми в Харкові, Гребенщиков М. А. (12.12.1914 – 25.05.1938) – церковнослужитель, службовець-кресляр, Григорович М. Е. (09.05.1880 – 25.05.1938) – священик Трисвятительського собору Харкова, Гусєв А. Е. (17.08.1871 – 25.05.1938) – священик Преображенської церкви м. Суми.

Євтушенко Спиридон Макарович (31.10.1883, с. Солоницівка Харківської губ. – 25.05.1938, м. Харків) – диякон церкви Трьох Святителів м. Харкова. Рукопокладений після революції 1917 р. Заарештований у березні 1938 р. і засуджений до смертної кари. Розстріляний. Прославлений 22 червня 1993 р. Св. Синодом Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП). Залучений до лику святих новомучеників Слобідського краю. Їх пам'ять святкується 1 червня.

Кононенко Іван Андрійович (07.01.1880, с. Солохи Харківської губ. – 25.05.1938, м. Харків) – регент у церкві Трьох Святителів м. Харкова. Заарештований у квітні 1938 р. і засуджений до смертної кари. Розстріляний. Прославлений 22 червня 1993р. Св. Синодом УПЦ МП. Залучений до лику святих новомучеників Слобідського краю. Їх пам'ять святкується 1 червня.

Мищенко Андрій Микитович (30.10.1893, м. Харків – 25.05.1938, м. Харків) – регент Софіївської церкви в м. Харкові. До 1917 працював вчителем. Заарештований у квітні 1938 р. і засуджений до смертної кари. Розстріляний. Прославлений 22 червня 1993 р. Св. Синодом УПЦ МП. Залучений до лику святих новомучеників Слобідського краю. Їх пам'ять святкується 1 червня.

Протопопов Гавриїл Олександрович (26.03.1880, с. Печеніги Харківської губ. – 23.03.1938, м. Харків) – священник Трисвятительської церкви Харкова. Заарештований у березні 1938 р. і засуджений до смертної кари. Розстріляний. Прославлений 22 червня 1993 року Св. Синодом УПЦ МП. Залучений до лику святих новомучеників Слобідського краю. Їх пам'ять святкується 1 червня.

Скоркін Василь Іванович (04.12.1878 – 23.05.1938, м. Харків) – староста парафії (1922-1937 рр.) Трисвятительської церкви м. Харкова. До 1917 р. – власник Товариства, яке займалося торгівлею церковним начинням, і парового заводу для виготовлення воскових свічок, після 1917 р. – бухгалтер інституту «Охматдит». Член Синоду УАПЦ. Розстріляний за обвинуваченням в антирадянській діяльності.

Славгородський Іван Михайлович (1880, с. Калинівка Катеринославської губ. – 23.05.1938, м. Харків) – архієпископ Іоанн, останній обновленський єпископ у Харкові (УАПЦ). Закінчив Катеринославську духовну семінарію, в 1904-1923 роках служив у с. Новопавлівка Павлоградського повіту. З 1923 р. приєднався до обновленців, став єпископом Павлоградським, потім Олександрійським. З 1924 р. – архієпископ у Кременчуці. З серпня 1936 р. керував Харківською єпархією. 21 січня 1938 року був заарештований з представниками духовництва та мирян (всього 21 чоловік). 15 квітня 1938 р. засуджений до смертної кари. Розстріляний. 13 червня 1958 р. реабілітований.

Толмачов А. П. (24.11.1890 – 25.05.1938) – протоієрей Петропавлівської церкви на Журавлівці в м. Харкові, Федоровський І. В. (24.08.1865 – 25.05.1938) – священник цвинтарної Іоанно-Усікновенської церкви м. Харкова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трехсвятительская церковь в Харькове. Сведения, мысли, информация по истории и архитектуре. И. Лизан, В. Е. Новгородов, А. Ю. Лейбфрейд, О. И. Денисенко. – Х., 1999. – 88 с.: 116 ил.
2. Бахтіна С. А. Дослідження «Карної справи Славгородського І. М., Толмачов А. П., Протопопова Г. О. та інших» з архіву УҚДБ № 015427. // Наук.-теор. здобутки Слобідської України: Філософія, релігія, культура. Зб. наук. праць, Х.: Курсор, 2000. – № 4. – С. 47-77.
3. Бахтіна С. Дослідник церковного мистецтва Петро Фомін. // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 114-119.
4. Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. А. Д. Каплин. — Х.: Майдан, 2009. — 564 с.
5. Світлини Бахтіна Є. М., громадського інспектора з охорони культурної спадщини Харківської області.

Л. М. Хильченко

ОСОБЛИВОСТІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Процеси, що протікають у нашій країні, висунули нові завдання щодо створення суверенної, економічно розвиненої, цивілізованої, демократичної держави, яка забезпечить конституційні свободи, права і обов'язки її громадян з повною гарантією їхньої правової і соціальної захищеності. Це обґрунтовує необхідність формувати у громадян і, перш за все у підростаючого покоління, високих етичних і морально психологічних якостей, серед яких важливе місце посідає патріотизм, громадянськість, відповідальність за долю Вітчизни і готовність до її захисту. У зв'язку з цим значно зросла роль дошкільного навчального закладу, підвищення суспільного статусу патріотичного виховання в дошкільній освіті через оновлення його змісту і структури на основі вітчизняних традицій і сучасного досвіду духовно-етичного зростання дітей дошкільного віку.

Проблема патріотичного виховання підростаючого покоління сьогодні є чи не найактуальнішою, в зв'язку з чим помітно активізувалася робота з цього питання як практиками, так і теоретиками. Зокрема, деякі аспекти патріотичного, національного виховання дошкільників, народознавчої роботи з дітьми знайшли відображення у працях А. М. Богущ, Л. В. Калуської, Л. В. Лисенко, К. Л. Крутій та ін. Відроджуючи та розвиваючи ідеї, закладені у педагогічній спадщині Г. С. Сковороди, Х. Д. Алчевської, С. Ф. Русової, Г. Г. Ващенко, В. О. Сухомлинського, вони розробляють засоби і методи вирішення завдань патріотичного виховання дітей дошкільного віку в умовах сьогодення.

Патріотичне почуття за своєю природою – інтегральне, оскільки об'єднує в одне ціле всі сторони розвитку особистості: моральну, трудову, розумову, естетичну, фізичну. Воно формується поступово під впливом навколишнього середовища та інших виховних чинників. Бути патріотом – означає любити материнську мову, свій дім, батьків і усіх людей, любити природу рідного краю, звичаї, шанувати традиції народу, людську працю, прагнути не лише зберегти духовні скарби народу, а й примножувати їх. Саме ці проблеми і є визначальними у громадянському вихованні старших дошкільнят.

Патріотизм – це відчуття любові до Батьківщини. Поняття «Батьківщина» включає всі умови життя: територію, клімат, природу, організацію суспільного життя, особливості мови і побуту, однак тільки цим розуміння не закінчується. Історичний, просторовий, расовий зв'язок людей веде до формування їхньої духовної схожості, яка в духовному житті сприяє спілкуванню і взаємодії, що в свою чергу породжує творчі зусилля і досягнення, що додають особливої своєрідності культурі.

У засобах масової інформації часто порушуються питання про сутність поняття патріотизм, чи повинні ми виховувати любов до Батьківщини, чи не є це націоналізмом? Для точного розуміння поняття звернемося до тлумачних словників, де патріотизм – це любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність для нього на жертви і подвиги; одне з найглибших громадянських почуттів, гордість за надбання національної культури, яке виявляється в практичній діяльності та спрямоване на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів [2].

Патріотизм (від грецького patriots – Батьківщина, вітчизна) – любов до батьківщини одне з найглибших людських почуттів, закріплених віками. На думку Т. І. Поніманської, жодне поняття, що має таке велике і конкретне значення, не зазнавало таких тлумачень. І все таки патріотизм лишається одним з небагатьох понять, які є основоположними, головними у вираженні громадянських почуттів, найвищих засад духовного світу людини [4].

К. Л. Крутій визначає патріотизм, стосовно дитини старшого дошкільного віку, як потребу брати участь у всіх справах на благо навколишніх людей, представників живої природи, наявність у дітей таких якостей, як співчуття, почуття власної гідності та усвідомлення себе частиною довкілля [1].

Вчені підкреслюють, що патріотизм – інтегральна, синтетична якість, яка охоплює емоційно - моральне, дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної землі, своєї нації, матеріальних і духовних надбань суспільства.

Під патріотичним вихованням розуміють взаємодію дорослого і дітей у спільній діяльності та спілкуванні, які спрямовані на розкриття і формування у дитини загальнолюдських моральних якостей особистості, залучення до джерел національної культури, природи рідного краю, виховання емоційно-дієвого відношення, почуття прихильності. В роботі з дітьми дошкільного віку педагог повинен правильно використовувати джерела педагогічної майстерності, досвід, накопичений попередніми поколіннями.

Т. І. Поніманська зазначає, що патріотичні почуття дітей дошкільного віку засновуються на їх інтересі до найближчого оточення (сім'ї, батьківського дому, рідного міста, села), яке вони бачать щодня, вважають своїм, рідним, нерозривно пов'язаним з ними. Важливе значення для виховання патріотичних почуттів у дошкільників має приклад дорослих, оскільки вони значно раніше переймають певне емоційно-позитивне ставлення, ніж починають засвоювати знання [3; 4].

Завданнями патріотичного виховання дітей дошкільного віку є:

- формування духовно-морального відношення та почуття причетності до рідної домівки, сім'ї, дитячого садка, міста, села;
- формування бережного ставлення до природи рідного краю;
- виховання любові, поваги до своєї нації, розуміння національних особливостей, почуття власної гідності як представника свого народу та толерантного ставлення до представників інших національностей – ровесників, їхніх батьків, сусідів та інших людей;
- виховання поважливого ставлення до людини-працівника та результатів її праці;
- виховання почуття поваги до захисників Вітчизни, гордості до державної символіки, традицій держави, загальноприйнятих свят [4].

Всі ці завдання важливі та актуальні, але пріоритетним є виховання у дітей дошкільного віку любові та прихильності до рідної домівки, сім'ї, перш за все матері та дитячого садка. Все починається з матері – берегині сімейного кола. Це завдання вирішувалось і раніше в ДНЗ, але сьогодні відчувається необхідність посилити роботу у цьому напрямі, зробити її більш змістовною. Сім'я переживає не кращі часи: за різних причин батьки все менше уваги приділяють своїм дітям і їхньому вихованню, зростає кількість неповних, проблемних сімей. Дитині все складніше полюбити свою домівку, нерідко і дитячий садок теж. Часто ми хочемо виховати любов до Батьківщини, а не спроможні виховати любов до рідного дому та дитячого садка – основи основ патріотичного виховання, першого та найважливішого ступеня.

Існує думка, що дитина любить свою домівку та батьків незалежно від того, погані вони чи хороші, виховується це почуття спеціально чи ні. Однак виховувати у дитини любов до рідного дому та матері необхідно, адже почуття захищеності, яке дарує рідна домівка, породжує потребу в ньому. Але бажання мати, як всі, дім та батьків зовсім не те ж саме, що й любити їх. Любити людину треба вчити з перших років життя, дитина повинна навчитися не тільки брати, але і віддавати, піклуватися про близьких, з дитинства бути уважною до матері, помічати її почуття, співчувати, словом та справою допомагати.

Другим важливим завданням ДНЗ є формування емоційно насиченого образу рідної домівки як загальнолюдської цінності. Дитина повинна розуміти, що мати свою домівку – велике благо. Кожна людина, як кожна жива істота, намагається обзавестися домівкою, облаштувати за своїм смаком, охороняти та оберігати його, дорозжити сімейним теплом та затишком. Загубити домівку – страшне горе. Дітям можна розказати про біженців та горе людей, які змушені були залишити свій дім, намагатися викликати у дітей співчуття, бажання бути уважними, доброзичливими до біженців, піклуватися про них, полегшити їхні страждання.

Важливими умовами для формування у дітей емоційно насиченого образу рідної домівки та дитячого садка, який є другим рідним домом для дитини, є:

- створення емоційно благополучної атмосфери домівки та дитячого садка, де взаємовідносини між людьми, як дорослими, так і дітьми, побудовані на основі доброзичливості та взаємоповаги, панує особистісно-зорієнтований спосіб спілкування, відсутні суворі форми покарання, дитина відчуває себе бажаною та захищеною;
- дотримання прав дитини на гру, на дозвілля, на національну самобутність, на свою територію, повага права на власність;
- надавання дитині права брати участь в обговоренні програм свят, як сімейних, так і в дитячому садку, деяких проблем сім'ї та дитячого садка;
- організація цікавого, змістовного життя дитини в сім'ї та дитячому садку, надавання їй можливості бути ініціативною, облаштувати свій куточок, свою бібліотеку;
- бережне ставлення дорослих та ровесників до результатів творчої діяльності дітей;
- організація вправлення дитини у виявленні співчуття, турботи, уваги до рідних та близьких, друзів та ровесників, до тих, хто про неї турбується в дитячому садку та сам потребує турботи;
- спонукання дітей до виконання загальноважливих завдань, до добрих справ для сім'ї, рідної домівки, дитячого садка;
- надання самостійності дитині (в межах допустимого) і відповідальність за виконання обов'язків;
- надання дитині можливості різноманітно та вільно виявляти свої інтереси, мати особистий час для занять улюбленою справою;
- активне залучення батьків до спільної діяльності з дитиною в умовах сім'ї та дитячого садка [5].

Останнім часом в ДНЗ багато уваги приділяється залученню дітей до культури українського народу, розвитку у наших дітей національної самосвідомості, на відміну від років Радянського Союзу, коли діти могли багато знати про братні народи СРСР, та не знали своїх джерел. Однак не можна захоплюватись вихованням національної самосвідомості укоріненням дітей в українській культурі, не поширюючи культурні уявлення дошкільників через ознайомлення з іншими культурами та народами. Залучення дітей до культури іншого народу дозволяє дитині не тільки познайомитися з «чужим», але й краще взнати своє, навчитися цінувати його, берегти, збагачувати за рахунок впливів інших культур. Ознайомлення дітей з культурою народів найближчого оточення забезпечує виховання поваги, симпатії, добрих почуттів до людей іншої національності, формування емоційно-позитивного ставлення до самого факту існування різних народів, мов, культур, понять, тобто основ толерантності.

Отже, пріоритет у дошкільному дитинстві необхідно віддати вивченню рідної культури та культур тих, з ким дитина спілкується безпосередньо. Проте в наш час, коли багато дошкільників вивчають іноземну мову, буде доречним познайомити дитину з окремими зарубіжними країнами та елементами їхніх культур. Дитина може отримати перші уявлення, розширити у своїй свідомості кордони світу, однак захоплюватися формуванням планетарного мислення у дошкільників недопустимо. Дитина дошкільного віку спочатку повинна усвідомити себе членом сім'ї, невідокремленою частиною своєї малої Батьківщини, потім громадянином України, і тільки тоді жителем планети Земля. Шлях від близького до далекого складає основу патріотичного виховання.

Завданням кожного педагога повинно стати поступове введення дитини до розуміння того, що у кожного українця є своя маленька Батьківщина – місто, село, прив'язаність до якого він відчуває з дитинства, і разом із тим – велика Батьківщина – Україна, одна для всіх, хто народився на її просторах, полюбив цю землю, історію, культуру, хто не жалкує зусиль для того, щоб вона стала ще красивішою, багатшою, стала могутньою державою. І кожному з нас треба вміти бути корисним для неї, а для цього треба багато знати та вміти, з дитинства здійснювати такі справи, які були б на благо свого дому, дитячого садка, міста, всієї держави. І навіть тоді, коли за якихось причин людина повинна поїхати з України до іншої країни, і там вона продовжує піклуватися про Батьківщину, адже Україна для неї – Батьківщина.

Важливого складовою патріотичного виховання є залучення дитини до рідного слова, формування почуття рідної мови. Якщо ми хочемо виховати людей культурних, освічених, які вміють висловлювати свої думки, то з дитинства повинні оточувати їх красивою, грамотною, багатого, соковитою рідною мовою.

Українським складним сьогодні є питання змісту патріотичного виховання. Педагогам належить грамотно відібрати матеріал, здатний викликати в дітей інтерес, живий емоційний відгук і емоційно-позитивне ставлення до дійсності. Такі знання повинні бути зрозумілі дітям, особливо значущі, наприклад:

- будівництво нових житлових будинків, станцій метро;
- впорядкування й озеленення житлових кварталів; при ознайомленні з рідним містом доцільно провести цільові прогулянки: «Святова вулиця», «Передноворічне місто», «На афіші дитячого кінотеатру», «Новий сквер». При правильному визначенні теми, програмного змісту і розподілу завдань між дітьми заняття має великий виховний ефект для кожної вікової групи.
- будівництво дитячих майданчиків;
- знайомство з державною символікою, столицею Києвом й іншими великими містами країни;

- знайомство з іншими країнами і народами, з характерними відмінностями та схожістю між людьми різних народностей (відрізняються одне від одного, в той же час мають багато спільного, люблять життя і хочуть бути щасливими); знайомство з позитивними подіями в історії країни, рідного міста (села), дитячого садка або сім'ї, культурними, науковими, спортивними і трудовими досягненнями українців, перемогами українських спортсменів, воїнів та іншим, що може зацікавити дітей. Доречно так будувати роботу, щоб кожен вихованець проникав славою рідного краю, відчув свою причетність до місцевих суспільних подій. Однак було б неправильно, знайомлячи дітей із рідним краєм, обмежитися показом лише його особливостей, що може спричинити неправильне уявлення про рідний край як частину великої країни. України. Потрібно обов'язково підкреслити, що, яким би особливим не був рідний край, в ньому неодмінно знаходить віддзеркалення характерного для всієї країни. Люди працюють на заводах, фабриках, будівництвах, в різних установах, в магазинах, на фермах, на полях і т.д. (залежно від специфіки області). Вони завжди готові допомогти одне одному. Результати праці людей цього краю необхідні не тільки тим, хто живе в даній місцевості;
- дотримання народних традицій, відзначання загальнонародних знаменних дат, шанування пам'яті загиблих героїв, вшановування знаменитих людей, ветеранів праці і т.д.; знайомство з первинними відомостями з географії, економіки, історії рідного краю, країни. Спостерігаючи навколишнє життя, діти шляхом простого аналізу, узагальнення вражень краще уявлять, що їхнє рідне місто або селище є частиною країни.

Важливою складовою частиною роботи по патріотичному вихованню дошкільників є залучення їх до традицій і звичаїв народу, країни. Діти повинні не тільки дізнаватися про традиції, але й брати участь у них, звикати до них. У народних святах і традиціях фокусуються накопичені століттями спостереження за характерними особливостями пір року, погодними змінами, поведінкою птахів, комах, рослин. Причому ці спостереження безпосередньо пов'язані з різними сторонами життя людини у всій її цілісності і різноманітті. Ознайомлюючи дошкільнят із календарно-обрядовими святами, народними звичаями, традиціями, слід керуватися принципами доступності, зрозумілості, відповідності вікові.

Формування патріотичних почуттів проходить ефективніше, якщо дошкільний навчальний заклад встановлює тісний зв'язок із сім'єю. Необхідність підключення сім'ї до процесу ознайомлення дошкільників із соціальним оточенням пояснюється особливими педагогічними можливостями, якими володіє сім'я: прихильність до дітей, емоційно-етична насиченість відносин, їхня суспільна, а не егоїстична спрямованість та ін. Все це створює сприятливі умови для виховання вищих етичних почуттів. Дитячий

садок в своїй взаємодії з сім'єю повинен спиратися на батьків як на рівноправних та рівноцінних партнерів у формуванні дитячої особистості.

Потрібно, щоб у дошкільника формувалося уявлення про те, що головним багатством і цінністю нашої країни є людина. Велике значення необхідно приділяти тому, щоб група дітей в дошкільному навчальному закладі являла собою реальну модель демократично укладеної спільноти. Стиль спілкування педагогів, стиль життя і взаємовідносин, який існує в групі, має першочерговий виховний вплив на дітей. Діяльність дошкільного навчального закладу у напрямку формування у дітей патріотичних почуттів – це перший крок у вихованні духовно здорової та духовно багатой особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крутій Л. К. Концепція та методичні засади програми «Дитина в дошкільні роки» – Запоріжжя: ЛУПС. Лтд, 2000. – 230 с.
2. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Уклад. В. В Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконті, 1998.
3. Поніманська Т. Дитина і соціум // Дошкільне виховання. – 2004. – № 8.
4. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академвидав, 2004. – 456 с.
5. Якубенко В. Від народознавства до свідомого патріотизму // Дошкільне виховання. – 2002. – № 8.

В. П. ХАУСТОВ

МІСЦЕ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ТА НІМЕЦЬКОЇ ДІАСПОРИ В ІСТОРІЇ ХАРКОВА

Традиційно вважається, що своєрідність Слобожанщини полягає в паралельному співіснуванні та взаємовпливах української та російської стихій від самого початку колонізації в середині XVII ст. і до наших днів. Але до українсько-російських культурних взаємних впливів додали особливого колориту й інші народи. Значущість внеску певного етносу в нашу історію не завжди співвідноситься з його чисельністю. Найвищий відсоток німців у населенні Харкова за всю історію – 2% [1, с. 53]. Але німці принесли сюди європейську вченість, повагу до людської особистості, стимулювали розвиток промисловості, медицини, благодійництва, мистецтва та познайомили слобожан з лютеранським віросповіданням. У статті ми проаналізуємо вплив діяльності німців та лютеран на розвиток Харкова, пам'ятаючи, що зазвичай поняття «німець» та «лютеранин» на Слобожанщині XVIII – поч. XX ст. були взаємозамінними, але серед німців були католики, реформати та православні, а лютеранами були й представники інших націй.

Певно, що німців чи лютеран не було серед перших колонізаторів Слобожанщини, але українські козаки та московські служилі люди стикалися з ними ще до того, як прибули на Дике поле. Московські люди могли знати їх по Німецькій слободі в Москві та по інших містах. Українці часто жили поруч з німцями та протестантами в містах Наддніпрянщини чи Правобережжя, також ближче знайомилися з ними, мандруючи Європою. У Белгороді ж, адміністративному центрі новоутворених земель, лютерани проживали вже за часів Олексія Михайловича, а за Петра зорганізували громаду [2, с. 42, 47]. Отже, не дивно, що 1750 р. владика Белгородської Православної Єпархії Іоасаф критикує «лютеранізм» – зовнішнє недотримання постів [3, с. 23]. Пізніше слобожанин Б. Грінченко у своєму словнику зафіксував народне «бачення» цього питання у приказці: «Німець каже, що постить все половину: вдень їсть скоромно, а вночі постить» [4, с. 140].

1709 р. у Харкові тимчасово перебувала перша велика група лютеран – полонені під Полтавою шведи [5, с. 275]. У 1730-х роках з'явилися німці, що проживали в Харкові постійно: перший професійний аптекар Лефеве

та перший дипломований лікар І. Вінклер. До кінця XVIII ст. медицина та фармація перебували в німецьких руках [5, с. 65-67, 190].

Великий приплив німців відбувся у зв'язку з введенням губернського устрою 1765 р., коли з'явилася особлива потреба в чиновниках та кваліфікованих фахівцях. За переписом 1767 р. у місті було 100 іноземців [5, с. 71]. Багато харківських німців були остзейцями (походили із приєднаних до імперії прибалтійських земель) та мали російське громадянство. До самої революції 1917 р. чимало німців займали найвищі керівні посади: 4 з них були губернаторами (найвідомішим був Г. Тобізен, губернатор Харкова 1895–1902 рр.), 300 стали дворянами, а 138 – почесними громадянами міста [1.7]. Серед найвищих офіцерів, що служили на Слобожанщині, також було багато іноземців. Наприклад, 1825 р. на постої в губернії перебувало до 50 офіцерів-лютеран [6, с. 8].

У 2-й половині XVIII ст. німці контролювали майже всю освіту місцевої аристократії [5, с. 513]. Фон Буксгевден був директором додаткових класів Колегіуму – предтечі університету; іншими відомими педагогами були Ф. і Ф. А. Ольденборгери, Ф. Рікман, І. П. Шульц (у пансіоні останнього виховувався В. Н. Каразін). З іншого боку, найяскравішим прикладом західного впливу на українську освіту та філософію є особа Г. С. Сковороди (1722–1794). Сковорода мандрував Європою, а 1751-53 рр. студіював метафізику та теологію в центрі лютеранського пієтизму в Галле. Д. Чижевський показав потужний вплив німецької релігійної думки на світогляд Сковороди, а М. Грушевський називає філософа «предтечею євангельського християнства» в українській культурі [7, с. 207]. Загальновизнано, що діяльність Сковороди підготувала ґрунт для відкриття університету в Харкові.

1804 року в зв'язку з відкриттям університету до 95 лютеран, що вже жили в Харкові, додалося ще 111 [8, с. 6, 6 зв.]. У списку лютеран зазначені дружина генерал-губернатора Бахтіна, високі сановники (фон Мінстер, генерал-барон Гастфер), сім'ї науковців (професорів Шнайдерта і Шада, докторів Кемберлея і Грумбаха), гравер, вчитель їзди верхи, університетський садівник; висококваліфіковані ремісники (палітурник, годинникар, баба-сповитуха, дистильатор, тощо). Із 47 викладачів університету в перші 10 років його існування 29 були іноземцями, а 18 з них – німцями [1, с. 17]. Кандидатури німців були рекомендовані І. В. Гете, якого згодом Харківський університет обрав почесним членом. Німецькі фахівці вирізнялись високим науковим рівнем. І. Б. Шад (1758–1834), учень Фіхте, був філософом із європейським ім'ям, а роки праці в Харкові співпали з розквітом його таланту (краща праця цього періоду – «Природне право» (1814 р.)). Л. Якоб був першим викладачем економіки. Його роботи привернули увагу імператора Олександра [1, с. 15]. К. фон Роммель (1781–1859), історик та орієнталіст з європейським ім'ям, професор університету в Харкові 1811–14 рр., став першим ректором педагогічного інституту та залишив

цінні мемуари про час свого перебування в Харкові. Філолог І.Кроненберг (1788–1838) був ректором університету (1826–29, 1833–36рр.) [9, с. 167], засновником університетської студентської бібліотеки (1828 р.) та Головою Церковної Ради Лютеранської Церкви. Як церковний посадовець він повідомляє губернатора, що 1828 р. громада отримала 2000 крб. на будівництво кірхи від імператора Миколи [10, с. 3].

Серйозним вченим був хімік Ф. Гізе. Першим професором агрономії став К.Нельдехен, а ветеринарії – Ф. Пільгер. Математик І. Гут був у Харкові піонером астрономії та почав робити перші метеорологічні спостереження. Пізніше значний внесок у розвиток астрономії в Харкові зробив Л. Струве, нащадок знаного В. М. Струве – засновника Пулковської обсерваторії під Петербургом. Людвіг Струве прибув до Харкова 1884 р. і понад 20 років очолював Харківську обсерваторію і кафедру астрономії, ставши вчителем майбутнього академіка Барабашова [1, с. 17].

Завдяки німецьким професорам Харків став колискою української журналістики. 1812 р. вийшла перша газета «Харьковский еженедельник» (видавець Й. Лангер, редактор – К. Нельдехен) [11, с. 16], а 1817 р. – перше видання галузевої журналістики «Украинский домовод» (ред. ветеринар Ф. Пільгер) [11, с. 17]. Обидва видання були швидко заборонені владою, але німецькі видавці прищепили Харкову найдавнішу в Європі традицію журналістики. Наступними часописами в Харкові стали сатиричний «Харьковский Демокрит» (1816 р.) В. Маслова (учня Лангера та Нельдехена) та «Украинский вестник» (1816–1819 рр.). На сторінках «Вісника» рідна мова зазвучала на повний голос в поезії П. Гулака-Артемовського, а у 20-х рр. харківські романтики почали видавали свої альманахи («Украинский альманах», «Утренняя звезда», «Молодик», «Сніп»).

Перебування німців спричинило й поліпшення архітектури Харкова. Ще у XVIII ст. фон Буксгевден був ініціатором введення предмету «архітектура» до програми додаткових класів Колегіуму та став чи не першим власником кам'яного будинку у Харкові. Пізніше німці жили в районі нинішньої вул. Пушкінської (до 1899 р. – Вел. Німецька). 1830 р. на нинішній площі Поезії (тоді – Вознесенська) споруджено лютеранську кірху ВОЗНЕСІННЯ (арх. Окінчець), 1913 р. її замінила кірха в неороманському стилі (арх. А. Ф. Гергардт). Відомими архітекторами Харкова початку ХХ ст. були лютерани Ю. Цауне та Л. Тервен. Видатною фігурою свого часу був православний німець А. А. Тон (академік архітектури, міський та університетський архітектор, викладач університету, що працював у Харкові 1829–1859 рр. [12, с. 237]. Найвідоміші його споруди, що збереглися: театр (нині – ім. Шевченка, значно розбудований пізніше) та добудована ним по смерті архітектора Є. Васильєва Успенська дзвіниця. А молодший брат А. Тона, петербуржець Костянтин Тон, став творцем офіційного російсько-візантійського стилю.

У духовному житті харківських німців особливе значення мала місцева лютеранська громада. Вона згадується в Харкові з 1768 р. [13, с. 118], але десятиліттями харків'яни не мали власного пастора. А 1804–05 р. служив перший місцевий пастор І. Барендт, ад'юнкт-професор університету [14, с. 139]. Протягом 1809–1810 рр. у Харкові служив пастор К. Гейзе, тоді лютерани отримали дозвіл проводити богослужіння в залі університету [14, 139]. У 1816–20 роки пастором служив Карл Зедергольм (1789–1867). Він був шведом, що народився у Фінляндії. Зедергольм був філософом, учнем кантіанця Г. І. Хартмана. У харківський період він видав збірник богослужбних гімнів та малий катехізис. Згодом, живучи в Москві, видає перший в історії переклад «Слова о полку Ігоревім» (1825 р. на німецьку) [15, с. 10]. Зедергольм увійшов в історію російської філософії як послідовник, кореспондент та популяризатор Шеллінга.

Пастор І. А. Розенштраух (1867–1835) служив у Харкові в 1822–35 рр. Він був чудовим проповідником і духовним отцем [16, 11], прекрасним організатором. За часів його пастирства споруджено першу кірху, відкрито церковну школу та пасторат, засновано комітет допомоги для членів Лютеранської Громади, що перебувають у скруті, відкрито нове лютеранське кладовище. Після смерті Розенштрауха у Лейпцигу видано записки пастора (1845 р.). Російське видання 1863 р. «Замечательные опыты и наблюдения у одра умирающих» привернуло увагу Н. Лескова [16, с. 3].

В часі служіння Розенштрауха співпало із прийняттям нового Уставу Лютеранської Церкви в Росії (1832 р.), який підтвердив практику заборону зміни віросповідання православними та вимогу хрищення дітей від змішаних шлюбів тільки в православній церкві. Отже до 1905 р. лютеранство залишалось феноменом «німецьким» чи «європейським» не тільки практично, але й на законодавчому рівні.

Протягом XIX ст. кількість лютеран на Слобожанщині зростала. 1840 року в губернії було 454 лютеранина (зокрема в Харкові 359) [17, с. 9-48]; 1866 р. – 1179. За останнім дореволюційним переписом Харкова, де містилися дані про національність, 1897 р. у Харкові на 170 тис. населення [14, 118] було 2353 німці, 29 шведів та 5 датчан [14, с. 140-141]. Кількість членів німецько-латисько-єстонської парафії Євангельсько-Лютеранської Церкви в губернії на 1904 рік сягала 5500 [15, 453]. Відомо, що серед лютеран Харкова були французи та англійці. Нова споруда Вознесенської церкви (1913 р.) була розрахована на 800 сидячих місць, а вміщала до 1000 людей [18, с. 82-83]. Ще 1885 р. німці заснували власну жіночу гімназію. У ній мали змогу навчатися не тільки дочки німців чи православних аристократів, але й дівчата із православних купецьких чи заможних юдейських родин. Гімназія розташовувалась поруч із церквою (нині пров. Мар'яненка, 4, банк «Базис»). Благодійні заклади розміщувалися по вул. Пушкінській, 53 (нині корпус фармакадемії). Обидві будівлі спроектував Ю. Цауне.

Проповідь Євангелія, що лунала в церкві, та європейська повага до людської особистості відбилися в житті місцевих лютеран. Проф. Шад на чільне місце в своїй філософії поставив «першопочаткові права людини» (зокрема, право вільно мислити і діяти, релігійне право, заборону рабства в будь-яких його виявах). 1816 р. за такі переконання Шада було вислано за межі країни у супроводі поліції. В ті ж роки проф. Якоб пропонував приймати до університету солдатських, купецьких та селянських дітей. У німецькому земляцтві Харкова XIX ст. ці ідеї розширення громадянських прав нижчих верств реалізовувалися на практиці. Тут німецькі аристократи не цуралися спілкування з ремісниками ні в Церковній Раді, ні під час спільного відпочинку [14, с. 140].

Благодійність, як відомо, зазвичай пов'язана з працею церкви, з жертвами заможних громадян. У німців, лютеран та католиків Харкова було кілька благодійних установ. Відомі імена окремих благодійників. Так, промисловець М. Гельферіх пожертвував землю та гроші на будівництво пологового будинку (нині № 2 на просп. Московському, 145), а під час епідемії холери 1830 р. фармацевти Фідлер та Нельдехен відмовилися від частини гонорару заради придбання ліків для хворих [1, с. 41].

Прислужилися слобожанам і лікарі, що були дітьми активних членів Церковної Ради Лютеранської Церкви. Це вже повноцінні вихованці місцевого університету та громадяни Харкова. А. С. Пітра в середині XIX ст. очолював кафедру судової медицини, написав дисертацію цілком присвячену вивченню Харкова з медично-санітарної точки зору. Відомий у Європі проф. В. Ф. Грубе керував хірургічною клінікою починаючи з 1859 р. майже 40 років. Він став головним ініціатором відкриття Харківського Медичного Товариства та тривалий час його очолював [14, с. 586].

Л. Гіршман (1839–1921), офтальмолог з європейським ім'ям, народився у Латвії та очевидно походив із юдейських вихрестів в лютеранство. Виріс він та отримав освіту вже у Харкові. Був учнем Грубе, стажувався в Німеччині у Гельмгольца. Сучасників вражала самовідданість та благодійність лікаря. Він вів прийом «до останнього пацієнта», часто сам допомагав бідним хворим матеріально. За свою кар'єру професор прийняв близько 1 млн. недужих, консультував він і родичів Т. Г. Шевченка [19, с. 70]. А. П. Чехов назвав Гіршмана «святою людиною», а А. Ф. Коні присвятив йому один із нарисів. 1912 р. лікарня Гіршмана переїхала в простору споруду (нині по вул. О. Гончара, 5, лікарня № 14) проект якої безкоштовно виконав архітектор Л. К. Тервен.

Німці зробили вагомий внесок і в розвиток культури Харкова. Гірші роки театру міста залишилися позаду, коли 1814 р. за справу взявся антрепренер І. Штейн [1, с. 43]. Він побудував споруду театру, посилив труп, запросивши тоді ще невідомого Щепкіна. Діяльність театру Штейна вплинула на Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, а І. Котляревський увіковічив цей театр

у «Наталці-Полтавці». 1819 р. саме трупом Штейна у Полтаві під керівництвом автора вперше поставлено і «Наталку», і «Москаля-чарівника». Загальновизнано, що саме ці постановки стали початком українського професійного театру.

Ф. І. Шульц, композитор, піаніст та скрипаль, що грав у оркестрі Ф. Мендельсона, з 1842 викладав музику в харківському університеті та підготував ґрунт для заснування у місті музичного товариства [1, с. 45]. Вплинули німці й на розвиток образотворчого мистецтва. Вони були викладачами додаткових класів колегіуму та університету. А колекція гравюр прусського вченого фон Аделунга стала основою університетського музею [1, с. 47]. Багато німців були також вчителями видатних українських художників в Академії мистецтв (так пейзажист Клодт був педагогом Васильківського).

Навіть у харківському спорті німці були піонерами. 1893 року П. К. Трепке заснував перше гімназичне товариство. Тренером команди, яка щорічно виступала в Петербурзі, був Н. Вільгальм. Імператор Микола II назвав його «Гімназіархом Всія Русі». 1909 р. першою футбольною командою в місті стала збірна заводу Гельферіх-Саде. Вона складалась з іноземців, але новою грою швидко захопилися й харків'яни [1, с. 49-51].

Підґрунтям розвитку спорту, культури та благодійництва були капітали промисловців. Гельферіх створив нинішній завод «Серп і молот», Трепке був володарем чавунно-ливарного заводу, Пільстром заснував машинобудувальний завод (нині «Червоний Жовтень»). Краще пиво «Баварія» та «Нова Баварія» варили Кнапп та фон Пільхау. Кондитер Жорж Борман поставляв свої вироби до столу імператора. Леопольд Кеніг (володар палацу та парку в Шарівці) став найзаможнішим цукроваром. [1, с. 29-33].

Але економічне та культурне процвітання Харкова було призупинене, а існування його німецької громади практично закінчилось із встановленням більшовицької диктатури. Німці зазнали особливого удару, бо в більшості належали до непролетарського елементу. Внаслідок цього відбулася велика еміграція вже під час революції та громадянської війни. Хоча коротка відлига 20-х в Харкові, що був столицею УРСР, супроводжувалася виданням німецькою преси та літератури. Подібно до того, як за імперських часів деякі німці русифікувалися, в цей період спостерігаємо українізацію. Так, М. Йогансен, син директора німецької гімназії в Харкові, стає видатним українським поетом. Німцем за походженням був і видатний український мовознавець, літературознавець та громадський діяч Юрій Шевельов. Але німці знову стали об'єктом репресій у 30-ті, бо ідеально підпадали під штамп «агент, завербований німецькою розвідкою». Серед репресованих відомі й пастирі: С. Клюдт, А. Зайб та г. Бірт. [15, с. 404, 407-408]. Ті, хто пережив 1933 та 1937, були депортовані в серпні 1941 р до Сибіру та Казахстану. Всього по Союзу було депортовано 1 млн. німців, 2000 з них – харківські [20]. Друга світова війна, окупація німецько-фашистськими за-

гарбниками України та Харкова призвели до стійкого формування в свідомості радянських людей образу «німця-ворога». У кінці 50-х років в Харкові знищено Вознесенську кірху, поступово на старому цвинтарі (нині № 2 на вул. Пушкінській) майже всі «німецькі» могили зникли під пізнішими похованнями. До 1972 року існувала заборона на повернення депортованих німців на місця свого колишнього проживання. Отже, німці, що зберегли національну ідентичність та лютеранське віросповідання, в цей час жили переважно на Сибіру та в Середній Азії.

За часів перебудови відновилася діяльність німецької діаспори в Харкові. Починаючи з 1989 р. почали працювати німецькі фундації («Відродження», Дім Нюрнберга). Але внаслідок падіння життєвого рівня в Україні та пострадянських республіках у 90-х роках ХХ ст. відбулася велика рееміграція німців на Батьківщину. Отже нині у 1,5 мільйонному Харкові проживає тільки 2000 німців (близько 0,13 %) [21, с. 147]. 1993 р. відновлено і громаду «Вознесіння» НЄЛЦ, що має споруду церкви (вул. Рибалка, 12А), нині має 65 членів. Є в Харкові й громада Української Лютеранської Церкви. УЛЦ (тоді – Українська Євангельська Церква Аугзбурзького віросповідання УЄЦАВ) сформувалася серед етнічних українців на Галичині та Волині у 1920-х роках за підтримки німецького пастора у Станіславі Т. Цеклера, провідником українських лютеран тоді став Т. Ярчук. Громада «Всіх святих» УЛЦ орендує зал по вул. Чернишевська, 59 та має 30 членів.

Підсумки:

1. Німецька діаспора Харкова XVIII-поч. ХХ ст. зіграла організуючу роль, виступаючи каталізатором у адміністративному, промисловому, освітньому, медичному, мистецькому, спортивному розвитку Слобожанщини. Завдяки праці в Харкові німецьких вчених, фахівців, промисловців і митців розвивалися зв'язки Слобожанщини із Західною Європою.
2. Вплив проповіді пастирів Лютеранської Церкви на парафіян виявився в тому, що формувалось євангельське ставлення до ближнього (Мт. 25:31-46), яке сприяло розвитку благодійництва; формувалась відповідальність чиновників, лікарів, фармацевтів перед Богом і людьми, і таким чином створювалась перешкода корупції (Лк. 3: 12–14).
3. Через внутрішню політику Російській імперії лютеранство тут залишилось «німецьким» феноменом, а політика радянських часів призвела до знищення Лютеранської Церкви та німецького земляцтва в Харкові вже на початку Другої світової війни.
4. В умовах глобалізації та певних євроінтеграційних перспектив України є можливість використати діяльність відновленої німецької діаспори Харкова та її зв'язки із метрополією для економічного та культурного розвитку, а проповідь Євангелія служителями Церкви – для духовного підйому та морального оздоровлення Слобожанщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жизнь и деятельность немцев в Харькове XIX - начало XX столетия. – К.: 2004. – 56с.
2. Курило О. Лютеране в России XVI-XXвв. – М.: Лютеранское Наследие, 2002. – 400 с.
3. Филарет. Историко-статист. описание Харьковской епархии. – Отд.2 – М. – 1857.
4. Словарь української мови. В 4-х томах. Упорядкував Б.Грінченко. – Т.4. К.: Наукова думка. – 1997.
5. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет. – Т. 1 – Х.: 1993. – 568с.
6. Державний архів Харківської області (ДАХО) – Ф. 3; оп. 55; спр. 209.
7. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. – Львів. – Просвіта. – 1995 – 350 с.
8. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф.3; оп.10; спр.240.
9. Историко-Филологический факультет университета за первые сто лет его существования. Ред. М.Г.Халанского и Д.И.Багалея. – Т.2 (Биогр. словарь) – Х.: Сага. – 2007.
10. Державний Архів Харківської області (ДАХО) – Ф.3; оп.71; спр.289.
11. Михайлин І.Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812-1917. Х.:Колорит. – 2007. – 366с.
12. Физико-Математический факультет университета за первые сто лет его существования. Ред. И.П.Осипова и Д.И.Багалея. – Т.2 (Биогр. словарь) – Х.:Сага. – 2008.
13. Гусев А.Н. Харьков. Его прошлое и настоящее ... – Х., 1902. – 260с.
14. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 2 – Х.: 1993 – 982 с.
15. Лиценбергер О..А. Евангелическо-Лютеранская церковь в Российской истории. – М.: Лютеранское Наследие. – 2003 – 544с.
16. Розенштраух И.А. У одра умирающих. – СПб.: Библия для всех. – 1998 – 108с.
17. Державний архів Харківської області (ДАХО) – Ф. 3; оп. 126; спр. 12.
18. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы. – Х.: Фолио. – 1998 – 335 с.
19. Гомон П. Тарас Шевченко і харків'яни. Х.: Митець – 2003. – 92с.
20. Кожушков Н. Обращение фонда «Лютеранская кирха»./Панорама, 1995. № 36 – С. 3.
21. Kharkiv. Visitor's guide. 2nd edition. Kharkiv. – Golden Pages. – 2010. – 224 pages.

Т. О. Ісаєв

РОСІЙСЬКА КАРАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1589 РОКУ НА СЕРЕДНЄ ПОДІНЦІВ'Я ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Однією з проблем сучасної української історичної науки є певна обмеженість власної національної історіографії та історіософії. Тобто, досить слабо представлені дослідження, де минуле висвітлювалося би з позицій українського народу, де б проголошувалися концепції історії власне українського етносу та нації. У більшості ж праць будь-яке питання висвітлюється здебільшого через призму історичних концепцій сусідніх держав (до складу яких у різний час входила Україна). У зв'язку з цим свідомо ігнорується значний масив інформації історичних джерел, який суперечить усталеним теоріям. Таким чином, формуються хибні стереотипи, які спотворюють об'єктивне бачення українського минулого.

Особливо перенасичені такими хибними стереотипами дослідження, присвячені прикордонним територіям, порубіжжю, де стикалися різні народи. Слобожанщина якраз і належить до таких регіонів. Саме тут протягом двох століть перетиналися інтереси трьох держав (Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханату), протистояли кочовий (татари, ногайці) та осілий (московити-росіяни, черкаси-українці) способи життя. Уходження Слобожанщини до складу Російської держави й визначило погляд на минуле цього регіону саме з позицій Москви. Отож, прагнення якомога надійніше й міцніше інтегрувати Слобожанщину до власних структур та асимілювати тутешніх українців і було справжньою причиною замовчування різного роду українсько-російських протиріч і протистоянь у цьому регіоні та акцентуванні відповідно на конфліктах українців тільки з противниками Московського царства.

Досліджуючи вслід за А. Новосельським [6] переважно татарські набіги, російські та українські історики недостатньо вивчали інші зовнішньо-та внутріполітичні фактори, які впливали на хід заселення Дикого поля. Внаслідок цього виник загальноусталений стереотип, що політика Московії в цьому регіоні була направлена тільки проти татар і лише в окремі періоди проти поляків, а українська колонізація цих земель йшла цілком безконфліктно, пліч-о-пліч з російською, з метою скорішого «возз'єднання двох братніх народів».

У той же час такий спрощений підхід породжує повне ігнорування реально існуючих протиріч і відмінностей між українською та російською колонізацією Слобожанщини. Відповідно до ідеологічної установки «двох братніх народів» підбиралися й місцеві історичні сюжети: акцентувалися ті з них, які ілюстрували передусім дружні стосунки росіян і українців. А гострі конфлікти між ними, в тому числі й збройні, всіляко замовчувалися або викривлювалися. Хоча чисельні факти, збережені в джерелах, реально засвідчують, що українці й росіяни, як піддані двох ворожих держав, зіткнулись на степових просторах не тільки в результаті конкуренції Московського царства й Речі Посполитої за освоєння Дикого Поля, а й передусім як два відверто агресивні етнічні потоки, що різко зіткнулися між собою в басейні Сіверського Дінця. Особливо помітним це було на території Південної Слобожанщини, землях майбутнього Ізюмського слобідського козацького полку.

Степовий характер Південної Слобожанщини, близьке сусідство татар змушували тутешню українську людність звертати свою увагу не так на регулярне пасічництво, скотарство й хліборобство, як на рибальство й полювання, а особливо на систематичне «луплення» татар та воєнне здобичництво над ворожими московитами. При цьому під воєнним здобичництвом розуміється захоплення бойових трофеїв і різних матеріальних цінностей для потреб переможців. Отож, підстерігання ворога в степу, щоб при нагоді його «улузати» та мати «криваво здобуту здобич», було ледь не головним промислом донецьких (від назви річки Дінець) та оскільських козаків-уходників. У тогочасній політичній культурі козаків зазначену діяльність ціннісно означувало поняття «козацький хліб» [8, с. 167]. Ці виправи, окрім іншого, не були чисто здобичницькі, а переслідували також певні воєнно-політичні та колонізаційні цілі.

М. Грушевський влучно називає таку форму уходництва «партизанською війною», тогочасним «пограничним спортом» [2] – це й є не що інше, як справжнє класичне козакування. В. О. Ключевський теж уважав українських козаків переважно «степовими здобичниками», яким усе одно, де добувати «козацький хліб» – у Криму, Туреччині, Молдавії чи в Московщині [5, с. 104–113]. Якщо в 2-й пол. XVI ст. спостерігаємо розквіт козацького здобичництва в Придніпров'ї здебільшого проти татар і турок, то на Слобожанщині в цей же час воєнний промисел ведеться українськими козаками проти татар і московитів.

У відповідь на зростаючу активізацію українських козаків та загострення воєнного протистояння на Слобожанщині московський уряд став організовувати проти них масштабні каральні експедиції. У Дике Поле з прикордонних міст усе частіше направлялися проти українських козаків російські військові загони.

Цікавим і промовистим є факт спорядження на Середнє Подінців'я та

Нижнє Приоскілля з Путивля у 1589 р. масштабної каральної експедиції спеціально «для промислу» над тутешніми українськими козаками, в яких московський уряд вбачав велику загрозу для свого просування в ці краї [1, с. 250]. Збереглося п'ять наказів від імені царя Федора Івановича до сторожового голови Афанасія Федоровича Зинов'єва [7, с. 265–297], в яких яскраво висвітлено завдання та методи, якими діяли російські урядовці та війська проти українських козаків у Подінців'ї та Приоскіллі.

Цар 26 квітня 1589 р. «велів» А. Зинов'єву *«їхати з Путивля на [Дике] Поле, на Дінець Сіверський, і на Оскіл, на свою государеву службу, в яке місце пригожіше і государеву ділу корисніше, в якому місці від царева [хана] походу уберегтися, а над ним і над кошем [татарським військом] пошук чинити [воювати]»* [7, с. 266–268].

Як видно з наступного царського наказу, не це було головною метою походу полку А. Зинов'єва в Подінців'я. Цар наказував А. Зинов'єву, що коли він точно довідається – матиме «вісті прями», що хан Кази-Гірей з *«усіма кримськими людьми, і з азовськими, і з ногайськими»* не піде на Московське прикордоння – «государеві україни», тоді йому, *«Афанасію, промишляти над дворами над черкаськими, які зараз на Дінці і на Осколі... живуть і розбійничать Мишук з товаришами... ходять... розбійничать, станичників громлять і грабують. І Афанасію над тими черкасами промишляти, щоб тих ворів поїмати [переловити] і перевишати»* [7, с. 271–272]. Тобто, коли загрози кримського набігу не буде, то Афанасію Зинов'єву належало негайно атакувати черкас для того, щоб їх «поїмати і перевишати» [1, с. 251].

Значна частина цього наказу присвячена стосункам з Матвієм Федорівим, українським отаманом, який із великим загоном запорожців у 620 козаків ішов з Дніпра на Дінець. Йшли запорожці нібито для служби царю, але жодної впевненості в цьому в московських урядовців не було.

У травні 1589 р. до царя дійшли вісті від путивльського воєводи В. Вельямінова, що в гирлі Самари стоять шістсот чоловік черкас, *«та й ще інших ждуть до себе черкас»*, а хочуть вони йти на Дон або на Дінець і «донських козаків хочуть погромити». До царя в цей же час прибули посланці вищезазначеного запорізького отамана Матвія Федоріва – «Євсей з товаришами», які повідомляли царя, що вони збираються йти на Дінець тільки для того, щоб воювати тут з кримським ханом [7, с. 273–274].

Незважаючи на послання Матвія Федоріва, московська адміністрація ставилася недовірливо навіть до цих черкас-союзників. Так, цар 11 травня 1589 р. рекомендував голові А. Зинов'єву, коли він ітиме зі своїм полком на Дінець чи Оскіл, бути максимально обережним і ставати в зупинки «усторожливо», *«щоб ті черкаси запорізькі, Матвій Федорів з товаришами, які стоять телер у гирлі Самари, на вас не прийшли і вас не погромили»*. Прийшовши ж на Дінець чи Оскіл, А. Зинов'єв повинен негайно

стати «в кріпкому місці» та відразу з'ясувати, чи є черкаси Матвія Федоріва на Дінці, чи то вони стоять у гирлі Самари, чи не будуть з ними воювати – «чи не чекати від них воровства [злодійства]». Коли ж черкаси Матвія Федоріва не збираються чинити ніякого «дурна» над станичниками й донськими козаками, «а будуть стояти на Дінці смирно» й «козаків донських з Дону не стануть збивати», тоді разом з ними воювати проти татар [1, с. 254].

Та й у цьому випадку цар наказував голові «стояти з ними нарізно й берегтися, а на них би не надіятися, щоб вас не обдурили». Коли ж отаман Матвій Федорів із своїм загоном стане на Дінці громити станичників, сторожів, севрюків та донських козаків з Дінця «збивати», тоді стояти в «кріпкому місці», щоб «на вас черкаси не прийшли і вас не погромили». Крім того, «над ними самим промишляти, щоб їх погромити» [7, с. 276]. Тобто, А. Зинов'єву наказано у випадку ворожих дій з боку черкас намагатися розгромити загін запорожців отамана Федоріва.

Крім того, тут же наказувалося, що у випадку, коли отаман Матвій Федорів справді захоче вірно служити царю, стане воювати-«промишляти» разом з полком голови А. Зинов'єва проти татар і «правди в них побачимо», то московському сторожовому голові необхідно було отримати певні гарантії вірності запорожців. Для цього поставити козакам Матвія Федоріва від царя ультимативну вимогу: «Щоб вони нам наперед правду свою показали, щоб себе очеснили, і від нас до себе захотіли нашого жалування, то нехай ворів черкасів, які приходять з Переяслава й громлять наших людей по Дінцю та Осколу..., пошлють шукати, щоб їх побити. А нам їх служба тим пряміша [корисніша], що вони тих злодіїв поб'ють і до нас пришлють» [1, с. 254]. Ця ж настирлива вимога постійно повторювалася і в інших царських грамотах [1, с. 360, 363]. Тільки цими масовими вбивствами українських козаків-уходників запорожці могли доказати свою вірність та відданість московському цареві.

Таким чином, ми насправді бачимо, що московському уряду найнеобхіднішим було «побити і перевішати» побільше черкас-українців з Дінця та Оскола, а тим з них, хто ставав на царську службу, треба було пройти тест-випробування на вірність Московській державі через братовбивство.

На початок липня 1589 р. полк голови А. Зинов'єва за документами ми вже бачимо на Дінці. Усієї воєнної раті в 1589 р. із А. Зинов'євим було 1176 чол., не рахуючи ногаїв. Серед них 372 дітей боярських, 764 козаків, 40 стрільців, пушкарів і затинщиків. Разом із цим чисельним московським військом окремо ніс службу царю й полк запорізьких козаків у 620 чол., над яким начальствував отаман Матвій Федорів з осавулом та п'ятдесятьма іншими отаманами [7, с. 207, 299]. Тобто, як на ті часи, це була досить значна військова сила майже у дві тисячі чоловік. Три чверті цього війська становили козаки.

Із донесень царю відомо, що московський полк зустрівся із загоном запорожців Матвія Федоріва «на Дінці на Устенці». Разом вони охороняли перевози (переправи) на Дінці, спільно тут же на Дінці «ходили на кримських і азовських людей», «і над дворами черкаськими... хочуть їх, ловлячи, в'їшати». Тут же розгромили-«побили» черкаський загін отамана Сеньки Колпакова (Ковпака) [7, с. 285–286].

Де саме на Дінці базувалися полк А. Зинов'єва та загін запорожців Матвія Федоріва? Як зазначено вище, вони зустрілися й стояли «на Дінці на Устенці». А. Слюсарський чомусь вважав, що вони перебували в районі майбутнього Змієва [10, с. 46]. У «Книзі Большому чертежу» назва «Устенець» та подібні не зустрічаються. Зате ми її бачимо в чолобитній белгородському воєводі Г. Ромодановському за 1663 р. від козацького отамана Якова Чернігівця, де він просить дозволити побудувати нове місто «на татарських перелазах, вниз по Дінцю, між річками Устя та Балаклеєю». Вже наступного 1664 р. місто було збудоване й отримало назву «Балаклея» [3, с. 65–66]. Тобто, полк А. Зинов'єва та загін запорожців Матвія Федоріва стояли в районі сучасного міста Балаклія.

Двічі запорожці отамана Матвія Федоріва посилали в Москву до царя свої делегації: раз на чолі з Матвієм Дворецьким п'ять запорожців привезли «язика», ногайця Казієва улусу. Іншого разу прибув сам козацький осавул Троша (Трохим) Афанасів з товаришами, який привіз уже «ворів, черкаських язиків». Значить, черкаси Федоріва розпочали запопадливо виконувати свої «обов'язки», бо якщо перший язик був татарин, то вже наступні полонені – земляки-черкаси. За вірність та відданість, яку від них вимагали з Москви, обидва рази вони «били чолом» царю «про запаси», прохаючи його пошвидше прислати обіцяні «запаси» на Дінець, щоб вони не помирали з голоду, бо вже їдять одну траву. Цар обидві делегації так-сяк «пожалував» та відпустив знову на Дінець «на государеву службу» [7, с. 285–286].

Крім того, цар «послав у прибавку» на Дінець сторожових голів Дементія Яшкова та Афанасія Жиліна, а з ними сто чоловік дітей боярських та двісті чоловік «з вогненным боєм на конях» з Тули, Болхова, Лівен. Ще було послано з Лівен запорожцям 100 четьї житньої муки й 25 четьї толокна. Богдан Арсеньєв повіз отаману Матвію Федоріву «пансирь та шолом, та тулумбас, та сукна портище лундушу, та в приказ 5 рублів грошей». Отаманам «кращим» і осавулу, п'ятдесяти чоловікам, повезли від царя за службу «по сукну доброму», а всім іншим 620 козакам «на розділ послано 100 рублів». Цар суворо наказував, коли все це прибуде, обов'язково роздати отаманам і козакам, як зазначено вище, бо загальновідоме московське казнокрадство процвітало й у ті часи [7, с. 287–287].

Однак жалування такі не надійшло, 25 липня вже сам голова А. Зинов'єв скаржився цареві на голод серед запорожців, а цар знову відповідав, щоб

чекали раніше обіцяних запасів [7, с. 294–295].

Ще в царському наказі від 12 липня 1589 р. застерігалось, щоб усі московські війська стояли «в стогах», себто одним табором, крім «черкас Матвія Федоріва з товаришами». Хоча тут же царем наказується «промишляти нашим ділом» разом з ними. Тобто, жодної довіри до запорізьких черкас ніколи не було. Коли підуть на царя татари, тоді треба над ними «промишляти» спільно. Також акцентувалось, що треба «отаману Матвію й усім черкасам, товаришам його, говорити накріпко», щоб вони «здійснили велику свою службу» – «на ворів черкас ходили, щоб ворів черкас на Осколі й на Дінці, де тільки вори будуть... їх у тих місцях ловлячи, вішали». Ще додавав цар: «До нас би одного чи двох кращих з них прислали, а всіх інших тудо перевішали, а живими ні кого не пускали. І де їх не піймасте – тудо й вішайте» [7, с. 288–289].

Цар у наказі гнівно дорікав отаману Матвію Федоріву з товаришами, що вони залишили у себе полоненого оскільського отамана Сенька Колпака (мабуть, Ковпака) з товаришами. Цар знову суворо вимагав, щоб запорожці «тих ворів черкас перевішали, а живих не тримали. Де кого візьмуть, тут того й страчували і нам би тим службу свою довершили». Найважливішим для царя у службі українських козаків була їхня крайня нещадність до своїх земляків, які не хотіли слухатися московського царя. Російські урядовці вкляли у вуста царя глибоко символічні слова, звернені до служилих українців-черкас: «А нам всіх більша та служба, що вони ворів черкас по всіх річках, і по Дінцю, і по Осколу, переловлять». За це туманно обіцяв цар, як завжди, конкретно не уточнюючи: «Ми Матвія Федоріва з товаришами пожалуємо своїм великим жалуванням» [7, с. 289].

Не надіславши протягом двох місяців жодного справжнього жалування черкасам-запорожцям Матвія Федоріва, цар, як і раніше, знову наказував голові А. Зинов'єву «говорити від нас накріпко, щоб вони нам служили, і над ворами черкаськими промишляли. А запаси ми вам послали. А велике своє жалування й запас пришлем пізніше». Цар, настійливо вимагаючи від козаків вірної собі служби, обнадіював їх майбутніми великими благами, тільки щоб «нам служили, і з Дінця не сходили, хоча вони тепер з голоду й потерпають. І ми до них за те велике своє жалування, і запас, і указ свій, де їм стояти, пришлемо. А вони б нам на Дінці служили» [7, с. 295–296].

У кінці царського наказу від 25 липня 1589 р. нагадується, що царська служба полягає в тому щоб «промишляти» над татарами тільки тоді, коли вони підуть на Московську державу. А.Зинов'єву наказувалося пильно слідкувати за українськими козаками Матвія Федоріва, щоб вони татар нічим не ображали та не вчинили проти них якогось ворожих дій [7, с. 291].

Таким чином, досить значна воєнна експедиція Московської держави у 1589 р. на Дінець головною метою ставила не стільки недопущення

татарських набігів, скільки повне винищення на Дінці й Осколі черкас-українців. Зробити це планувалося здебільшого руками «служилих черкас» при мінімальних матеріальних затратах, обмежуючись здебільшого туманними обіцянками якогось «великого жалування». Методи ліквідації українців при цьому застосовувалися щонайжорстокіші – «переловити й перевішати усіх черкас». Зреалізувати програму тотального винищення українців у Подінців'ї та Приоскіллі у 1589 р., очевидно, не вдалося, бо в наступних роках ми бачимо черкас-здобичників на цих же теренах ще в більшій кількості.

На прикладі «служби» Москві козацького загону запорожців М. Федоріва, який прибув на Середнє Подінців'я, очевидні основні тенденції у взаєминах російської адміністрації та українського козацтва наприкінці XVI ст. Ці стосунки були набагато складніші й драматичніші, ніж це тривалий час подавалося істориками, особливо заідеологізованими радянськими. Адже саме радянські вчені завжди наводили епізод із М. Федорівим як приклад успішної українсько-російської спільної колонізації Дикого Поля. При цьому стверджувалося, що Московський уряд всіляко сприяв і допомагав українським переселенцям. Так, аналізуючи російсько-українські стосунки в 2-й половині XVI ст. і зокрема роль загону М. Федоріва, одна з останніх багатотомних узагальнюючих праць історії Української РСР безпідставно, не наводячи жодних фактів, стверджує: *«Російський уряд, зацікавлений у швидшому освоєнні багатих земель південного прикордоння, в посиленні оборони рубежів держави від турецько-татарських вторгнень, усіляко сприяв переселенцям з України у влаштуванні на нових землях: наділяв їх землею, видавав позики, виділяв худобу й сільськогосподарський інвентар, надавав різноманітні пільги»* [4, с. 240]. Якими ж насправді були російсько-українські стосунки, ми бачимо з конкретних фактів, наведених вище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты XIII—XVII вв., представленные в Разрядный приказ представителями служилых фамилий после отмены местничества. (Собрал и издал А. Юшков). – М., 1898. – Ч. I. – № 238.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII, ч. 2. – 856 с.
3. Загоровский В. П. Изюмская черта. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1980. – 238 с.
4. История Украинской ССР. В десяти томах. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. II. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы. – 592 с.

5. Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. – Т.3: Курс русской истории. Ч.3. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
6. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Л.: АН СССР, 1948. – 446 с.
7. Русская вивлиофика или собрание материалов для отечественной истории, географии, статистики и древней русской литературы, издаваемое Николаем Полевым. – М.: В типографии Августа Семена при Императорской Мед-Хирург. Академии, 1833. – Т.1. – 414-ХIII с.
8. Сас Петро. Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. – № 7. – С. 167-197.
9. Славянская энциклопедия. XVII век: в 2т. – Т.1 А-М. М.: Олма-Пресс, 2004. – 780 с.
10. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1964. – 460 с.

С. А. Стафєєв

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ВИВЕЗЕННЯ ЖИТЕЛІВ КОЧЕТКУ В НІМЕЦЬКУ НЕВОЛЮ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Вже минуло більше, ніж шістдесят п'ять років з тої пори, коли пролунав останній постріл самої великої війни в історії людства. Велику вітчизняну війну ще пам'ятають учасники тої страшної події, визиває багато емоцій серед їх дітей і внуків, живо цікавить їх правнуків. З того самого часу починається створення її історії, яка потрібна новим поколінням, щоб пам'ятати... Фахівці ретельно досліджували цю подію, що змінила велику кількість людських доль, і все одно залишається багато питань, на які відповіді до сих пір не знайдено.

Сьогодні вимагає докладного, добірного вивчення і систематизування джерел, що залишилися від того часу, їх оприлюднення. Тому, що уходять із життя останні очевидці тих подій, і важливо саме зараз зібрати відомості про війну, яка залишила в їх житті самий великий слід.

І саме перед краєзнавцями, тими, хто цікавиться історією своєї маленької батьківщини, і стоїть задача вивчення доль очевидців війни. Це і листи з фронту і Німеччини, і спогади тих, хто дожив до нашого часу очевидців, їх фотокартки, та багато іншого матеріалу.

У ході роботи гуртка істориків-краєзнавців Кочетоцької ЗОШ I–III ступеню гуртківці знайшли напрям у історії Великої Вітчизняної війни, що був погано вивчений. Ця тема пов'язана з вивозом із окупованого гітлерівцями селища жителів до Німеччини і використання їх праці в промисловості і сільському господарстві німців. Було з'ясовано, що до цього часу в Чугуївському районі ніхто не торкався долі остарбайтерів. Ця обставина зробила дітлахів першовідкривачами, і вони швидко взялися до справи. Членами гуртка вдалося вивчити наукову літературу з цього питання, вивчити матеріали обласного архіву, та познайомитися з кількома корінними кочетокцями, яким не пощастило бути остарбайтерами. Робота, що була проведена, дозволила скласти список всіх жителів, угнаних до Райху, з'ясувати умови, в яких їхали остарбайтери туди, та умови утримання в самому Райху, умови праці наших земляків, дати оцінку масштабам вивозу робочої сили із селища. З деякими результатами роботи кочетоцьких краєзнавців цієї статті і буде ознайомлений читач.

Насамперед потрібно окреслити рамки наших досліджень – це період тимчасової окупації нашого селища і утримання остарбайтерів у німецької неволі, а саме з 30 жовтня 1941 року до визволення Німеччини радянськими військами і закінченням війни 9 травня 1945 року. Пик дії акцій з вивозу припадає на літо 1942 року, тоді з Кочетку і всього Чугуївського району було вивезена найбільша частина остарбайтерів. В другий період окупації з 16 березня 1943 до 11 серпня 1943 року вивіз тривав, але не мав вже таких масштабів, бо забирати вже було нікого. Визволення же наших жителів тривало взимку – навесні 1945 року.

Наукова література допитливим школярам розповіла про основні події, що пов'язані з вивезенням остарбайтерів, стало ясно, що ця тема цікавить істориків дуже давно, перші роботи з'явилися ще в 1943 році [16], [25]. Кожного періоду істориків цікавили різні речі. Наприклад, у післявоєнний період збиралися матеріали до Нюрнберзького суду, і зібрані матеріали подавали акт вивезення остарбайтерів як злочин, що був спланований і здійснений нацистською державою [16]. Тоді дослідники намагалися показати, що такі великі масштаби вивезень були можливі лише при умові насильства з боку окупантів. [2, с. 20].

До початку «відлиги» тема Великої Вітчизняної війни поступово згасає, вивчення матеріалів цього історичного періоду на деякий час припиняється.

В період «Холодної війни» дослідники шукали будь-які аргументи у жвавому ідеологічному спорі, що тривав між дослідниками Заходу і дослідниками-представниками соціалістичної системи. [2, с. 20].

Безпосередньо в Україні дослідження подій війни пошавилися під час роботи над тритомником «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.», що вийшла друком у 1967-1969 роках. У величній колективній праці примусова праця на ворога була представлена як наслідок жорстокого окупаційного режиму, як один із видів економічного пограбування «народного господарства» України. У згаданому виданні були вперше опубліковані відомості про кількість вивезених до Райху громадян із різних областей УРСР та загалом з України. Від того часу й до сьогодні ці дані не піддавалися сумніву й не зазнавали серйозної перевірки з боку науковців. [2, с. 21].

Після розпаду у 90-х роках інтерес до теми набуває нових рис. Тепер доля остарбайтерів – не лише злочин німецької, і радянська держава зустріла репатрійованих остарбайтерів дуже неадекватно – перші роки існування на батьківщині були для них покаранням за буцімто добровільну працю на ворога. [4]. З 2000х років починається вивчення регіонального матеріалу, і тепер в Україні маємо деяку кількість робіт, що доволі докладно висвітлюють долю остарбайтерів, наприклад, у Поділлі [2], Київщині [17].

А. Скоробогатов у своїй праці «Харків у часи німецької окупації» на кількох сторінках розповідає про вивіз жителів міста Харкова до Німеччи-

Випускники Кочетоцької Н. С., 1938 р.

ни, і подає це як частину злочинної окупаційної політики німецької військової влади та колабораціоністського самоврядування. Доля остарбайтерів у Німеччині випадає з меж його тематики. [26, с. 245-258].

Спираючись на дані матеріалів ХОДА, було знайдено кілька списків осіб, що були вивезені в Німеччину. Всі прізвища були зведені в один великий реєстр. Туди потрапили дані з копій реєстрів запитальних аркушів, обласного зошиту обліку репатрійованих жителів Кочетку (де такі дані надавалися), та результати підрахунку вивезених Чугуївською районною комісією з обліку шкоди, що нанесена німецько-фашистськими загарбниками. Також взяти до уваги листи остарбайтерів і враховані всі прізвища. Тепер цей реєстр зберігається у шкільному краєзнавчому музеї. Отримали цифру 134 особи. Звичайно, перевірити всіх їх учням школи не має можливості.

В ході дослідження було встановлено, що німецька політика щодо остарбайтерів є органічною частиною нелюдського ставлення нацистів до всіх народів іншої крові. Вона мала усі признаки ксенофобії, приниження людини за національними та ідеологічними признаками. Нацисти не ліквідували робітників одразу насамперед тільки тому, що їх можливо було використати як робочу силу, тобто виконати свої корисливі задуми. Проте вони створили такі умови праці, від яких всі остарбайтери страждали, немала кількість з них – загубила своє здоров'я, а дехто – загинув.

Остарбайтери, працівники авіазаводу в Дрездені, 1943 р.

Вивчаючи джерела вдалося виявити наявність всіх документів у ХОДА, що висвітлюють тему примусової праці у Німеччині, і деяку частину з них доволі добірно вивчити. Не вдалося ознайомитися з фільтраційними справами остарбайтерів, що зберігаються в обласному архіві. Це не дало можливості провести добірний статистичний аналіз складу вивезених до Німеччини та життя остарбайтерів у Німецькому Райху.

Долі остарбайтерів-кочетокців вивчалися насамперед, через інтерв'ю та добірний аналіз результатів бесід з ними. Ці знання порівнювалися із загальноновідомим про Німецький Райх та його політику щодо примусової праці.

Теоретичні засади роботи аналізувалися, в основному, на основі наукової історичної літератури, якої, хоча й не так багато, але вона доволі повно розкриває багато питань щодо теми роботи. Вона дозволила виявити відомі трактовки термінів, що пов'язані з темою дослідження.

В ході дослідження була призведена намагання зробити статистичний аналіз масштабів вивезення за кордони СРСР примусових працівників. Були взяті списки випускників Кочетоцької школи, в які тоді потрапляли вся молодь одного року народження (випуски 1937 р. – 17 випускників, і 1938 р. – 29 випускників). Помножив на 13 років (з 18 до 30) ми отримали приблизну цифру загальної кількості молоді у селищі (222-377).

Списки ветеранів Кочетку налічують 260 осіб, тобто приблизно на стільки менше залишається. Якщо врахувати, що з 134 осіб, що були включені школярами до реєстру остарбайтерів, шість сьомих були людьми віком з 18 до 30 років (114 осіб), можна говорити, що з Кочетку були вивезені практично всі жителі цього віку.

Такий підхід був допущений тому, що у дослідника не було прямих статистичних даних, тому вимушено були використані приблизні підрахунки. Але й вони дають можливість отримати доволі чітку відповідь на запитання про масштаби вивезень з Кочетку остарбайтерів. Була вивезена велика кількість населення, а окрема вікова частина населення – молодь – підпала під насильницький угон майже цілком. Можна говорити про масштаби, що нагадують тотальні, поголовні, такі, що перетворюють населені пункти на пустелю.

Сазонова (Пічугіна) Л. Д.

Школярі, звичайно, звернулися до Кочетоцької селищної Ради, і отримали список остарбайтерів, що живуть в Кочетку і тепер, кількістю лише шість осіб. Це Сазонова (Пічугіна) Любов Дмитрівна [34], Ліскова Анна Микитична [32], Заводнова (Гордієнко) Лідія Олексіївна [30], Хворих (Долгаленко) Віра Миколаївна [35], Вишневецька (Пивоварська) Валентина Фомінічна [29] та Чепенко (Пивоварська) Віра Фомінічна [36]. Три перших жінки в молодому віці потрапили в неволю, і були в одній групі з літа 1942 року, потім працювали на одному підприємстві, трималися друг друга до самого визволення. Хворих В. М. також була угнана влітку 1942, але потрапила на іншу фабрику, і їх дороги не перетиналися. Сестри Пивоварські потрапили в Нюрнберг в дитячому віці, коли їх батьків відправили туди будувати бараки для робітників. Їх відповіді на запитання тепер зберігаються в шкільному краєзнавчому музеї селища. Не всі з них мали достатньо мужності, щоб розповісти про самі найтяжчі роки свого життя...

Ще одним джерелом, що було використано у ході досліджень – це листи остарбайтерів з Німеччини до своїх родин у Кочетку. Таких у ХОДА було виявлено 9 листів. Але юні дослідники під час опитування Сазонової Любов Дмитрівни вирішили показати лист, що був написаний з того самого заводу, на якому вона працювала [12]. Любов Дмитрівна у листі по опису впізнала будівлю, де вони жили і працювали, і характер робіт, і дівчат з Кочетку, з якими вони тоді жили разом. Але на цьому збіги закінчуються. Опис побуту в листі – доволі оптимістичний, харчування, хоч і невеликого, автору вистачає, а на новорічні свята остарбайтери проводили разом з адміністрацією заводу, і на них кожний буцімто отримав тістечка та хустки у подарунок. Любов Дмитрівна каже, що це вигадки, тому що нестача їжі сильно відчувалася всіма, навіть були приклади самогубства від мук голоду. *«Есть очень хотелось, заходим в туалет и плачем от голода. Мы работали на станках, давали такую эмульсию белую, что полива-*

ли, а потом сверлили. Одна девочка взяла эту эмульсию, перемешала с металлическими стружками и выпила, и умерла.» [40]. Дослідники пояснюють такі розбіжності тим, що автор намагався заспокоїти своїх батьків, щоб вони не хвилювалися за його долю...

Таким чином, дослідивши всі матеріали, можна дійти висновку, що долі остарбайтерів-жителів Кочетка підтверджують всі висновки інших авторів щодо насильного угону цивільного населення у німецьке рабство. Німці ставили себе на мету не просто використати «росіян», вони прагнули створити такі умови, щоб праця призвела до смерті робітників. Недостатній раціон харчування, важкі умови проживання, ставлення влади до них як до людей «другого ґатунку» нерідко призводило до смерті робітників. Причому вивезені остарбайтери були заздалегідь приречені вести таке існування, яке давало можливість тільки працювати через силу, на останніх можливостях. Ні в чому не винні люди потрапили в умови, в яких не тримають злочинців. Тільки після зникнення СРСР до них прийшло признання.

Зараз наші остарбайтери мають жалке існування, як і всі пенсіонери. Вони залишилися у своїх домівках, за які оплачувати комунальні послуги стає чим далі, тим складніше, всі мають слабке здоров'я.

Юні краєзнавці у ході своєї роботи отримали навички історичного досліджу та відкрили для себе ще один пласт історії рідного селища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акт чугуївської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів в період з 1941 по 1943 роки про угон жителів району німецьку неволю від 5 березня 1944 року. // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101 а. 10.
2. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. - Вінниця, 2003. – 344 с.
3. Груба М Е Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Вып. 2. – Донецк, 1994. – С. 162-166.
4. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.
5. Копия реестра опросных листов для возвратившихся на Родину из германской неволи № 13. // ХОДА, Ф. 2 Оп. 14. спр. 3 а. 72.
6. Лист у Кочеток з німецької неволі // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101 а. 27, 28, 29, 30.
7. Лист у Кочеток з німецької неволі // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101 аа. 23 – 24.
8. Лист у Кочеток з німецької неволі // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101, а. 42.
9. Лист у Кочеток з німецької неволі // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101, а. 56.
10. Лист у Кочеток з німецької неволі // ХОДА, ПФ 2 оп 14, спр. 101 а. 34, 35.
11. Лист у Кочеток з німецької неволі, автор Іванова Катерина // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101, а. 54.
12. Лист у Кочеток з німецької неволі, автор Раїса Крижанівська // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101, а. 31-32.

13. Лист у Кочеток з німецької неволі, автор Чепенко Ніна // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101 а. 26
14. Лист у Кочеток з німецької неволі, автор Чепенко Ніна // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 101, а. 52.
15. Обласний журнал обліку репатрійованих громадян по районах за 1945 рік. // ХОДА, Р – 3858 оп. 3 спр. 329. а. 34, 70-71.
16. Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.
17. Потильчак О. В. Остарбайтери з Київщини. – К.: ТОВ «Міжнародна фін. агенція», 2004. – 287 с.
18. Реестр опросных листов вернувшихся на Родину из германской неволи № 50 // ХОДА, ПФ 2, оп 14, спр. 3 а. 254-255.
19. Реестр опросных листов вернувшихся на Родину из германской неволи № 51 // ХОДА, ПФ 2, оп 14, д 3 а. 256.
20. Реестр опросных листов вернувшихся на Родину из германской неволи № 67 // ХОДА, ПФ 2, оп 14, д 3 а. 328-330.
21. Сводная ведомость по учету злодеяний, учиненных немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство. // ХОДА, Ф 2 оп 14 спр 1 ар 11.
22. Сводная ведомость по учёту злодеяний, учинённых немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство по Харьковской области за период оккупации. // ХОДА, Ф. 2 оп. 14. спр. 1, а. 1.
23. Сводная ведомость по учёту злодеяний, учинённых немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство по Харьковской области за период оккупации. // ХОДА, Ф. 2 Оп. 14. спр. 1, а. 8.
24. Сводная ведомость по учёту злодеяний, учинённых немецко-фашистскими захватчиками и насильному угону советских людей в немецкое рабство по Чугуевскому району за период оккупации. // ХОДА, Ф. 2 Оп. 14. спр. 1, а. 11.
25. Симонов К. Поезда рабов // Красная звезда. – 1943. – № 37. – 14 февраля; Сліди фашистських звірів. – К.-Х., 1944. – 15 с.
26. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х: Прапор, 2004. – 366 с.
27. Список жителей Кочетка, угнанных в немецкую неволю в период временной немецко-фашистской оккупации (Из Акта по Чугуевскому району Харьковской области на граждан, угнанных в рабство немецко-фашистскими оккупантами с октября м-ца по август м-ц 1943 года) // ХОДА, Р – 536, оп. 3, спр. 13, аа. 37 – 38.
28. Список лиц, возвратившихся из Германии в Чугуевский район. // ХОДА, ПФ 2 оп 14 спр. 22 а. 25.
29. Спогади Вишневецької (Пивоварської) Валентини Фомінічни.
30. Спогади Заводної (Гордієнко) Лідії Миколаївни.
31. Спогади Лаптева Анатолія Петровича.
32. Спогади Ліскової Анни Микитівни.
33. Спогади Сазонової (Пічугіної) Любов Дмитрівни.
34. Спогади Самоліної Людмили Іванівни.
35. Спогади Хворих (Долгаленко) Віри Миколаївни.
36. Спогади Чепенко (Пивоварської) Віри Фомівни.

Ю. И. ЮРОВ

ФРОНТОВЫЕ ДОРОГИ И СУДЬБЫ ЗЕМЛЯКОВ-СЛОБОЖАН

По земле слобожанской в грозные военные 1941- 1945 годы дважды прокатился огненный вал Великой Отечественной войны, при этом некоторые города и сёла по несколько раз переходили из рук в руки. Эта участь досталась так же Харькову, Белгороду и другим населённым пунктам Восточной Слобожанщины.*

«...После немцев в городах и сёлах было всё разрушено. Больше всего страдали дети – опухшие от голода, оборванные, без родителей и крова. Они умирали на ходу...». (Овчинников А.Ф.).

«...У тебя нет сердца и нервов, на войне они вообще не нужны. Уничтожь в себе жалость и сострадание, убивай всякого русского, не останавливайся, если перед тобой старик или женщина, девочка или мальчик...» (из памятки немецкому солдату накануне вторжения в нашу страну 22 июня 1941 года).

Первыми приняли натиск фашистских орд пограничники и солдаты приграничных городов. Среди них были и наши земляки. Вероятно, нет в стране такой семьи, которая не послала бы на защиту Отечества сына, дочь, мужа...

В семье Константина Емельяновича Мулика из села Горяное Великобурлукского района Харьковской области было пять сыновей: Дмитрий, Тихон, Григорий, Иван и Пётр, все они били фашистов. Старший Дмитрий погиб в боях за Родину, Тихон – старшина лётной части – побывал на Сталинградском и Ленинградском фронтах, очищая от немцев эти земли. А в боях под Сталинградом и в прорыве блокады Ленинграда, в штурме Синявских высот принимал участие Григорий Константинович. После войны он длительное время работал директором Шиповатской средней школы, в которой мне довелось учиться.

Начавшаяся 12 мая 1942 г. Харьковская военная наступательная операция Красной Армии захлебнулась, и наши войска потерпели одно из самых крупных поражений за годы войны. Мощная группировка противника

* Восточная Слобожанщина – это земли, которые размещены сейчас в границах Курской, Белгородской, Воронежской областей Российской Федерации.

Советские пленные под Харьковом, 1942 г.

обрушила удар по соединениям 28-й и 38-й Армий Юго-Западного фронта. С юга, в районе Белгорода, начали наступление части 6-й немецкой армии. Главной задачей немецкого командования было окружение наших войск и прорыв в направлении Воронежа. Окружённые советские войска продолжали сопротивление, сковывая своими действиями наступление пехоты противника, с боями отступали к Старому Осколу.

Каким же был прифронтовой Харьков? Как вспоминает В. А. Минко (ныне доктор технических наук, профессор Белгородского государственного технологического университета им. В. Г. Шухова), *«город опустел, притих, по приказу коменданта все окна в домах были занавешены тёмной тканью. Почти каждый день бомбили город. Серым, холодным, промозглым утром мы вышли со двора и очень медленно двинулись к вокзалу. Вокзал нам был не нужен, как вокзал, с которого можно было куда-то уехать. Поезда не ходили. Город был оккупирован немецкими войсками, уже начался голод. Главной причиной нашего бегства было желание... жить».*

На Курской дуге оборонительное сражение явилось новым свидетельством мощи Советской Армии, свидетельством героизма и боевого мастерства её воинов. Лётчики майора С. С. Рымша 5 июля 1943 года сбили 30 фашистских самолётов, а А. К. Горовец под хутором Зоринские Дворы сбил десять вражеских самолётов, за что ему посмертно было присвоено звание Героя Советского Союза.

Ворвавшие в Харьков на рассвете 23 августа 1943 года части 183-й стрелковой дивизии успешно наступали по Сумской улице и первыми вышли на площадь Дзержинского. Воины 89-й гвардейской стрелковой дивизии по Клочковской улице вышли к зданию Госпрома и водрузили над ним Красное знамя. В этот день войска Степного фронта полностью освободили Харьков. Официально принято считать 23 августа 1943 года днём окончания Курской битвы и этот день в Российской Федерации Законом установлен Днём воинской славы России.

Во время войны наши земляки отстаивали не только свои земли, но и защищали другие земли бывших союзных республик. Одновременно представители разных народностей и национальностей защищали нашу землю. Многие из них поплатились своим жизнями.

Приведём здесь список некоторых воинов из Губкинского района Белгородской области, погибших при освобождении Харьковской области (южный фас Курской дуги):

Адонин Федот Маркович – погиб в Старо-Салтовском районе,
Акулов Иван Григорьевич – (станция Салтовская),
Белоусов Алексей Романович – (под Волчанском),
Гладких Павел Матвеевич – (в Печенежском районе),
Кочетов Григорий Дмитриевич – (Изюмский район),
Кривошеев Василий Максимович – (Чугуев),
Мирошниченко Пётр Назарович – (под Харьковом),
Шестаков Фёдор Спиридонович – (Купянск)
Шкодин Пётр Тимофеевич – (с.Тарановка Герой Советского Союза)
и др.

Список некоторых воинов Белгородской области, погибших при освобождении Великобурлукского района Харьковской области:

Соколёв Алексей Иванович – (погиб в с. Андреевка)
Жулин Иван Стефанович – (ст. Приколотное)
Хорошилов Елисей Прокофьевич – (с. Шиповатое)
Недоступ Тихон Яковлевич – (с. Шиповатое) и др.

Подвиг земляков, сражавшихся на фронтах Великой Отечественной войны и ковавших победу в тылу, увековечен в Старом Осколе Белгородской области созданием нового мемориала строителям железнодорожной ветки Старый Оскол – Сараевка.

Приведём здесь фамилии некоторых наших земляков, чьи фронтовые дороги и судьбы связаны со Слобожанщиной. Повествование о каждом из них –это история.

Володин А. В. прошёл путь в составе 6-го кавалерийского корпуса по маршруту Валуйки – Уразово – Купянск – Двуречная – Шиповатое – Великий Бурлук – Харьков, проживает в Старом Осколе.

Коробов Е. М. освобождал Уразово, Двуречную, Купянск, Великий

А. В. Володин (г. Старый Оскол). Слева - 1943 г., справа - 2005 г.

Бурлук. В начале февраля 1943 года участвовал в знаменитом обходе Харькова с юга. Проживает в Новом Осколе.

Поваров А. Т., Поваров И. Т. и Коваленко И. С. (с. Шиповатое) войну встретили на Юго-Западном фронте.

Черненко Н. С. (с. Шиповатое) во время возвращения с ранеными красноармейцами и офицерами был тяжело ранен осколком снаряда в левую руку, но не обращая внимания на тяжёлое ранение, вывез раненых с поля боя, после чего был направлен в медсанбат.

Петухов Д. А. (с. Шиповатое) воевал в Белорусских лесах и болотах. Там был ранен в ноги, одну ногу потерял. Началась гангрена. Отправили в Ташкент в госпиталь на санитарном самолёте в крыле. Жена Вера Андреевна рассказывала: *«Возле дома росло высокое дерево. Дмитрий Алексеевич с одной ногой сам залез на дерево, обвязался верёвкой и установил телевизионную антенну».*

Курочка А. Ф. (Великий Бурлук) участвовал в боях при освобождении Румынии, Болгарии, Югославии, Венгрии, Австрии. Шли всё время пешком, где бежали, а где ползли по-пластунски. После войны 30 лет работал в Шиповатской средней школе, преподавал математику.

Пащенко Г. Т. (с. Шиповатое) с боями прошёл от Воронежа до Тулы. Освобождал Курск, участвовал в боях на Курской дуге. Освобождал Украину, Белоруссию, Польшу, Австрию. Получил ранение в грудь. Всю жизнь носил осколок под сердцем, операцию нельзя было делать. Работал военруком в Шиповатской средней школе.

И. Н. Либерман (г. Старый Оскол). Слева - 1944 г., справа - 2005 г.

Снисарь Д. А. (Великобурлукский район) держал оборону в Харьковской области, вместе с советскими войсками отступал в сторону Сталинграда. Попал в плен. После освобождения форсировал Днепр. Был ранен в левую руку. Опять попал в плен. Немцы вывезли его в Брест, потом в Германию. Освободили американцы. После войны работал в Шиповатской средней школе учителем биологии, химии, музыки.

Либерман И. Н. (Старый Оскол) пошел со всей футбольной командой – 18 человек – в горком комсомола проситься на фронт. Направили в танковое училище. Закончил войну в Польше. Вспоминал, что дрожа от холода в окопах, всегда верил в нашу победу и знал, что, вернувшись домой, могу честно смотреть людям в глаза.

Боев М. И. (Старый Оскол) закончил Харьковское лётное военное училище. Служил штурманом пикирующего бомбардировщика. Участвовал в Сталинградской битве. Потом были Россошь, Орёл и Северный Кавказ.

Гриненко П. Л. (Губкин) участвовал в Курской битве в качестве начальника связи миномётного полка Степного фронта («катюши»). Освобождал Великий Бурлук, Приколотное, Волчанск. Освобождал Харьков.

Савин Н. И. (Старый Оскол), командир миномётного взвода участвовал в боях за Сталинград. Был тяжело ранен, чудом остался жив. После госпиталя попал на Курскую дугу, освобождал Дмитриев-Орловский и Севск Брянской области. При взятии станции Ямполь получил множественные осколочные ранения, увезли в глубокий тыл. После войны работал преподавателем военного дела в геологоразведочном техникуме и

Н. И. Савин

М. И. Боев

учителем русского языка и литературы в средней школе.

Повествование о каждом из них –это отдельная история.

Часто, уже в наше время, когда прошло более 65 лет со дня Победы, мы задаём себе вопрос: «Что же послужило источником для Победы в тех невероятно трудных условиях?». Видимо, решающую роль сыграло то, что СССР для нас был единой страной, для нас фашизм был общим врагом, тогда не делили людей по национальностям, патриотизм проявлялся повсеместно и в делах.

П. И. Журавльов

Журавлев Иван Сергеевич, 19 сентября 1927 года, записан по паспорту 15 августа 1928 года. До начала войны с 1935 по 1941 год учился в школе имени Т. Г. Шевченко. Окончил 6 классов. После войны работал на текстильной фабрике в Волчанска столяром с 1944 по 1947 год. В 1947 году был арестован и Закрытым Харьковским военным трибуналом был осужден за деятельность в организации «Союза украинских казаков» по статье 54 ч. 1 – Национализм (15 лет), ст. 54 ч. 2 – Антисоветская пропаганда (10 лет) и на 3 года лишен прав. В июле 1956 года вернулся домой. Реабилитирован в 1988 году Харьковским судом. Заключение отбывал от Урала до Салихарда. Строил железную дорогу. После смерти Сталина из Салихарда был переведен на поселение в Хантымансийский автономный округ. Журавлев Иван Сергеевич умер 3 июля 2001 года, похоронен на центральном кладбище в Волчанска по ул. Короленко.

СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ. РЕПРЕСІЇ

(спогади Журавльова Івана Сергійовича, записані сином – Журавльовим Петром Івановичем)

Закінчилася Велика Вітчизняна війна. Поверталися з фронту, пройшовши найкривавішу і найжорстокішу війну людства. Після боїв, полонів, поранень, штрафбатів прийшли і мої брати. Сльози тієї війни змінилися на слези радості. Побачити знову трьох своїх братів живими – це рідко кому так судилося. Та радість змінилася на горе: через кілька днів приїхав «чорний воронок» і без пояснень мого старшого брата Миколу забрали.

Батько і мати звертались і писали в різні інстанції за поясненнями, але ніхто нічого не міг пояснити. І тільки одного разу було сказано, що забрано його із-за того, що він двічі потрапляв у полон. На слова матері: «Ви бачили, скільки у нього на тілі ран, і те, що він без тям потрапляв у полон... А як одужував, то тікав до своїх, щоб продовжувати воювати...» начальник відповів: «Там все з'ясується»...

Лише після смерті Сталіна ми дізналися, що Микола живий і знаходиться у Кемеровській області на поселенні. Отак начальство розібралось.

Я (Іван) після війни пішов працювати на Вовчанську текстильну фабрику столяром. Інший брат – Олексій – був гарним музикантом і пішов працювати до музичної школи, учив дітей грати на духових інструментах.

Ще один брат – Василь – почав працювати вчителем у школі ім. Горького. Він до війни закінчив спочатку Писарівський зоотехнікум, а потім – Харківський педагогічний інститут. У нього була здібність до вивчення іноземних мов. Він знав їх кілька: німецьку, англійську, старослов'янську... У школі Горького він викладав українську мову і літературу, історію, німецьку мову. А у школі ім. Чкалова – англійську.

Улітку 1945 року Василя послали на семінар до Харкова. Там він спілкувався з учителями з різних кінців України. Коли повернувся додому, він сказав мені, що на території України готуються до здійснення різних підпільних засекречених заходів. У Москві розробляється план про депортацію деяких народів (чеченців, кримських татар, а також українців, що жили на окупованій території під час війни). Я обурився і сказав: «Влада допустила, що сюди прийшов німець... А тепер ми, весь народ український, перетворилися у ворогів народу. Оце так нахабство! Шукають причину, щоб виселити нас з нашої благодатної землі, а сюди переселять... Та знайдуть, кого переселити...».

Вася додав: «Будуть терміново ремонтувати паровози і вагони, щоб вивозити народ до Сибіру. А на нашу територію завезуть інших... Так, як після голодомору. Стільки тоді появилoся нових, чужих людей, з інших республік».

Зібрались ми (найвірніші друзі) у хаті Грабаря Василя Федоровича: я, мій брат Василь, Грабар Василь, Голоденко Петро і почали обговорювати цю ситуацію. Що робити? Чи може просто чекати, коли одної ночі похваляють людей і повезуть до Сибіру? І що ми можемо зробити? Виходить, що без створення організації по захисту людей не обійтись. Ми дуже чітко розуміли, чим для нас (в разі провалу) це все може закінчитись: концтабори, Сибір, висилка, а, може, і смерть. Обговорили, обдумали, і все-таки створили організацію. Подумали про те, кого з друзів можна ще підключити. Хто надійний і не побоїться заради людей йти на ризик? А потім з ними виносити кінцеві плани і рішення. Поговоривши із декількома знайомими, ми гуртом вирішили зустрітись у нас вдома. Зібралося нас 12 чоловік:

Журавльов Іван Сергійович

Журавльов Василь Сергійович

Грабар Василь Федорович

Городенко Петро

Глущенко Іван Гаврилович

Бова Едуард

Глущенко Костя

Глущенко Георгій

Могилко і інші, вже не пам'ятаю...

Всі вони пройшли Велику Вітчизняну, були фронтовиками.

На зборах затвердили назву організації: Вовчанська філія Спілки Ук-

раїнських козаків, коротко, СУК. Склали присягу, створили план. Згодом було налагоджено зв'язок з Харковом і Києвом. Зв'язний із Харкова був Христоєв Василь, із Києва – Ситенко, із Західної частини України – Балан Василь та Кугель Андрій.

Старшим нашої Вовчанської підпільної організації вибрали Грабаря Василя Федоровича. Згодом кожен член організації залучив собі по 5, 6 чоловік, виділивши окремі групи. Ці люди (групи) один одного не знали на випадок непередбаченої ситуації. Кожної неділі увечері, збиралися голови груп на явочній квартирі (вул. 8 Березня, 24) для координації дій, а якщо потрібно було, то збиралися частіше. Розробили план оприлюднення організації серед жителів Вовчанська, а також план дій на випадок, коли перші вагони з людьми почнуть відправляти. Написали (від руки) багато листівок із зверненням до людей. В тексті листівки було заявлено про плани Москви. Звернулися до вовчан з закликом збирати зброю. Написали про те, що організація СУК буде чинити збройний опір ганебним діям Москви.

Одного разу, вночі, члени груп розклеїли листівки по Вовчанську, а інші члени СУК заклали вибухівки у районі крейдяної гори, а також за розбитим спиртзаводом та у районі стадіону. Рівно опівночі, о 24:00, із інтервалом одна хвилина, прогрімилі 3 вибухи. Так ми заявили про себе владі і людям, аби всі знали, що організація є, створена і діє. Ми будемо чинити опір зі зброєю у руках.

Організацією був розроблений план, де, в якому місці зупиняти потяг із людьми, що їх планувалось вивозити. В урочищі Дубина (північна околиця села Гатище) була прихована вибухівка, аби можна було заблокувати потяг. Кожна група знала про її особистий план дій. Одні повинні були заблокувати потяг біля паровоза і першого вагона, інші – в кінці останнього вагона. Інша група повинна була роззброїти охорону. Другі – вивести людей у назначене місце. Ще інші – прикривати вихід людей. У назначеному місці озброїти людей і захопити владу у місті Вовчанську. Зброї було дуже багато – біля 500 гвинтівок, три кулемета системи Дегтярьова, один МГ, 50 мм міномет, дві протитанкові рушниці, багато різних гранат. Ми розраховували, що у місцевих людей також була зброя. Надіялись, що вовчани приєднаються до нас. Краще загинути у бою на своїй землі, чим померти на чужині.

Слава Богу, що це не відбулося.

У Москві, напевне, зрозуміли, що збройна боротьба, яка іде на Західній частині України, може перекинутись і на Східну. Це може призвести до збройного протистояння по всій території України. Ми у своїх листівках інформували населення про плани влади, події і наші передбачення.

Коли у 1946 році поставили погрудний пам'ятник Сталіну, ми здійснили напис фарбою, відзначивши цим своє бачення події. На зборах затвердили текст, який я придумав (у мене був талант по створенню віршованих форм):

*Що за країна?
Чия сторона?
Де церква стояла –
Стоїть САТАНА!*

Комуністів-вандалів непокоїло, що на місці знищеного храму пустувало місце. І ця пустка нагадувала людям про здійснений владою злочин. Щоб не пустувало святе місце, поставили погрудний пам'ятник своєму САТАНІ, цим самим підкреслюючи перемогу над релігією.

В одну з ночей наша організація (приймали участь я, мій брат Василь, Грабар та Голоденко) на пам'ятнику жовто-коричневою фарбою написали ті віршовані слова.

Наступного дня скільки було ґвалту, НКВД оточило погруддя САТАНИ, щоб ніхто не міг прочитати... Але люди знали ті слова, бо у листівках теж був текст того напису. Хоча САТАНУ відразу помили, але через кілька днів зупинилася напроти пам'ятника відома Вовчанська циганка Линька, перехрестилася і плюнула на погруддя, і додала: «Точно САТАНА»...

Коли організатори дістали синю і жовту матерію, то наша мама (Євдокія Семенівна) понашивала багато невеличких синьожовтих прапорців. Члени наших груп розвішували по Вовчанську (в основному по деревах) ці національні символи України. Наступного дня зранку люди у цивільному лазили по деревах і знімали прапорці. Там, де не могли дістати, спилювали цілу гілку.

Фронтвики (члени СУК) писали: «Ми перемогли фашизм, але не перемогли комунізм, від якого страждали і будемо страждати».

Прийшов час, коли почали обкладати податками всі ділянки землі, забороняли пасти худобу у полі, навіть у ярках, інших урочищах. Наскакував об'їзчик на коні і батоном розганяв пастухів і худобу, говорячи, що це колгоспна земля, і ніхто не має права тут не лише пасти худобу, а і ходити. Після цього люди почали вирізати худобу. За кожен пошкоджений куц, за кожне деревце – 10 років тюрми. Навіть коли само-по-собі гинуло дерево, або куц смородини чи малини – 10 років концтаборів.

Навесні 1946 року у черговий раз уночі ми клеїли листівки, і я вирішив розмістити одну на дверях самого НКВД. Тільки намазав клеєм і підняв руки, щоб приклеїти листівку, як відчиняються двері. Двері відкрились у середину. На хвилину вони завмерли. Той, у формі, теж завмер, він не міг, мабуть, зрозуміти, що відбувається. За листівкою яку я тримав, обличчя не було видно. Коли той, у формі, поліз до кобури, я жбурнув йому в обличчя листівку і кинувся тікати. НКВДешник вихопив наган і почав стріляти і свистіти у свисток. Я побіг до парку. За мною почали гнатися. Я підбіг до річки, де було половіддя і плавали крижини. Діватись було нікуди, і прийшлося стрибати у воду: то на кригу, то знову у воду. На березі стояли і стріляли. Кулі свистіли над головою... Неймовірно зусилля прийшлося

Другу, патріоту Родины – жертве беззаконня и
произвола врагов народа – от автора

Церковь невежд у нас поломали, –
дескать, построим культуры дворцы!..
Те же – кто Церкву от кривды спасали, –
до Салехарда зробами легли...

прикласти, щоб добратися до берега. На залізничному мосту стояли вартові, по ньому пройти непоміченим не вийшло б, і тому я знову, в іншому місці, перебрався через річку. Додому прийшов мокрий, замерзлий. Що цікаво, навіть не захворів. Господь допоміг мені.

Розпочалось слідкування. На нашій вулиці з'являлися чужі, незнайомі люди. Вони нібито ставали на квартиру для пошуку роботи. Ми вже відчували, що за нами слідкують. У вересні 1946 року мій брат Василь ішов на роботу і біля музичної школи побачив якусь
Художник Смирнов Михайло Іванович

листівку, що валялася на дорозі. Підняв, встиг прочитати написане великими літерами «Воззвание»,

і – «Бей жидов, спасай Россию». Далі не встиг дочитати, як вискочили кілька чоловік у цивільному і його схопили. У нас дома, на вул. 8 Березня провели обшук, але нічого не знайшли. Василя відправили до Харкова. Там його допитували, але нічого не могли дізнатися. Та і листівка не нашої теми (можливо, НКВДешники самі написали її і підкинули). Тримали Василя у Харкові цілий місяць, потім відпустили, і далі він продовжував працювати у школі ім. Горького.,

За цей час ми теж продовжували свою діяльність у СУК (Спілці українських козаків). Пам'ятаю одну нашу пісню:

*Із гір Карпат лунає гомін волі,
Із гір Карпат лунає волі зов.
Там синьожовті лопотять прапори,
Там вже заграла українська кров.*

*Горами мандрують сіроманці:
а плечах кріз, граната у руках,
України вірнії повстанці
Виконують провідників наказ.*

*Ми любі браття з Сходу і Заходу,
До нас єднайся увесь визвольний люд.
Ми розіб'єм, розгеромим кодро вражес,*

І перевернимо загарбницький світ.

Ось ще одна пісня:

*Далеко там, десь на Україні,
Де утворилося УПА,
Там вже воскресла Україна
І завітала СВОБОДА.*

*Про контингенти там не знають,
Живуть там люди, мов у раю,
За цю волю золотую
Проливали Волинь кров свою...*

Або ще така:

*Річка Тиса свідком стала,
Да свідком стала, да гей,
Не раз, не два кров'ю сплила,
Кров'ю сплила, да гей.*

*Приспів:
Приказ «Струнко!, вправо глянь,
Там скачуть карі коні,
Там іграють скоростріли,
Б'ють шаблюки вправо, вліво,
Щоб серце не боліло, да гей.*

*А мадяри наступали,
Та наступали, да гей,
Україну забирали,
Та забирали, да гей.*

Приспів

*А поляки помогали,
Да помогали, да гей.
Диверсантів засилали,
Та засилали, да гей...*

Приспів

І такі інші пісні... Йшов час.

Так як з нашим народом не змогли нічого вдіяти, влада знову використала перевірений вже метод – голодомор. Навіть під час війни ми так не голодали... А тут, у мирні дні, знову голод.

Західна частина Німеччини у цей час вже досягла довоєнного рівня життя, хоча теж була розбита та розграбована, а у нас – тільки лозунги та «боротьба з ворогами народу». Одні сидять по концтаборах, інші – працю-

*Батьки репресованих: Журавльов Сергій Олексійович(1887-1974)
і Євдокія Семенівна (1885–1979). Фото 1955 року.*

ють «за паличку», тобто, праця безкоштовна, за так званий «трудодень».

Все це ми висвітлювали у листівках.

Прийшов 1947 рік. Серпень місяць. Брата Василя знову арештовують, прямо на роботі, у школі. Про це нам повідомив один наш знайомий.

Грабаря не було вдома (сусіда). До нашої хати підїхало кілька машин із солдатами. І я з Голоденко встигли вискочити на город і заховатися у кінці міста у куці. Солдати ходили по дворах, виходили навіть на город, але нас не помітили. Кілька годин був обшук, потім машини розїхались. Голоденко хотів піти додому, але я сказав: «Туди йти не можна. Я думаю, що в хаті вони залишили когось, і тільки ми прийдемо, нас арештують»... Під вечір Голоденко все-таки не витримав, пішов додому. Його відразу ж у дворі схопили.

А я, дочекавшись, коли стемніло, почав пробиратись до родичів у Бакшеївку. У Вовчанську, мабуть у всіх рідних, були засади. Прибувши до Бакшеївки, там я жив десь біля місяця. Потім вирішив піти у село Василівку, провідати Федорівну – людину, у якої ми жили під час евакуації. В селі я дізнався, що Федорівна вже померла. Голова колгоспу помітив мене і спитав, хто я такий і що тут роблю. Я назвався Петренком Іваном Сергійовичем і сказав, що прийшов провідати Федорівну, у якої ми жили. А потім збираюсь їхати на Донбас працювати. Голова колгоспу вислухав мене і почав вмовляти залишитись у селі: «Оце тобі хатинка Федорівни і завтра виходь на роботу. І дівчата у нас є...». Я погодився. Почав ходити на роботу. Кілька днів перебирали кукурудзу... Та думки, що там дома, не залишали

мене. У мене з'явився план перебраться на Західну Україну до УПА.

У селі був голод, як і по всій Україні. Люди голодні, пухлі, особливо діточки. Вони не могли зрозуміти, чому це так: є зерно, кукурудза, а вони голодні.

Одного разу я помітив, як одна жіночка, коли перебирали кукурудзу, сховала один початок під спідницю, потім – ще один. І якась недобра душа, мабуть, шепнула голові колгоспу, бо приїхали з НКВД, всіх поставили в шеренгу, вивели ту молодичку і ТІ задрали її спідницю. Резинками, що у жінок підтримують панчохи на ногах, тримаються дві кукурудзини. Жінка почала плакати, благати, щоб її не забирали, що у неї троє дітей, всі вони вже попухли від голоду. Але ТІ не звертали уваги. Старший сказав: «Заарештувати!»... Так боляче було дивитися на ту сцену... Я не витримав. Кинувся на НИХ, одним ударом поклав офіцера і роззброїв охорону. Все так сталося швидко, що ніхто навіть не второпав, що відбувається. Я затвори з гвинтівки закинув у бур'яни, у офіцера забрав наган, схопив молодичку за руку, і помчалися через яроч, по полю, скільки змогли бігти. Потім попадали, довго відheckувалися. Вона розповіла, що чоловік загинув на фронті, що у неї троє дітей, що у них ноги вже пухлі, почали пухнути животи. Сонечко швидко почало заходити. Ми сиділи і почали вирішувати, що робити далі. Я пропонував разом пробиратися на Захід. Та хіба ж можна матері залишити дітей? Хоча вже гарантовано, що вона попаде у концтабір, що дітки все рівно залишаться самі. Та все рівно, мати пішла додому, до діток, чекаючи далі свою долю.

Я пішов до Вовчанська, розуміючи, що жіночку зараз заарештують, а дітей – до дитячого будинку. Прийшовши додому, на вул. 8 Березня, я тихенько зайшов у двір, прислухався... Нібито все спокійно. У дворі постукав у вікно. Штора колихнулася, і я подумав, що то виглянула мама, бо було темно. Почав підніматися східцями, двері потихеньку розкривалися. І тут я зрозумів, що у домі засада. Наган був наготові, але постріл не пролунав, давши осічку. На мене кинулися п'ятеро, скрутили, завели до хати. Мама біла у двері кулаками і голосно кричала. Її спочатку не пускали до мене. Все-таки згодом і маму, і тата підпустили до мене та обнялись не дали. Коли почало розвиднятися, повели до НГБ.

Від мами дізнався, що брат Василь сидить, що Грабар і Голоденко теж уже сидять десь у Харкові...

Мене загнали у підвал, де я провів кілька годин, після чого вивели на двір, де стояла «полупторка». Мені наказали залазити в кузов, і два солдата із гвинтівками сіли поруч зі мною. Офіцер поліз до кабіни, і поїхали.

Наказали голову тримати низько, до колін... Щоб не дивився навкруги. Чую, їдемо по містку (це міст через Дінець), тільки підняв голову, щоб глянути, але мене схопили за голову і знову товкнули до колін. Але я все-таки побачив ліс, думаю, зараз заїжджасмо у село Рубіжне... Їдемо по селу,

Садиба братів Журавльових у місті Вовчанську, вул. 8 Березня, 24.
Фото 1945 року

потім – підйом, значить село закінчилося. По гудінню мотора визначав: дорога веде до низу, а потім знову вгору. Я цю дорогу знав і так орієнтувався, де ми проїздили. Машина зачмихала і зупинилась. Вийшов водій. Чую, намагається заводити мотор, але в нього не виходить. Потім чую, вийшов офіцер, про щось розмовляють. Офіцер покликав одного солдата, що сидів поряд зі мною зліва. Той плигнув із кузова і почав крутити ручкою, щоб завести машину.

У цю хвилину я підвів голову трішки, щоб глянути, далеко ліс чи ні. Ліс був метрів за 50. Тільки хотів ліктем

вдарити того, що сидів праворуч мене, і сягнути за борт, а там що буде. Поки цей оговтається від удару, поки той схопить гвинтівку, а із пістолета не так просто попасти, встигну добігти до лісу. Тільки швидко розпрямився і ліктем хотів нанести удар, як солдат знову мене за голову і товкати вниз. Я викрутився і наніс удар, але в цей момент вже вскакували до нас у кузов офіцер і солдат. Мене повалили на підлогу кузова і чимось ударили по голові. Я втратив свідомість. Коли прийшов до тями, машина їхала, на лаві сиділо два солдата та офіцер, який тримав пістолет наготові. Офіцер побачив, як я відкрив очі, дав своїм команду посадити мене між ними. Тільки вони почали до мене підходити, а машину ще на ходу качало, як я лежачи, б'ю одного по ногам, той перевалюється за борт. Я швидко крутнувся і наніс другому по ногам, але той упав на мене, і ще й офіцер. Машина зупинилась, заскочив на кузов ще й третій, і знову у мене темрява перед очима. Через деякий час прийшов знову до тями, машина їхала, але було темно. Мене накрили брезентом, який валявся на кузові. Ліва рука, як не моя була. Сильно боліла голова.

Машина зупинилась. Чую, зістрибнув з кузова офіцер і щось почав доповідати. Відкрили задній борт, зняли із мене брезент, і я очам своїм не можу повірити: ліва рука прибита багнетом до підлоги кузова. «Давай його сюди!». На мою руку чоботом наступив солдат і почав витягувати багнета, і я знову від болю втратив свідомість. Прийшов до тями, коли вже був у приміщенні, і лікар робив мені перев'язку. Потім відвели до камери: невелика темна кімната, на підлозі – трохи соломи. Я приліг, бо боліла дуже рука і голова, на якій були великі гুলі. Згодом мені стало все гірше і гірше, мене почало лихоманити... Через якийсь час мене підняли і повели на допит. Все було як у тумані. Завели до кабінету, посадили, направили

світло в обличчя, і почався допит... Я сидів і мовчав, навіть не розуміючи, що він від мене хоче. Потім він вдарив мене в обличчя кулаком, і я знову втратив свідомість. Коли прийшов до тями, лежав на підлозі, біля мене лікар. Що він мені робив, не пам'ятаю... Коли посадили знову, слідчий сказав, що помирати ще рано, що потрібно ще багато чого розповісти. Але лікар сказав слідчому, що у мене висока температура і мене кілька днів не потрібно чіпати...

На щастя, рука швидко почала гоїтися. І мене почали часто водити на допити... Як це було? Страшно подумати і згадати... Побиття, тортури, знущання... Кілька разів засовували мої пальці в двері... Сльози річкою лилися, моча не трималася, кричав від болю так, що аби люди чули ті крики, збожеволіли б. Але все це відбувалося у підвалах... Слідчі намагалися дізнатися все про нашу організацію. Запитували, хто командир, з ким підтримували зв'язок, хто був старшим, запитували ще прізвища членів організації.

Але ні страшні жорстокі побиття, ні мої поламани пальці, ніякі тортури не могли заставити виказати односторонніх, які ще були на волі. Бо ми присягалися на вірність один одному на Біблії, і Господь надавав сил все це терпіти.

Слідчий, бачачи, що нічого з мене не може вибити, пішов на хитрість.

Одного разу, коли в черговий раз мене привели на допит, слідчий запропонував мені попити з ним чайку з цукром. Я відмовився. Він запропонував сигарету. Я теж відмовився. Він посьорбав гаряченького чаю, запалив цигарку. Сидить, нічого не питає. Тут постукали у двері. Зайшов якийсь військовий і подав якісь папери, і вийшов. Слідчий переглядає ті папери і смале цигарку. Потім спокійним тоном говорить: «Твій брат, Грабар і Голоденко вже все написали, хто був у вас старший, і є всі прізвища, хто ще залишився на волі. Їх вже не будуть катувати, а будуть чекати суду. Подає мені аркуш паперу і говорить: «А тепер ти напиши про все, всі прізвища, ми порівняємо і залишимо тебе у спокої, будеш просто чекати суду». Я йому: «Та я краще отут буду харкати кров'ю, але зрадником ніколи не буду».

Після цього – знову страшні знущання, побої, інколи втрачав свідомість. Я думав, коли ось так знущаються, значить мої друзі теж терплять те, що терплю я.

Ніяким словам слідчого я не вірив, і лише молив Бога, щоб Він дав сили витримати все, а коли треба – то щоб забрав до себе.

Слідчий говорив, що я такий ще молодий, що ще потрібно жити, а не помирати. Я йому: «Що таке смерть я не знаю, і коли вона прийде, мені потім вже не потрібно знати».

Слідчий лютував, не знав, що зі мною робити.

Одного разу привели на допит. У кабінеті стоїть зварений залізний

стілець. Унизу лежить дріт. Мене прив'язали до цього стільця, солдат у наказали підключити напругу.

«Зараз ми тебе піджаримо, все скажеш!» - взяв чайник і почав обливати мене водою, - «це щоб краще по тобі проходив струм. Будеш говорити? Ні? Мовчиш?».

Що ж це ще таке? Побої витримував, пальці на руках сині, пухлі, чув, як тріскалися мої кістки, але такого я не знав, щоб катували струмом.

Чув, як щось кричав слідчий. Та я не чув. Я почав молити Господа, щоб мене забрав скоріше від цього гестапівця. Коли чую команду: «Включай!». Щось позаду мене клацнуло, але я нічого не відчував: як сидів, так і сиджу. Слідчий почав кричати на того, що стояв позаду мене, він намагався час від часу вмикати, але струму не було. «Десь неполадка» – сказав солдат. «Іди і шукай неполадку!». Той вийшов.

Слідчий запалив цигарку і ходить: туди-сюди.

І знову побиття, так, що втратив свідомість. Прийшов до тями у камері, потім знову – на допит. І знову на той стілець, знову поливають з чайника: «Ти що, думаєш, з тобою гратися будуть? Останній раз питаю, назви імена».

Я опустив голову, він крикнув: «Давай!». І знову я нічого не відчуваю. Солдат клацає – клацає, а струму немає. Знову пішов ремонтувати.

Слідчий мені: «Ох і везучий же ти, ну нічого, зараз піджаримо, все розповіси».

Зайшов солдат знову і говорить, що все справне. Слідчий знову до мене: «Останній раз питаю!». І я не витримав, і плюнув йому прямо в пику. Почали мене знову бити, все лице моє було в крові. А вони почали кричати один на одного, виясняти, що трапилось з кабелем та як усунути недоліки. Я зрозумів, що вони стараються зіграти на мою психіку, щоб мене зламати. Бо світло ж у кабінеті було, і вони, якщо б дійсно хотіли допитувати струмом, то змогли б приєднати тут до розетки...

Отак пішло далі: то до слідчого визивали (2-3 рази на добу), то вирішили брати ізмором. Тільки до камери, приляжу, як знову на допит. Де день, де ніч, цього я вже давно не знав, скільки я там був, яке число, який місяць.

На допитах я вже тільки мовчав, навіть коли задавали питання, як моє прізвище та по-батькові. Приходили думки про те, як там мати, як тато, як мої друзі, живі, чи може вже когось немає. Згадував 37-39-ті роки, коли люди підписували навіть те, що вони і не робили. Не витримували знущань, і підписували собі смертний вирок, щоб покинути цю грішну землю... Та якщо мене ще питають, значить друзі нічого не розповіли. Господь допомагає нам, я думаю, що віра у нас правильна. Все-таки прийшов час суду. Скільки пройшло часу? Мабуть з місяць постійних знущань.

Перед судом назначили мені адвоката... Я зрозумів, що він єврейської

національності. Прокурор зачитав мою справу, суддя запитав, чи визнаю я свої провини.

Я відповів: «Карл Маркс писав: «Народ, який проживає на території титульної нації і не розмовляє мовою того народу, то вважає себе або окупантом, або дуже ненавидить цей народ. Так і ви: не знаєте жодного українського слова, взялися судити мене. Окупанти ви для нас».

Прокурор сказав: «Я вимагаю вищу міру покарання».

Я у відповідь – різні образливі слова.

Суддя наказав конвою вивести мене. Мене закрили до однієї кімнати, де були товсті ґрати, але я хоч побачив сонечко.

Через якийсь час зайшов мій адвокат і почав: «Ти що, божевільний? Тебе розстріляють, і я нічим не зможу допомогти».

Я йому: «Мене судять ті, що жодного українського слова не знають. Ви що, думаєте, що я визнаю їх. А ви, чи розумієте нас, українців, наші прагнення, нашу українську душу».

Я ніколи не очікував від адвоката того, що він зробив далі. Він перехрестився і нахилився до мене близько до вуха і прошепотів: «Я розумію вашу українську душу і ваші прагнення. Але створити свою державу не так просто. І для цього зараз потрібно вижити». Повернувся, і вийшов. Мене знову відвели до камери. На допити вже не визивали. А через кілька днів – знову суд. Я очам своїм не повірив: прокурор інший, суддя другий, а адвокат той самий.

Все велося тільки українською мовою, але знову прокурор запросив вищу міру покарання. Коли мені дали слово, то я спокійно сказав: «Сьогодні ви намагаєтесь мене засудити, а завтра наші будуть судити вас». Потім суддя зачитав вирок: «Засудити військовим трибуналом Журавльова Івана Сергійовича до позбавлення волі за ст. 54 частини 1 до 15 років, за ст.54, частина 2 – антирадянська пропаганда – 10 років, і 3 роки безправ'я». Адвокат аж важко перевів дух. Як він домігся замінити суд і щоб мене не розстріляли – це для мене загадка.

Конвой вивів мене.

Потім таких, як я, засуджених, погрузили у вагони і повезли. Вдень і вночі везуть і везуть... Часу для роздумів багато. Інколи надовго заганяли в глухий кут. Виводили на вулицю, лічили, хто помер, кого вбили. Кого називали, той повинен бігом перебігати в іншу шеренгу... І кожного залізним молотком били по плечах, або по спині, і так кожен раз через кілька днів. Багато днів проїхали...

Одного разу нас знову загнали у глухий кут, коли знову вивели на вулицю. Було холодно: йшов дощ зі снігом. У супроводі собак і охоронців нас повели пішки. Скільки нас було? Мабуть, десь понад тисячу. Під ногами така багнюка, що взуття не витримувало, відривалися підшви, дехто йшов майже босий... А нас все гонять і гонять. На ніч лягали у багнюку,

притулялися один до одного, щоб хоч якось зігрітися...

Одного ранку проснулися рано, ще майже не розвиднялося, почувши, як лунає якась пісня... Звечора був дощ, за ніч нас припорошило снігом, вітер сильний, холодний. Крайні позамерзли, не проснулися... А пісня лине все ближче і ближче. Потім ми побачили велику колону моряків. Також, як і ми – напівроздягнені. Проходили вони метрів за 100 від нас, коли порівнялися з нами, перестали співати пісню. Хтось із наших крикнув: «А ви чого тут, морячки?». У відповідь почули, що з одного полону потрапили у інший.

Замерзлих, тих, що після ночі не підводився, наказали кидати прямо тут, до якоїсь лощини... Поки прийшли, чимало померло.

Зустріч з морячками відбулась десь неподалік від поселення Сось.

Прийшли таки. З політичних відібрали чоловік 100, де опинився і я. Уральські гори. Підвели нас до катакомб, дали нам тачки (у яких попереду одне колесо), кайла. В середину катакомб конвойні не заходили. Там нас прийняли наглядачі-рецидивісти, які повели у підземелля. Горіли факели. Там нас примусили довбати якусь породу. Надоббавши тачку, бігом повинен вивозити з катакомби, зовні. Висипеш, і бігом знову довбати. Встановлювались норми, за невиконання – не давали їсти.

У перший день я відчув, як почало горіти тіло. Особливо очі, ніс і губи. Через день ці місця почали вкриватися ранками. Нестерпно пекло. І таке було у всіх, хто там працював. Наглядачів замінили на інших. На третій день один з наглядачів сказав, що тут людина живе тільки 6 – 7 днів. Третій день закінчився. Очі всі в ранах, у носі рани, і в роті відкрилися рани. Яку породу ми давали, ніхто із нас не знав, але вже ми почали рахувати дні, скільки нам залишилося жити...

На четвертий день нас зупинили перед тим, як заходити у катакомби, і один із начальників почав відбирати сильніших, стукаючи кулаком у груди. Мене і ще чоловік до десяти відібрали і погнали на іншу роботу, а останніх погнали знову у середину. І тут я зрозумів, що мені поталанило: не вистачало людей на підсіпку залізничної колії. Хоча цілий день кайлом довбати скелю і тягати ту тачку бігом, щоб виробити норму – теж не мед, але все-таки на свіжому повітрі. Люди мерли, як мухи. Та їх заміняли нові. Нові, нові, нові... Одним словом, працювала машина смерті... Не знаючи ні числа, ані дня, про вихідні – годі і думати: тільки розвиднялось – довбеш, тягаєш... Тільки зупинишся – відразу прикладом товкне.

Одного дня ми зрозуміли, що сьогодні – Новий Рік. Вночі начальники гуляли. Почав рахувати дні, коли буде Різдво Христове. В той день я вирішив відмовитися працювати.

Так начальник пострів усіх. Вивели мене перед усіма, начальник сказав, що оцей відмовився сьогодні працювати, бо у нього яке свято сьогодні. Та як почали при всіх бити, щоб іншим була наука, а потім – карцер.

Навіть однієї ночі вистачало, щоб людина там померла, а точніше – замерзла. Із жахом дивилися всі на ту «ракету»: це труба діаметром понад 60 см, а висота – метрів 9. Унизу приварені рейки, щоб вона стояла. Розтягнута тросами, щоб не впала від вітру. Сходи, залізні двері. Коли заштовхнули мене у середину, я опинився напівзігнутий, унизу – залізна решітка, і видно сніг, над головою – теж решітка. Вітер свище у цю трубу з низу до гори. Мороз – під 40 градусів. Ногами не постукаєш, бо провалюються повз пруті. Майже нерухомий. Побитий. Потрібно витримати добу. І не тільки витримати, а і вижити, не простудити легені, не обморозитися. 95 %, хто проходив карцер, замерзав. Та навіть влітку простуджував легені і помирав від чахотки. Господь знову допоміг мені вижити... Вийшов я з тієї «ракети». Живий. Це був перший випадок мого карцеру.

Наступного разу один рецидивіст, коли ми сьорбали баланду, кинувся на мене, щоб забрати кусень хліба. Зав'язалася бійка. Підскочили конвойні, розтягли. І той рецидивіст сказав, що я на нього перший напав, що хотів його убити і зняти з нього чоботи. І йому повірили. Старший конвою сказав мені: «Він убив свою сестру, матір і батька. Але він – людина. І радянська влада його перевиховає. А ти, і такі, як ти, – то гній, які будуть удобрювати оцю землю...». І знову – карцер.

...Так минали роки. Етап за етапом, переганяли нас з місця на місце.

У 1952 році, навесні, пройшовши кілометрів 15, підвели нас під вечір до річки Об. Далеко за річкою виднілися якісь вогники. То світилося місто Соліхард. Нас почали заставляти йти на лід. Куди йти? Там вже місцями вода йшла зверху льоду, але почали лунати постріли, декого – бити прикладами. Смерть – або тут на березі, або – там, на дні річки. І довга колона рушила на лід. Конвойні – верхи на конях. Старший із дружиною – на санях, і з ними – немовля. Гонять нас, як биків на бойню. Знаємо, що тут нас чекає смерть, а йдемо. В деяких місцях вода вже доходила до колін. І тут раптово сани провалюються, утворилася лунка діаметром метрів 5. Начальник конвою і його дружина пішли відразу під лід, а кінь жалібно ірже, сани його тягнуть на дно, і він кругами почав плавати, перед собою товкаючи замотане у одіяло немовля. Конвойні почали товкати полонених, щоб ті викинули немовля. Але кінь їх копитами топив, і, мабуть, чоловік 5 вже потонуло, але шостий встиг викинути немовля, а сам пішов з конем під лід...

В цій суматорі я побачив, і ми пізнали один одного, Балана Василя. Він мені сказав, що Кугель Андрій теж живий, і що зі мною у Соліхарді вони побачаться. Правду кажуть, що світ тісний, («мир тесен»). Отак зовсім несподівано – така радість, побачити знайому людину, друга. Хоч якась прояснення у похмурому житті.

З горем пополам ми перейшли ту річку. Мокрі, голодні і холодні, але живі. Привели до Соліхарда вже уночі. Поселили по баракам. Хоча й дуже

був заморений, але довго не міг заснути. Перед очима – та страшна картина на річці Об. В вухах стоїть те жалібне іржання коня, його жалібні очі. Чи знатиме те немовля, коли виросте, як загинули його батьки, і хто його врятував?..

Одного разу підійшов до мене у бараку хлопець і спитав: «Ти Іван?». Я відповів, що так. І він попросив мене йти за ним. Він познайомив мене з політичними. І ми почали розмовляти про те, як разом давати відсіч рецидивістам, які часто нападали на нас, і їх за це не карали. Цей хлопець був знайомий з нашими хлопцями: Василем і Андрієм. Ті йому розповіли, що ми разом боролися за незалежність України. Ми поставили себе так, що з нами почали рахуватися вуркачі. Ми стояли горою один за одного...

Так пройшов ще один рік.

Наступив 1953. Навесні пройшов слух, що «сатана» подох. Перед роботою нас построїли. Підійшов фотокореспондент, поставив на триногу свою кінокамеру. Начальник почав свою промову про те, що батько всіх народів помер, і що люди Радянського Союзу із скорботою проводжають генія у останню путь, що народ буде продовжувати діло Леніна і комуністичної партії. І не тільки там, на свободі, а і ми з вами тужимо за великим вождем тов. Сталіном. Із натовпу почали лунати різні вигуки: «Собаці – собача смерть», «Слава богу, «сатана» подох» та різні лайливі слова. Конвойні почали бити нас прикладами прямо в обличчя, щоб ми почали плакати, а кореспондент повинен зняти, як ми з болем і слізьми сприйняли цю сумну звістку. Почали бити не лише прикладами, а і шомполами. Після такого з'явилися сльози, а кореспондент став знімати на плівку «нашу скорботу».

Після смерті Сталіна настало для нас невеличке полегшення. Ми почали надіятися, що нас почнуть відпускати по домівках. Серед конвойних ходили чутки, що Сталін багато чого робив не так.

Одного разу визвали мене до начальника концтабору, де він мені повідомив, що мене посилають на висилку до Великої Пери. Ось і все, концтабір закінчився, слава Богу.

Погрузили нас на машину і повезли.

В Пері теж працював, щоденно відмічався (під вечір) у комендатурі. Йшли дні, місяці, роки.

У 1954 році послали мене на станцію Мала Пера. Там я тяжко захворів на легені і потрапив до лікарні, плюс до цього – цинга... Після лікарні пас корів.

Одного разу, зовсім несподівано, зустрів свого рідного брата Василя, чого ніколи не очікував. Наше щастя бачити один одного – це такий дарунок долі, нашу радість не можна передати! Через деякий час Василя поставили пасти мою череду, а мене у липні 1954 року послали вчитися в селище Іжму на вулканізатора. 25 липня 1954 року (ми уже почали знати,

який сьогодні день, яке число і який рік) я вже вчився у Іжмі. Після навчання повернувся на станцію Мала Пера, де в гаражі працював вулканізатором. Місцеві жителі називали нас «вербованими»...

У 1955 році, 7 травня, до нас привезли багато жінок, у магазинах з'явилася горілка. Начальство хотіло, щоб ми одружувалися, і залишалися назавжди там.

Так пройшов ще один рік. Дехто одержав дозвіл на від'їзд додому.

Першим поїхав додому брат Василь. Я теж не міг дочекатися, коли відпустять мене. Начальство говорило: «Давай одружуйся, залишайся тут назавжди. Дивись, яких гарних дівчат вам привезли». А я їм у відповідь: «Дівчата гарні, але у нас на Україні кращі. У нас небо краще, сонечко краще, дома навіть повітря краще... Ні, не залишусь на чужині...».

Все-таки у липні 1956 року я повернувся додому. Вийшов з вагону, упав на коліна і поцілував рідненьку землю. Сльози котилися по щоках. Люди, мабуть, думали, що я божевільний, але мене це не турбувало. Господи! Я повернувся додому! Господи, Боже мій! Я тільки Тобі вдячний, що повернувся живий.

Попрямував по вулиці Соборній (нині вул. Гагаріна) додому. Коли підходив до вул. Леніна, пустився сліпий дощик. Я зупинився на розі вулиці і хотів побачити, чи стоїть «сатана» на святому місці, але із-за дощу не міг побачити, і я попрямував додому. Дощик швидко перестав. Я зайшов у свій двір. Дома! Через стільки років! А у дворі – як у раю: зелено, соняшники квітнуть, бджоли гудуть. Вибігли до мене мамочка, тато та брати: Василь та Олексій. Яка тільки радість! Прибігли Грабар Василь, Городенко Петро. Обнімаємось, цілуємось... Скільки буду жити – ніколи цього не забути.

Стали жити ми «ворогами народу». Згодом Грабар поїхав на Донбас, працювати в шахті.

Мій брат Василь, коли повернувся із Голоденком (вони в один день повернулися), почав знову свою діяльність, почав писати листівки проти московської церкви, про те, що церква не канонічна, і що треба створювати на Україні свою церкву, і мати свого патріарха. Їх швидко вичислили за почерками, засудили знову.

Погруддя Сталіна самі комуністи поламали, обізвали його ворогом народу, і на своєму комуністичному з'їзді засудили.

Тришки відпочивши, я пішов влаштуватися на роботу. Але, де не прийду, покажу довідку про звільнення, по якій статті сидів, мені відразу відмовляли, обізвавши «ворогом народу»... Мій двоюрідний брат Рощевський Яків працював старшим поваром у їдальні, де столувалися пілоти. Він запропонував мені роботу помічника повара. Попрацював я аж три дні... Коли підкликає мене Яків і говорить: «Знаєш, браток, мене зараз визивало начальство, і отримав я такий наганяй за те, що взяв тебе на роботу. Сказали, або я тебе звільняю, або вони виганяють мене». Яків

попросив у мене вибачення. Більше я не вийшов на роботу.

Тато теж намагався поговорити з директором текстильної фабрики, де він працював, щоб той взяв мене знову на роботу столяром, але одержав відмову.

Вдома з батьками ми обговорювали питання щодо роботи. Я пропонував, що краще, мабуть, мені виїхати з Вовчі, бо роботи немає... Але мама говорила: «Та ти що, із-за тих безбожників хочеш їхати з хати? Не буде цього! Проживемо яюсь, аби здорові були».

Пройшло кілька тижнів. Одного разу мама прийшла з базару і сказала, що у вишивальний цех потрібен столяр. Я відразу пішов до «вишивалки». Директором там була Новикова Людмила Мойсеївна. Я зайшов до директора, все їй розповів, як на духу. Вона уважно вислухала мене, подивилася мій документ про звільнення і сказала: «Я тебе беру на роботу. Будеш збивати ящики для готової продукції. І ремонтувати поламани, та розштані стільці. Ти згоден?» Я, звичайно, зрадів, спитавши, коли мені стати до роботи. Директор відповіла: «Пиши заяву і іди працюю». Я написав заяву, і пішов відразу працювати. Пройшло кілька днів. Додому я набрав багато стільців, щоб клеїти їх вдома, бо на фабриці вистачало іншої роботи: збивати ящики, десь поправити вікно, щоб краще закривалося, або двері, чи що інше... Коли визиває мене до себе Мойсеївна. Я вже думав, що мене вона знову вигоне. Я зайшов до неї у кабінет, сів. Вона довгенько мовчала, дивилася на мене, а потім сказала:

«Та й клопоту у мене через тебе...» – І замовкла.

«Що, я можу йти вже додому?».

«Та нічого, я тебе їм не віддам, іди працюю. Я з ними ще повоюю»

Працював я чесно і якісно, завдяки директрисі залишився на роботі.

У 1958 році одружився. У 1959 році народився син, а у 1965 – дочка.

В тому ж 1965 році повернувся із тюрми Голоденко. Вони з дружиною продали будинок і виїхали.

Брат Василь ще кілька разів був осуджений, пройшов «психушки».

При Горбачові відбулося пересудження, і нас усіх реабілітували.

Суддя потиснув руку і сказав: «Як ви у ті часи не побоялися виступити проти Сталіна і проти тієї системи?».

1991 рік. Україна стала самостійна. Для багатьох це пусте і незрозуміле слово. Але скільки людей наших полягло у бою, пройшли сталінсько-комуністичні концтабори Сибіру. Хто пережив це все, і хто може це все зрозуміти, тільки для таких це свято. Загубити незалежність можна швидко, але створити власну державу не так просто. Виховати справжніх патріотів, створити справжнє громадське суспільство – на це потрібно роки...

А. В. МАЛЫШЕВ

**МЕЛКОТОВАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ОРГАНОВ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И СССР
В КОНЦЕ XIX В. — 20-х ГОДАХ XX В.**

Кустарной проблематикой в Харьковской губернии официальные органы власти Российской империи начали заниматься в первой половине XIX ст. Завершение промышленного переворота и угроза земледелию как основе аграрно-общинного образа жизни крестьян Харьковской губернии, заставила царское правительство обратить пристальное внимание на мелкотоварное производство [2, с. 3]. Деятельность государственных органов власти Российской империи по исследованию и развитию кустарной промышленности Харьковской губернии можно условно разделить на три этапа. В первый период (с середины 70-х гг. до середины 80-х гг. XIX в.) происходит сбор и обработка статистически-экономической информации о кустарничестве, выработка методов взаимодействия и планов помощи кустарям [17; 13, с. 13]. Во второй период (с конца 80-х гг. XIX в. до 1914 г.) официальные органы переходят к практической реализации намеченных программ по развитию кустарной промышленности [1, с. 139 – 140; 4, с. 75; 12, с. 35; 14, с. 20]. В третий период (с 1914 г. по 1917 г.) правительство акцентирует внимание на мобилизации мелкой промышленности Харьковской губернии для работы по выполнению военных заказов [16, с. 19].

Первая мировая и гражданская война, прежде всего, нарушили функционирование сложных производственных структур Харьковской губернии (фабрично-заводская промышленность), что привело к заметному усилению роли мелкотоварного производства в ее экономике [18, с. 5]. Деятельность советских органов власти по развитию кустарной промышленности в 1917 – 1928 гг. на наш взгляд имеет три периода. Первый период (1917 – 1921 гг.) характеризуется преобладанием командно-административного подхода со стороны государства, характерного для политики «военного коммунизма» [3, с. 3 – 4; 9, с. 25; 3, с. 20]. Во втором периоде (1921 – 1924 гг.) после провозглашения нэпа государство допускает в экономику страны частный капитал, что влечет за собой рост численности малых предприятий [3, с. 3–4, 11–14; 18, с. 180]. В третьем пери-

оде (1924 – 1928 гг.) происходит стабилизация экономического положения мелких производителей Харьковской губернии, увеличение производства готовой продукции, а со стороны органов государственной власти утверждается упрощенно-коммерческий подход к кустарям [7, с. 15].

В целом экономическая стратегия органов государственной власти Российской империи и СССР в конце XIX – 20-х гг. XX в. по исследованию и развитию кустарной промышленности Харьковской губернии отличалась непоследовательностью и была обусловлена рядом противоречивых тенденций. Царское правительство, декларируя важность и значимость кустарничества для экономики страны, на практике часто сводило поддержку мелкотоварного производства к откровенной демагогии. Активизация деятельности официальных органов власти Российской империи по развитию и поддержке кустарной промышленности в конце XIX – начале XX в. объяснялась конъюнктурой общественно-политической и социально-экономической ситуации в стране. В ее промышленно-развитых губерниях (например, Харьковской) муссирование темы мелкотоварного производства было необходимо власти для выработки оптимального варианта включения множества кустарей-одиночек в структуру монополистического рыночного хозяйства региона и снижения возрастающей мощи промышленного пролетариата. Царское самодержавие, акцентируя внимание на развитии кустарной промышленности Харьковской губернии, укреплении ее социальной базы, эпизодичном предоставлении государственных заказов кустарям, всеми силами старалось снизить рост организованной борьбы трудящихся за экономические, политические и социальные права.

Неоднозначная позиция советских официальных органов относительно мелкотоварного производства Харьковской губернии также свидетельствовала о конъюнктурном отношении к нему большевистского руководства. Необходимость завоевания поддержки крестьян в 1917 – 1921 гг., нужда в быстром восстановлении производства товаров широкого народного потребления в 1921 – 1924 гг. обусловили относительно либеральное отношение советских официальных органов к мелким производителям. Неоднократные попытки интегрировать кустарей в планы советской индустриализации Харьковской губернии также могут частично объяснить заинтересованность государства в развитии мелкотоварного сектора в 1924 – 1928 гг. Однако частнопредпринимательский образ мышления, мелкобуржуазный уклад жизни большинства кустарей Харьковской губернии постоянно входил в противоречие с основными принципами коммунистической доктрины. Контроль над большим количеством разбросанных на огромной территории Харьковской губернии хозяйственно незначительных, самостоятельных кустарей даже в жестко централизованном государстве не позволял обрести советским официальным органам того могущества, которое возникало от обладания властью над крупной про-

мышленностью. Она и сегодня является наиболее убедительным, максимально выразительным атрибутом международного авторитета страны, а тем более была такой в 1920-е годы, когда прогрессивность индустриально-техногенной модели развития вообще считалась абсолютной. Понимание роли мелкотоварного производства как буфера для смягчения последствий экономических кризисов пришло далеко не сразу. Стратегия и тактика советских официальных органов относительно мелкотоварного производства Харьковской губернии полностью отвечала необходимости укрепления административно-командной системы и завершения процесса советской модернизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Главное Управление Землеустройства и Земледелия. Обзор деятельности за 1914 г. – Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1915. – 339 с.
2. Голицин Ф.С. Кустарное дело в России. Т. I. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. – 256 с.
3. Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – 66 с.
4. Колкотин А. Кустарный вопрос в России. Опыт объективного исследования. – СПб.: Тип. Императорского Человеколюбивого общества, 1905. – 164 с.
5. Копалкин В.М. Частная промышленность в СССР. – М и Л.: ГИЗ, 1927. – 45 с.
6. Кустари-одиночки и их организация. – Л.: Изд-во общества кустарей-одиночек всех профессий, 1925. – 44 с.
7. Кустарная и ремесленная промышленность национальных республик. Материалы к совещанию при ВСНХ СССР по вопросам кустарной промышленности союзных национальных республик и областей. – М.: Центральное Управление печати ВСНХ СССР, 1926. – 45 с.
8. Кустарно-промысловая кооперация в системе народного хозяйства СССР: Сборник материалов к XIV съезду РКП(б). – М.: Изд-во Всероссийского союза промысловой кооперации, 1925. – 179 с.
9. Ленин В. И. «Марксизм и ревизионизм» // ПСС В. И. Ленина. 5-е изд. Т. 17. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – с. 15 – 26.
10. Ленин В. И. «Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве» // ПСС В. И. Ленина. 5-е изд. Т. 1. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – с. 347 – 534.
11. Ленин В. И. Кустарная перепись 1894–1895 гг. в Пермской губернии и общие вопросы «кустарной» промышленности // ПСС В. И. Ленина. 4-е изд. Т. 2. – М.: Госполитиздат, 1951. – с. 329-426.

12. Рыбников А. А., Орлов А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. – М.: Тип. П. П. Рябушинского, 1913. – 415 с.
13. Рындзюнский П. Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60 – 80 гг. XIX в.). – М.: Наука, 1966. – 261 с.
14. Свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним продолжениями. 3-е изд. Т. V. Устав о прямых налогах. – СПб.: Изд. тов-ва «Общественная польза», 1900. – 290 с.
15. Свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним продолжениями. 3-е изд. Т. I. Свод учреждений государственных. – СПб.: Изд. тов-ва «Общественная польза», 1900. – 259 с.
16. Тарновский К. Н. Организация мелкой промышленности в России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1981. – № 8. – С. 18-34.
17. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. I – XVI. – СПб., 1879 – 1887.
18. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР. – М – Л.: Госиздат, 1928. – 184 с.

Л. В. РАЕНКО

МЕТОДИКА ПЕРЕВОДА СТАРОГО СТИЛЯ В НОВЫЙ

В повседневной работе краеведов тех, кто занимается изучением истории страны, истории её культуры и науки, важное место занимает установление, уточнение и проверка дат, определяющих время совершения события или время создания рассматриваемого документа. Подобные хронологические разыскания сложны, а результаты их, к сожалению, далеко не всегда отличаются точностью. В печати нередки указания на ошибки хронологического характера, встречающиеся в изданиях сочинений и писем, в биографических книгах и статьях, в описаниях культурной среды прошлого века, в исторических работах самого различного характера, даже в энциклопедиях.

На русском языке существует обширная литература по вопросам хронологии и календаря. Я использую брошюру «Хронологический справочник (XIX и XX века)». Составленный Мирой Иосифовной Перпер. Ленинград, издательство «Наука» Ленинградское отделение, 1984. – 40 с.

Больше всего хронологических ошибок делается при переводе дат одного стиля в другой. Примеров очень много.

Григорианская реформа. 24 февраля 1582 г. римский папа Григорий XIII специальной буллой ввёл новый стиль календаря, по которому счёт дней был передвинут на 10 суток вперед и день после четверга 4 октября 1582 г. пятницу предписывалось считать не 5, а 15 октября. Этот календарь был принят в большинстве католических стран, в протестантских же – в XVIII в. В Советской России григорианский календарь был принят в 1918 г.: после 31 января следующий день наступило 14 февраля.

В XVI и XVII вв. разница между стилями составляла 10 суток, в XVIII веке – 11, в XIX веке – 12, в XX веке – 13 суток. Следует ещё помнить, что в последнем году столетия два месяца не отличаются от завершающегося века, а с 1 марта разница в стилях такова, как в следующем веке. т.е. в январе и феврале 1800 г. она составляет 11 дней, в марте же 12; в январе и феврале 1900 г. разница 12 дней, а начиная с марта – уже 13.

ПРИМЕРЫ

Указывая даты жизни знаменитых людей прошлых веков, надо помнить, что расхождение стилей в разных столетиях неодинаково. Орест Кипренский, например, родился 13 марта 1782 г. (т.е. в XVIII веке, когда разница стилей составляла 11 дней), следовательно, мы будем отмечать его день рождения 24 марта, а день рождения В. В. Верещагина (14 октября 1842 г.) при разнице в 12 дней – 26 октября. Особо приходится проверять даты жизни людей, живших при обоих стилях. Календарная реформа 1918 г., передвинувшая счёт времени в России на 13 дней вперед, утвердила в сознании многих именно это различие, так что М. Нестеров, например, родившийся 19 мая 1862 г., отмечал в позднейшие годы, как пишут его биографы, свой день рождения 1 июня (вместо 31 мая, как следует при разнице в 12 дней для XIX в.). Смотри таблицы 1 и 2.

Таблица 1

Соотношение старого и нового стилей в пределах года (простого и високосного) для XIX в. (с 1 марта 1800 по 1 марта 1900 гг.)

Стар. ст.	Нов. ст.	Стар. ст.	Нов. ст.	Стар. ст.	Нов. ст.
20 декабрь	1 январь	7 февраль	19 февраль	13 март	25 март
21 «	2 «	8 «	20 «	14 «	26 «
22 «	3 «	9 «	21 «	15 «	27 «
23 «	4 «	10 «	22 «	16 «	28 «
24 «	5 «	11 «	23 «	17 «	29 «
25 «	6 «	12 «	24 «	18 «	30 «
26 «	7 «	13 «	25 «	19 «	31 «
27 «	8 «	14 «	26 «	20 «	1 апрель
28 «	9 «	15 «	27 «	21 «	2 «
29 «	10 «	16 «	28 «	22 «	3 «
30 «	11 «	17 «	1 март	23 «	4 «
31 «	12 «	18 «	2 «	24 «	5 «
1 январь	13 «	19 «	3 «	25 «	6 «
2 «	14 «	20 «	4 «	26 «	7 «
3 «	15 «	21 «	5 «	27 «	8 «
4 «	16 «	22 «	6 «	28 «	9 «
5 «	17 «	23 «	7 «	29 «	10 «
6 «	18 «	24 «	8 «	30 «	11 «
7 «	19 «	25 «	9 «	31 «	12 «
8 «	20 «	26 «	10 «	1 апрель	13 «
9 «	21 «	27 «	11 «	2 «	14 «
10 «	22 «	28 «	12 «	3 «	15 «
11 «	23 «	Високосный 17 февраль	Год февраль 29 1 март	4 «	16 «
12 «	24 «			5 «	17 «
13 «	25 «	18 «	1 март	6 «	18 «
14 «	26 «	19 «	2 «	7 «	19 «
15 «	27 «	20 «	3 «	8 «	20 «
16 «	28 «	21 «	4 «	9 «	21 «
17 «	29 «	22 «	5 «	10 «	22 «
18 «	30 «	23 «	6 «	11 «	23 «
19 «	31 «	24 «	7 «	12 «	24 «
20 «	1 февраль	25 «	8 «	13 «	25 «

Методика перевода старого стиля в новый

21 «	2 «	26 «	9 «	14 «	26 «
22 «	3 «	27 «	10 «	15 «	27 «
23 «	4 «	28 «	11 «	16 «	28 «
24 «	5 «	29 «	12 «	17 «	29 «
25 «	6 «	1 март	13 «	18 «	30 «
26 «	7 «	2 «	14 «	19 «	1 май
27 «	8 «	3 «	15 «	20 «	2 «
28 «	9 «	4 «	16 «	21 «	3 «
29 «	10 «	5 «	17 «	22 «	4 «
30 «	11 «	6 «	18 «	23 «	5 «
31 «	12 «	7 «	19 «	24 «	6 «
1 февраль	13 «	8 «	20 «	25 «	7 «
2 «	14 «	9 «	21 «	26 «	8 «
3 «	15 «	10 «	22 «	27 «	9 «
4 «	16 «	11 «	23 «	28 «	10 «
5 «	17 «	12 «	24 «	29 «	11 «
6 «	18 «			30 «	12 «

Таблица 2

Соотношение старого и нового стилей в пределах года (простого и високосно-го) для XX в. (с 1 марта 1900 по 1 февраля 1918 гг.)

Стар. ст.	Нов. ст.	Стар. ст.	Нов. ст.	Стар. ст.	Нов. ст.
19 декабрь	1 январь	6 февраль	19 февраль	11 март	24 март
20 «	2 «	7 «	20 «	12 «	25 «
21 «	3 «	8 «	21 «	13 «	26 «
22 «	4 «	9 «	22 «	14 «	27 «
23 «	5 «	10 «	23 «	15 «	28 «
24 «	6 «	11 «	24 «	16 «	29 «
25 «	7 «	12 «	25 «	17 «	30 «
26 «	8 «	13 «	26 «	18 «	31 «
27 «	9 «	14 «	27 «	19 «	1 апрель
28 «	10 «	15 «	28 «	20 «	2 «
29 «	11 «	16 «	1 март	21 «	3 «
30 «	12 «	17 «	2 «	22 «	4 «
31 «	13 «	18 «	3 «	23 «	5 «
1 январь	14 «	19 «	4 «	24 «	6 «
2 «	15 «	20 «	5 «	25 «	7 «
3 «	16 «	21 «	6 «	26 «	8 «
4 «	17 «	22 «	7 «	27 «	9 «
5 «	18 «	23 «	8 «	28 «	10 «
6 «	19 «	24 «	9 «	29 «	11 «
7 «	20 «	25 «	10 «	30 «	12 «
8 «	21 «	26 «	11 «	31 «	13 «
9 «	22 «	27 «	12 «	1 апрель	14 «
10 «	23 «	28 «	13 «	2 «	15 «
11 «	24 «	Високосный	год	3 «	16 «
12 «	25 «	16 февраль	февраль 29	4 «	17 «
13 «	26 «	17 «	1 март	5 «	18 «
14 «	27 «	18 «	2 «	6 «	19 «
15 «	28 «	19 «	3 «	7 «	20 «
16 «	29 «	20 «	4 «	8 «	21 «
17 «	30 «	21 «	5 «	9 «	22 «
18 «	31 «	22 «	6 «	10 «	23 «
19 «	1 февраль	23 «	7 «	11 «	24 «
20 «	2 «	24 «	8 «	12 «	25 «
21 «	3 «	25 «	9 «	13 «	26 «

22 «	4 «	26 «	10 «	14 «	27 «
23 «	5 «	27 «	11 «	15 «	28 «
24 «	6 «	28 «	12 «	16 «	29 «
25 «	7 «	29 «	13 «	17 «	30 «
26 «	8 «	1 март	14 «	18 «	1 май
27 «	9 «	2 «	15 «	19 «	2 «
28 «	10 «	3 «	16 «	20 «	3 «
29 «	11 «	4 «	17 «	21 «	4 «
30 «	12 «	5 «	18 «	22 «	5 «
31 «	13 «	6 «	19 «	23 «	6 «
1 февраль	14 «	7 «	20 «	24 «	7 «
2 «	15 «	8 «	21 «	25 «	8 «
3 «	16 «	9 «	22 «	26 «	9 «
4 «	17 «	10 «	23 «	27 «	10 «
5 «	18 «			28 «	11 «

ЦЕРКОВНЫЕ ХРОНОЛОГИИ

Необходимые данные церковной хронологии, обстоятельное описание и объяснение её с подробными таблицами содержится в труде Е. И. Каменцевой «Хронология» (М., 1967). Это, прежде всего готовые пасхальные таблицы, указывающие даты пасхи по старому стилю и позволяющие установить, на какой год приходилось пасхальное воскресенье, число и месяц которого известны. Затем разъясняется, как устанавливать даты других переходящих церковных праздников, зависящих от дня пасхи, дается перечень важнейших непереходящих праздников (в хронологическом порядке) и общий алфавитный указатель церковных дат обоих типов. Его дополняют указатели именных дней (в алфавитном порядке) наиболее распространенных русских женских и мужских имён, в том числе имён, связанных «приходскими праздниками» и фольклорно-календарными сельскохозяйственными приметами.

Встречаются документы, дату которых можно установить лишь по упоминаемому в них церковному празднику. Вместо числа и месяца письма могут содержать лишь поздравление со «светлым праздником, и тогда приходится выяснять, когда в данном году наступало пасхальное воскресенье. Если год известен, точную дату легко найти из таблицы 3.

С пасхой связаны многие подвижные церковные даты. Наиболее употребительные из них:

- а. предшествующие пасхе (неделя начинается с понедельника): мясопустная неделя (девятая перед пасхой), мясопуст (56-й день перед пасхой – воскресенье); масленица, или сырная неделя (восьмая; сыропуст или заговенье – её последний день, воскресенье за 49 дней до пасхального); затем идёт семинедельный великий пост; Федорова неделя 1-я неделя великого поста; шестая неделя его называется вербной и завершается вербным воскресеньем; седьмая (страстная великая) имеет шесть дней и заканчивается в субботу, предшествующую

Таблица 3.

День пасхи на годы 1801 – 1925 (по старому стилю)

Год – дата	Год – дата	Год – дата	Год – дата	Год – дата
1801 – 24.03	1826 – 18.04	1851 – 8.04	1876 – 4.04	1901 – 1.04
1802 – 13.04	1827 – 3.04	1852 – 30.03	1877 – 27.03	1902 – 14.04
1803 – 5.04	1828 – 25.03	1853 – 19.04	1878 – 16.04	1903 – 6.04
1804 – 24.04	1829 – 14.04	1854 – 11.04	1879 – 1.04	1904 – 28.03
1805 – 9.04	1830 – 6.04	1855 – 27.03	1880 – 20.04	1905 – 17.04
1806 – 26.03	1831 – 19.04	1856 – 15.04	1881 – 12.04	1906 – 2.04
1807 – 14.04	1832 – 10.04	1857 – 7.04	1882 – 28.03	1907 – 22.04
1808 – 5.04	1833 – 2.04	1858 – 23.03	1883 – 17.04	1908 – 13.04
1809 – 28.03	1834 – 22.04	1859 – 12.04	1884 – 8.04	1909 – 29.03
1810 – 17.04	1835 – 7.04	1860 – 3.04	1885 – 22.03	1910 – 18.04
1811 – 2.04	1836 – 29.03	1861 – 23.04	1886 – 13.04	1911 – 10.04
1812 – 21.04	1837 – 18.04	1862 – 8.04	1887 – 5.04	1912 – 25.03
1813 – 13.04	1838 – 3.04	1863 – 31.03	1888 – 24.04	1913 – 14.04
1814 – 29.03	1839 – 26.03	1864 – 19.04	1889 – 9.04	1914 – 6.04
1815 – 18.04	1840 – 14.04	1865 – 4.04	1890 – 1.04	1915 – 29.03
1816 – 9.04	1841 – 30.03	1866 – 27.03	1891 – 21.04	1916 – 10.04
1817 – 25.03	1842 – 19.04	1867 – 9.04	1892 – 5.04	1917 – 2.04
1818 – 14.04	1843 – 11.04	1868 – 31.03	1893 – 28.03	1918 – 22.04
1819 – 6.04	1844 – 26.03	1869 – 20.04	1894 – 17.04	1919 – 7.04
1820 – 28.03	1845 – 15.04	1870 – 12.04	1895 – 2.04	1920 – 29.03
1821 – 10.04	1846 – 7.04	1871 – 28.03	1896 – 24.03	1921 – 18.04
1822 – 2.04	1847 – 23.03	1872 – 16.04	1897 – 13.04	1922 – 3.04
1823 – 22.04	1848 – 11.04	1873 – 8.04	1898 – 5.04	1923 – 26.03
1824 – 6.04	1849 – 3.04	1874 – 31.03	1899 – 18.04	1924 – 14.04
1825 – 29.03	1850 – 23.04	1875 – 13.04	1900 – 9.04	1925 – 6.04

пасхальному воскресенью (страстная пятница или великий пяток – 2-й день перед пасхой).

- б. следующие за пасхой: фомина неделя (вторая по пасхе), которая начинается с воскресенья – красной горки; на вторник этой недели (9-й день после пасхи) приходится радуница; в среду 4-й недели отмечается преполовение (24-й день после пасхи); в четверг 6-й недели (39-й день после пасхи) – вознесение; в четверг 7-й недели (46-й день) – семик (зеленый четверг); следующее затем воскресенье (49-й день) называется троицын день (а также пятидесятница); а понедельник (50-й день) – духов день; с этого понедельника начинается счёт недель «по пятидесятнице», так что 1-я неделя этого счёта является одновременно 8-й неделей по пасхе.

Календарь непереходящих церковных дат (по старому стилю)

Январь – 6	– Богоявление (крещение)
Февраль – 2	– Сретение
Март – 25	– Благовещение
Апрель – 23	– Юрьев день (весенний)
Май – 9	– Николин день (летний)
Июнь – 29	– Петров день (Петра и Павла, окончание Петрова поста)
Июль – 8	– День празднования казанской иконы Богородицы (первый)
– 20	– Ильин день
Август – 1	– Спас первый

- 1-14 – Успенский пост
- 6 – Преображение (Второй спас, спас яблочный)
- 15 – Успение Богородицы (госпожин день, спожинки)
- 16 – День нерукотворного образа
(Третий спас, спас на полотне)
- Сентябрь – 1 – День «летоначатца», Симеона-летопроводца
(Семен-день, начала «бабьего лета»)
- 8 – Рождество Богородицы
- 14 – Воздвижение
- Октябрь – 1 – Покров Богородицы
- 22 – День празднования казанской иконы Богородицы (второй)
- Ноябрь – 14 – Филиппов день (Филиппово заговенье,
начало Филиппова поста)
- 15.11-24.12 – Филиппов (рождественский) пост
- 21 – Введение во храм
- 26 – Юрьев день (осенний)
- Декабрь – 6 – Николин день (зимний)
- 25 – Рождество Иисуса Христа

На каждый день года приходилась память нескольких святых; некоторые дни стали общерусскими праздниками (названные выше Ильин день, день Петра и Павла и др.), другие отмечались каждый в своей местности как приходские праздники; многие оказались прочно связаны с фольклорными, вошедшими в поговорки приметам погоды и сроками сельскохозяйственных работ (например «Варвара мостит, Савва стелет, Никола гвоздит» зимнюю дорогу, о днях 4, 5 и 6 декабря; «Пётр с колосом, Илья с колобом» – 29 июня и 20 июля, когда поспевают рожь; «На Олену – 21 мая – сей лён»), и, наконец, все они вошли в святцы и праздновались носившими такие имена людьми как «дни ангела» («тезоименитства»).

Используя указания святцев, т. е. расположенных в календарном порядке списков имен, которые давались православной церковью людям при крещении, надо учитывать, во-первых, что память некоторых святых (и архангелов) отмечались церковью не один раз в год, а чаще, и, во-вторых, что было немало святых, носивших одно и то же имя. Поэтому при одном имени мы находим обычно несколько дат. Выбрать правильную помогает знание биографии лица, о котором идет речь, и конкретных исторических обстоятельств.

Так имя Марии встречается в святцах 10 раз в году. В XIX в. несколько жён и дочерей русских царей носили это имя, данное в память не девы Марии, а Марии Магдалины, чей день праздновался 22 июля и был «неприсутственным», т. е. нерабочим (все государственные учреждения в неприсутственные дни были закрыты). Естественно, именно 22 июля считали своим днём ангела очень многие жительницы Российской империи, носившие имя Марии.

Имя Иван встречается в кратких святцах 16 раз, а в полных 62 раза. Этим объясняется чрезвычайная распространенность его. Выбор имени осуществлялся по разным соображениям (нередко ребенка нарекали по деду или отцу, по бабке или матери, по крестному или крестной), иногда наугад, часто брались ближайшее (одно из ближайших) ко дню рождения или крещения имя.

Дни именин (по старому стилю):

ЖЕНСКИЕ ИМЕНА

Александра	– 18 марта, 23 апреля, 18 мая, 6 ноября
Анастасия	– 10 марта, 15 апреля, 29 октября (Овечница), 22 дек.
Анна	– 3 февраля, 26 марта, 13 июня, 5 и 25 июля, 28 авг., 9 сентября, 22 и 29 октября, 20 ноября, 9 декабря
Варвара	– 4 декабря
Вера	– 17 сентября
Дарья	– 19 марта
Евгения	– 24 декабря
Евдокия	– 1 марта (Свистуха, Плющица – ветры свищут, снег плющит настом, первая встреча весны), 4 августа
Екатерина	– 23 ноября
Елена	– 21 и 26 мая, 11 июля
Елизавета	– 24 апреля, 5 сентября, 22 октября
Ирина	– 3 и 16 апреля («Разрой берега»), 5 мая (Рассадница), 18 сентября
Лидия	– 23 марта
Любовь	– 17 сентября
Марина	– 28 февраля, 17 июля
Мария	– 26 января, 6 и 12 февраля, 1 апреля («Марии–зажги снега» или «Марии–заиграй овражки»), 7, 9 июня, 12, 22 («Марии–сильные росы») июля, 9 августа, 29 октб.
Марфа	– 6 февраля, 9 июня, 4 и 6 июля, 1 сентября (Марфино лето, бабье лето)
Матрена	– 18 и 27 (Матрена-настовица) марта, 18 мая, 6, 9 (Матрена зимняя) ноября
Надежды	– 17 сентября
Наталия	– 26 августа
Ольга	– 11 июля
Пелагея	– 4 мая, 7 и 8 октября
Прасковья	– 26 июля, 14 октября (Параскева-льняница, Параскева грязная), 28 октября (Парасковья-временная)

София	– 17 сентября
Татьяна	– 12 января (Татьяна-крещенская)
Ульяна	– 21 декабря
Устинья	– 2 октября
Фекла	– 1, 9 июня, 19 августа, 24 сент. (Заревница), 20 нояб
Юлия	– 18 мая, 16 июля

Мужские имена

в перечне даны лишь наиболее известные даты, остальные обозначаются многоточием и цифрой в скобках, показывающей число не приводимых здесь упоминаний имени в полных святцах.

Александр	– 30 августа, 23 ноября... (20)
Алексей	– 17 марта (Алексей-тёплый, Алексей – с гор вода), 20 мая... (4)
Андрей	– 4 июля (Андрей-налива), 19 августа, 13 ноября, 2 декабря... (8)
Борис и Глеб	– 2 мая, 24 июля
Вадим	– 9 апреля
Василий	– 1 янв. (Авсень), 4, 7 марта (Капельник) и 22 марта (тёплый), 12 апр. (Парийский – «Весна землю парит») и 26 апреля, 2 августа... (9)
Виктор	– 31 января, 10 марта, 18 апреля, 11 ноября
Виссарион	– 6 июля
Владимир	– 15 июля
Гавриил	– 22 января, 11 февраля, 26 марта, 13 июля, 27 ноября Георгий (Егорий, Егор, Юрий) – 4, 7, 19 и 23 апреля (вешний храбрый), 26 ноября (холодный)... (10)
Герасим	– 4 марта (Травник)
Григорий	– 10 и 25 января, 30 сентября, 17 и 20 ноября... (13)
Даниил	– 11 и 17 декабря... (5)
Димитрий	– 15 мая, 11 и 21 сентября, 18 и 26 октября (между этими днями Дмитриева суббота, день поминовения родителей)... (4)
Евгений	– 21 января, 12 и 14 февраля, 7 марта, 13 декабря
Иван (Иоанн)	– 7 января (Бражник), 21 и 31 января, 30 марта, 18 апр. 8 мая (долгий) и 24 мая, 2, 24 июня (Иван-Купала), 18, 21 и 30 июля, 29 августа (сухой, постный), 2 и 23 сентября, 12 и 13 ноября, 4 декабря... (44)
Илья	– 20 июля (громоносный)... (6)
Кирилл	– 18, 21, 29 марта, 9 июня... (9)

- Козьма и Демьян – 1 ноября (Кузьминки)...(3)
Константин – 11 и 21 мая, 5 июня...(6)
Лев – 18 и 20 февраля
Максим – 21 января, 13 августа, 11 ноября...(13)
Марк – 4 января, 5 и 25 апреля...(8)
Михаил – 20 и 30 сентября, 8 ноября (Михайлов день)...(10)
Николай – 4 февраля, 9 марта, 9 мая (летний), 27 июля
(кочанный), 6 декабря (зимний) и 24 декабря
Павел – 15 января, 4 марта, 6 ноября...(16)
Пётр – 25 июня, 24 августа, 25 ноября...(26)
Пётр и Павел – 29 июня (Петров день)
Семён (Симеон) – 17 и 27 апреля, 1 сентября (Семён-день)...(8)
Сергей (Сергий) – 20 марта, 28 июня, 5 июля, 11 и 25 сентября
(Капустник), 7 октября
Тимофей – 3 мая...(7)
Фёдор (Феодор) – 26 января, 8 февраля, 19 сентября...(23)
Филипп – 4 и 9 января, 11 октября, 14 ноября
(Филиппово заговенье)...(3)
Флор (Фрол) – 18 декабря
Флор (Фрол) и Лавр – 18 августа
Яков (Иаков) – 21 марта, 23 октября, 1, 26 и 27 ноября...(11)

М. П. ЧУМАК

Колективні об'єднання (артіль, заводський цех) як шлях до знищення самотнього осередку народного ремесла

Стрімкість економічних і психологічних змін на території України після 1917 р. створили такі виробничо-ідеологічні умови, за яких на перше місце ставилася не спадковість і прибутковість ремесла, а колективна праця та усунування її знарядь.

Прагнення колективізувати, зокрема, гончарів, перевести їхнє виробництво на рейки централізованої плановості без урахування ринкових коливань попиту призвело до поступового згасання ремесла. Наприкінці 1920-х рр. процес створення артілей гончарів закріпив за їхніми членами певний соціальний статус. Як правило, це були люди, мало пов'язані з аграрним господарством, але як мешканці сільської місцевості мали свої сади та городи. Працювали вони в спеціально відведених приміщеннях або вдома, але вже з'явилися плани, норми, тарифні ставки тощо. Це засвідчує архівний документ стосовно нововодолазької артілі «Гончар».

На якому загальнодержавному тлі формувалися гончарські артілі в Україні, особливо у пристолічній Харківській окрузі? До осені 1929 р. в республіці різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено майже дві третини селянських господарств [4, с. 17].

У 1928 р. кооперативне товариство «Кустарна справа» об'єднувало понад 540 майстрів. Існувало 5 артілей, зокрема, «Виробник-чоботар», «Вишивальниця» (пізніше ім. Крупської), цегельна (пізніше артіль ім. XII партз'їзду), артіль інвалідів та ім. 14-річчя Жовтня. Архівні документи засвідчують існування в 1932 р. в Новій Водолазі гончарних артілей «Праця інваліда» і «Гончар».

Марія Филімонівна Килипко, 1921 р.н., донька гончара Филімона Арсентійовича Килипко, репресованого в 1932 р. за небажання вступати до колгоспу, зверталася в 1992 р. до комісії Нововодолазької райради з питань поновлення прав реабілітованих. Про репресії й гончарування як шлях виживання під час голодомору розповіла Тамара Вікторівна Поліщук, 1956 р.н., директор Валківського краєзнавчого музею: *«Коли я працювала над книжкою «Столиця відчаю» (про голодомор), мені трапилася історія Хлуса Олексія Олександровича. Він жив у Котельві, яка тоді була ще не*

Полтавської, а Харківської області. Той згадував, як батько у вільний від хліборобства час займався гончарством. Олександр Хлус рятувався від арешту в старшого сина на Запоріжжі. Його могли заарештувати як одноосібника, який не хоче йти в колгосп. У 1934 р. він повернувся до трьох малих дітей і дружини, пішов працювати у колгосп за «дурно день», як тоді казали. Продовжував гончарувати. Це й врятувало родину» (Запис 20.11.2006 р.)

Кустар зберігав і оберігав народну промислову естетику. Боротьба, яка почалася з кустарями у 30-х рр., позбавила промисловість копіткого обліку естетичних потреб замовника. Знищення кустарів і дрібних кооператорів мало такі самі наслідки для промисловості, як для сільського господарства колективізація. Фабрики і заводи перетворилися на бюрократичні заклади з виробництва товарів. 30-ті рр. для Харківщини, як і сусіднього Донбасу, висували інші пріоритети, аніж артільне використання високоякісних глин у старих осередках гончарства Новій Водолазі чи селах Луганщині – Йовсуг, Макарів Яр та ін. [7, с. 110].

Харківщина потребувала нових рук для індустріалізації, спорудження машинобудівних заводів; Луганщина теж орієнтувалася на велику промисловість, вугледобування. Тож відкрита в 1927 р. Донецькою промкооперацією в селі Макарів Яр керамічна профтехшкола у 1933 р. вступила у смугу занепаду. Керівництво промкооперації вважало її зайвою справою, і в 1935 р. школу гончарської майстерності ліквідували [7, с. 117].

При цьому районні ярмарки ще використовували не тільки готову продукцію, а демонстрували процес роботи за гончарним кругом. Євгенія Петрівна Гуліус, 1936 р. н., онука гончара Никифора Прокоповича Бондаренка 1883 р.н., Гончарня в Новій Водолазі згадувала: «Пам'ятаю довоєнні ярмарки, де мій дідусь робив горшки на показ. Відніс він скоро після війни свого гончарного круга до промкомбінату і там ще гончарював. Як тільки видав мене заміж довго не прожив – помер на третій день після свадьби, наче доживаєся» (Запис 18.08.2000 р.).

Після закінчення Другої світової війни старші гончарі, які не були на фронті, їхні сини, які з фронту повернулися, взялися за роботу, оскільки гончарний посуд належав до ходового товару в обміні на їжу. Працювала й нововодолазька артіль.

Архівні дані свідчать, що 29.06.1945 року працівників артілі, які перевиконують план, преміювали ручним візком. У грудні того ж року обходилися без електроенергії, робочий день тривав у світлову пору з 8:30 до 17:00, перерву скоротили до 30 хв. У 50-х роках артіль називали ходзаводом, оскільки переважала продукція, що мала забезпечувати кінний хід, – колеса, а також бочки та прості меблі. Існування гончарного цеху ледве забезпечувалося. Щоб підтримувати стан приміщень, використовувалися і засуджені до примусових робіт. Наприклад, у промартілі ім. 14-ї річниці Жовтня

в 1946 р. 5 днів з відрахуванням 25 % заробітку на користь держави працювала Т. Ємець, яка мазала кузню артілі. У 1957 р. місцевого керівника Г. Д. Кулика (1892 р.н.) змінив А. М. Кешнер (1908 р.н.), який мешкав у Харкові і гончарними справами не переймався [6, арк. 4, 5, 9, 13, 15, 22].

Традиції, пов'язані з ремеслами, не могли знищити поневіряння у фашистській неволі й випробування відбудови. Нами зафіксовано спогади бондаря з діда-прадіда Івана Марковича Бондаренка (1903-2000 рр.), який сусідував з гончарською родиною Товстиків *«Той рід перевієся, нікому стало горшки робити. А я робив у Харькові бочки для вина, грибів, огірків, помідорів. Ще мій дід умів їх робити. А тепер і старший син робе. Я на своїм віку стільки бочок зробив, що як поставити в ряд, хватило б від Водолаги до Харкова»* (Запис 15.07.1999 р.)

Гончарство, як і згасле ще в ХІХ ст. шовківництво, у Новій Водолазі ще мало своє «соціальне замовлення». Але повторення успіху попереднього століття, звісно, не відбулося. Документ 1954 р. засвідчує спроби вирощувати шовкопрядів у Нововодолазькому районі, агроному-економісту Водолажченку С. С. за успіхи у цій справі виплачується премія – 250 крб. Копія рішення райвиконкому зберігається в домашньому архіві автора статті. Шовкопряди ще швидше, аніж гончарна артіль, втратили господарську цінність для району. Шовківництво як експериментальна галузь дістало свій подальший розвиток у Мерефі. У тамтешньому Інституті шовківництва Української академії аграрних наук нововодолажчанин І. О. Кириченко, доктор ветеринарних наук, близько 30 р. очолював лабораторію захисту шовкопрядів.

Доступність покладів глини сприяла розширенню промислового будівництва у 50-х рр., інтенсивності випуску цегли. Створена в 1956 р. у Нововодолазькому районі міжколгоспна будівельна організація за перші три роки свого існування спорудила виробничі приміщення вартістю понад 16 млн. крб. [10, с. 285].

У 60-х рр. ХХ ст. робився акцент на зростанні питомої ваги місцевої промисловості. Промкомбінат у Новій Водолазі переробляв овочі, а гончарне усупільнене виробництво перебувало в архаїчному занедбаному стані. В 1966 р. став до ладу найбільший промисловий об'єкт селища – комбінат «Буддеталь» [1, с. 555]. Головний енергетик підприємства Павло Матвійович Омельник, 1932 р.н., згадував, що четверо гончарів працювали там в окремому цеху на чолі з майстром Олексієм Олексійовичем Хрустом. *«Були вони й на виставках кераміки в Харькові. Ну вони ж на показ не особливо, потому що їхнє призначення – штампувати і побільше горшків для треста озеленення. Потом їх продукції тисяч 18 закріпували і бульдозером роздавили. Площадь нужна була. Це маленьке, а тут кирпич давай. Строїли багато по району»* (Запис 10.09.2006 р.).

Після війни керамічна майстерня в Луганську до свого закриття також

випускала, як і в Новій Водолазі, неполивні вироби – горщики для квітів [7, с. 119].

Практика заводу (наприклад, Нововодолазького комбінату «Буддеталь», де ще на кілька років затрималися гончарі, Васильківського майолікового на Київщині, «Художній керамік» в Опішному на Полтавщині) вимагала працювати в колі традицій – у формах посуду, елементах розпису, навіть технології [3, с. 24]. В той же час гончарська дільниця комбінату послугоувалася низькопробними зразками.

Подібних до нововодолазьких негативних перетворень зазнав і осередок гончарства в селі Рокиті Старовижівського району Волинської області. Впродовж ХХ ст. там зменшувалася кількість майстрів. На початку 70-х рр. існував цегельний завод, де, крім цегли, виробляли керамічні труби для меліорації. В гончарному цеху в 1973 р. працювало 15 гончарів, які виготовляли світло-червону кераміку – горщики, вазони, глечики. Проте своїми мистецькими якістьми ці стандартні вироби поступаються перед традиційними щодо пластики і оздоблення. Завмерли відомі в минулому осередки гончарства в кількох селах Волині [5, с. 79].

Прикметно, що в селі Троянові поблизу Житомира на межі ХІХ-ХХ ст. було 16 гончарних майстерень, де працювало від 3 до 8 майстрів. У Троянові, як і в Новій Водолазі, існував куток Довгалівка. Слобожанська Довгалівка простяглася вздовж Кабакової гори з багатими покладами глини, а поліська славилася гончарським родом Іванків, які виготовляли 8-10-літровий посуд.

Гончарі ще в 60-70-х роках зіткнулися з таким соціальним явищем як маргіналізація. Маргінальність в її типовій формі – це втрата об'єктивної приналежності до того чи іншого класу, стану, групи без наступного входження в іншу подібну спільноту. Головною ознакою маргінальності служить втрата зв'язків (соціальних, культурних) з навколишнім середовищем. Поступово значення терміну «маргінальність» почало розширюватись, і тепер воно служить для визначення межовості, периферійності щодо будь-яких соціальних спільнот. У психосоціальному розумінні маргіналами виступають люди, які не затребувані певною формою життєустрою (макросоціальною чи приватною) [11, с. 46].

Сини гончарів у 50-60-х роках ХХ ст. уже відмовилися від батьківської виснажливої і малоприбуткової справи, навіть якщо залишалися в селищі і не мали професійної освіти (І. Кулініченко, М. Валковий не продовжили династійне ремісництво).

Деградація й зникнення ремесла в окремих осередках 70-80-х років, де існували артілі й промкомбінати, носили загальнодержавний характер.

З початку 70-х років значна частина промислових підприємств країни не виконувала виробничі плани. Утвердилася хибна практика корегування планів у бік зниження і подальших рапортів про їхнє дострокове виконан-

ня, відзначене незаслуженими нагородами, преміями та іншими заохоченнями) [2, с. 59].

Суспільство жило з подвійною мораллю – офіційною (трибунною) і повсякденно-побутовою (кухонною). У 60-70-х роках ХХ ст. виник особливо відчутний розрив між державною ідеологією і принципами, якими керувалися прості люди у щоденному існуванні. Про той час складено чимало анекдотів, зокрема такий: «Як життя? – Як у кіно: сидиш, нічому не віриш і ждеш, коли фільм кончиться» (записано у Новій Водолазі від Мироненка Д. Й.). На цьому тлі радянська преса, радіо і телебачення виступали проти так званих «нетрудових доходів». Основна увага приділялася «викриттю» робітників, кустарів і селян, які у вільний час одержували додаткові доходи. Але новація 80-х роках – індивідуальна трудова діяльність із сімейним була вже запізнілою та неефективною для гончарських родин, у яких батьки постаріли і покинули ремесло, а діти не продовжили їхню справу. Штучні методи не могли врятувати ремесло, яке вже не приносило швидких і стабільних прибутків.

ХХ ст. закінчувалося для України зневірою в офіційних ідеалах, які вже у 20-х рр. критикував у своїх памфлетах М. Хвильовий: «Почервонить «червоним» віршем на післяпленумних вечорницях, на тому й кінець» [9, с. 451].

Сьогоднішній катастрофічний стан нашого народного мистецтва очевидний. Серед причин цього явища – ліквідаційна політика радянської влади і байдужість нинішньої влади; протекторат інтернаціональним ринковим запитам, а для народного мистецтва – штучне створення іміджу непрестижності, відсталості і, як наслідок, – поступова втрата споживачів [8, с. 93].

Таким чином, історичні тенденції переконують: досліджуючи секрети майже втраченого на Сході України стародавнього ремесла, порівнюючи його долю з історичними закономірностями інших осередків, тим самим відкриваємо перспективу для центрів дитячої та юнацької творчості, шкіл мистецтва, ширше – керамістів, дизайнерів і туроператорів, які зможуть, спираючись на цю інформацію, формувати інше за якістю матеріально-духовне, національно забарвлене середовище існування співвітчизників і гостей України.

ЛІТЕРАТУРА

1. История городов и сел Украинской ССР. В 26 томах. Харьковская область. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1976. – 722с.
2. Карапетян Л. Общественное мнение и демократия // Политическое образование.– 1988. – № 2. – С. 58-65
3. Крутенко Н. Тяжіння земної краси (Неллі Ісупова, художник-кераміст Васильківського майолікового заводу) // Україна. – 1990. – № 36. – С. 23-24
4. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюк, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
5. Орел Л. Гончарство правобережного Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 75-82
6. Нововодолазький районний архів Харківської області., ф. 51, оп.8, спр. 5, арк. 4; 5; 9; 13; 15; 22
7. Тищенко О. Р. Гончарне мистецтво Луганщини // Народна творчість та етнографія. – 1958.– № 3.– С. 110-119
8. Ханко О. Механізм відродження українського народного мистецтва (роздуми і пропозиції) // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За ред. О. Пошивайла. — Опішне: Українське народознавство, 2002. – Кн.2. – С. 93-119
9. Хвильовий М. Думки проти течії. – В кн.: Твори у двох томах. Т.2.–К.: Дніпро, 1991. – С. 444-514
10. Шиян К. К., Островський С. Я. Минуле і сучасне села. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1963. – 330с.
11. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: Монографія. – Вид. 2-е. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
13. Нововодолазький районний архів Харківської області., ф. 51, оп.8, спр. 5, арк. 4; 5; 9; 13; 15; 22

Н. С. Подоляка

**ДЕРЖВИДАВ УКРАЇНИ:
БОРІТЬБА ЗА КНИЖКОВИЙ РИНОК СУМЩИНИ
(20-ТІ – 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)**

Початком організації планового державного книговидавництва в Країні Рад був декрет РНК РРФСР «Про друк», прийнятий 27 жовтня 1917 року. До утворення Держвидаву функції державного видавничого апарату виконував літературно-видавничий відділ Наркомпросу РРФСР.

Аналогічно було організовано справу на Україні. Вся книжкова власність до певного часу підлягала ревізії та передавалася народному комісаріату освіти та його місцевим органам.

18 серпня 1920 року вийшло Положення ВУЦВК «Про Всеукраїнське Державне видавництво ЦИК». Перед Державним видавництвом УСРР (далі ДВУ) поставили завдання: здійснювати державне керівництво та організацію всієї видавничої справи; вирішувати питання розповсюдження всіх без винятку творів друку на території України; об'єднання та регулювання діяльності всіх видавничих відомств, як військових, так і цивільних, кооперативних, наукових та літературних товариств та організацій; видавати дозволи на друкування видавничим установам та організаціям; регулювати друк періодичних видань (видачу дозволів на друк, призупинення та зупинення виходу, визначення форматів, накладу і т. і.). ДВУ отримало також виключне право використання підприємств поліграфічної промисловості та виключне право на розподіл паперу для друку. Таким чином це фактично означало монополні права організації на видавничу діяльність в країні.

Державну політику в галузі книжкової справи у 20-ті 30-ті роки ХХ ст., етапи її становлення та удосконалення в Україні відображають багато документальних джерел – рішення центральних, місцевих, партійних, державних, господарських органів та інші матеріали, що становлять значний інтерес для вивчення історії культури, зокрема історії видавничої справи.

Джерельна база, необхідна для всебічної уяви про розвиток видавничої справи, книгознавства, бібліотекознавства того часу, ще недостатньо розроблена. Найважливіші документи періоду 1917–1941 представлені в збірці «Книга и книжное дело в Украинской ССР» [1]. Але в книзі відобра-

жені лише державні документи узагальнюючого характеру і територіальний аспект питання залишається не дослідженим. Цим посилюється актуальність обраної теми публікації.

Метою дослідження є: проаналізувати діяльність агентств, контор та філій ДВУ на території Сумщини у 20-ті 30-ті роки ХХ ст.

Науковець завжди спирається на результати досліджень своїх попередників та першоджерела – архівні документи, інтерес до вивчення яких постійно зростає, що пояснюється не тільки можливістю отримати достовірну інформацію, але й відчуті себе першопрохідцем, тримаючи в руках унікальні документи.

Для досягнення мети дослідження були опрацьовані документи, що зберігаються в фондах Державного архіву Сумської області (далі ДАСО).

Як з'ясувалося, у 20-30-ті роки ХХ ст. в округах Сумщини працювали відділення ДВУ [2] та його філії в Конотопі [3], Ромнах [4], Сумах [5]. Серед документів ДАСО – накази правління ДВУ, договори правління на постачання газет та літератури, копії замовлень, листування, доповіді та циркуляри.

Особливу цінність для дослідників становлять доповідні записки з обстеження роботи відділень та філій.

Сумська агенція ДВУ містилася в Будинку профспілок по вул. Шевченка [6]. У 1923 році агенції належали три кімнати, одна – зайнята під книжковий магазин, інші – під контору та паперову торгівлю. Облік майна провадився на картках. І, як зазначають документи, книги оцінювалися в золоті та продавалися за офіційним курсом. Вартість книг, призначених для продажу, на чеках позначалася в радянських грошових знаках та в золоті. Штат співробітників налічував 6 осіб.

На момент ревізії в грудні 1923-го головним недоліком роботи агенції були записи в касовій книзі, які велися олівцем, а потім переписувалися чорнилами. У деяких записах червоними чорнилами вносилися правки. Чекових книжок про прибутки та витрати не велося. Замість прибуткових ордерів використовувалися різні службові записки, на яких касир не ставив підпис про прийняття та видачу певних грошових сум. Підписів одержувачів грошей також не було виявлено. Перевірити кому, скільки і за яким курсом було видано гроші виявилось неможливим. Звісно, що невпорядкованість облікової документації призводила до прихованих доходів та спекуляції.

Грошові перебіги в агенції були незначними. Знижки складали середньому 5–8 відсотків. Агенція згідно угоди постачала окрвиконком підручниками за 30 відсотковою знижкою, а іншими виданнями – 25 відсотковою.

Сумська агенція ДВУ мала конкурентів: в місті більш успішно працювали магазин газети «Плуг и молот», контрагентство «Пролетарий» та книжковий магазин Сумської райспілки. Останній обслуговував всю округу. Працював також при окрвиконкомі книжковий склад, який забезпечував підручниками всі навчальні заклади Сумської округи.

За чотири роки роботи агенція перетворилася в філію ДВУ. Штат працівників збільшився до 8 осіб (хоча в дійсності їх було 9). Як зазначалося в акті обстеження 1927 року: *«Поводження з покупцем не досить гарне, а з боку продавця Гуленко, навіть непристойне. Заступник Засідателя Кулішов і бухгалтер тов. Шульман не тільки не допомагали в роботі засідателю, навпаки перешкождали його роботі, утворивши атмосферу не можливу для спільної роботи»* [7].

Філія виконала план за I квартал 1927 року на 62,5 %. Участь контрагентів в торзі – 6 %. Переказ готівки до Правління було виконано лише в розмірі 25 %.

Серед недоліків роботи філії зазначалося: *«Периферія організаційно не охоплена. З моменту ліквідації власних контрагентів, що розтратили велику суму грошей, філія не має інших форм роботи на периферії, як тільки через слабу мережу кіосків т-ва «Геть неписьменність». І далі: «Філія має багацько літератури старих видань, що наближаються до макулатури. Крім того, тому що полиці в книгарні не пристосовані для книжок, багато літератури зіпсовано»*.

Філія мала сильних конкурентів в самому місті з боку місцевих книготоргових організацій – головним чином, з боку місцевої філії «Книгоспілки».

Серед недоліків роботи Конотопської філії ДВУ в 1926 році документи зазначають відсутність будь-якого фінансового та торговельних планів. *«Робота філії проходила без належної постановки вивчення стану книжного ринку, без належного вивчення попиту населення на книжку, зокрема слабо ураховувалась потреба в відповідній популярній літературі по сільському господарству та кустарних промислах. Одночасно відмітити, що незнання книжного ринку, незнання попиту та відсутність плановості в роботі філії призводило до того, що філія по словах завідувача в першому й другому кварталі 25/26 року працювала «в пустую»* [8].

Документи також відмічають наявність ухилу до переваги продажу канцприладдя проти продажу книжок, а саме: (в відносних цифрах) на долю проданого канцприладдя в січні 1926-го року припадало 54,6 %, в лютому 53 % та в березні 50,8 % від усього торговельного обігу, що, звичайно, несло певну загрозу основній меті філії – розповсюдженню книжок.

Залишалися невирішеними проблеми часткового затоварювання та відсутності зв'язку з районними крамницями.

Надзвичайно небажаним явищем визнавалася «наявність моментів конкуренції між філією Держвидаву РСФРР та філією Держвидаву УСРР, що особливо рельєфно виявилось в відчиненні філією Держвидаву РСФРР книжкової крамниці в Шостці в момент загального падіння свого торговельного обігу з метою запобігти відчиненню крамниці філії Держвидаву УСРР, що ще в більшій мірі збільшило й без того великі торговельні видатки філії Держвидаву РСФРР».

Фінансово-економічна секція Конотопської окрпланкомісії для покращання роботи філії ДВУ запропонувала: «Ураховуючи наявність в окрузі декількох філій видавництва, як от: філія Держвидаву УСРР, філія Держвидаву РСФРР, філія видавництва «Прибой», не рахуючи ще продажу книжок експедицією «Известия» та інше, що врешті призводило до боротьби за ринок між ними, особливо між філією Держвидаву РСФРР та філією Держвидаву УСРР з наявністю лише негативних моментів конкуренції, що тягне збільшення торговельних видатків (філія Держвидаву РСФРР) та спричиняється до дезорганізації постачання округи книжками, поставити питання перед Центром про необхідність організації постачання округи книжками, так писаних російською й іншими мовами, як і українською однією філією, а не двома, як це має місце зараз.

При чому вважаєти, що це можна зробити, або шляхом об'єднання філії Держвидаву РСФРР з філією Держвидаву УСРР, або шляхом посилення роботи руського відділу при філії Держвидаву УСРР при одночасному посиленню загального керівництва Конотопської філії Держвидаву УСРР».

Роменська філія ДВУ була заснована 2 березня 1925 року шляхом перейняття книжкового складу, колишнього видавництва «Влада праці» в Ромнах та його відділів в Ромнах та в Лохвиці [9]. Підлягала центру ДВУ в Харкові. Пунктами розповсюдження літератури слугували Центральна книгарня в Ромнах на розі Шевченківської і Ленінської вулиць, книгарня-кіоск на базарі в Ромнах, книгарні в Лохвиці та Гадячі. Постійними покупцями були Роменська окрспілка, окрсільбуд, профільні організації (робос, рад робітник, харчесмак, шкіряники, металісти, транспортники), окрпартком, школи Роменщини.

Основними проблемами Роменської філії ДВУ документи зазначають реорганізацію районних книгарень, зменшення закупівель видань.

Проаналізувавши стан роботи філій та агенцій, з метою вивчення обігу книжки та його комерційної вигідності, Фінансово-торгівельна нарада при Правлінні ДВУ в 1925 році намітила низку книжок власного видання, які бралися під особливий статистичний догляд (в основному це книги для партшкіл, сільськогосподарської тематики та антирелігійного спрямування) із дня виходу їх із друку та надходження до продажу й до моменту, коли вони остаточно будуть розпродані.

Суть такого догляду полягала в тому, що в спеціальній анкеті, яка міститься перед титулом кожної книжки, робилися точні записи. Анкети відривалися від книг у момент продажу, заповнювалися продавцями книгарень і надсилалися до філій, а останні першого числа кожного місяця надсилали їх до ЦТВ ДВУ.

В анкеті зазначалися кількість примірників проданих книжок кожному покупцеві окремо, хоч-то буде індивідуальний, чи-то колективний покупе-

ць, також дані про те чи вибула книжка як подарунок, як жертва і т. і. Не зазначався лише внутрішній рух книги – відпуск для філії ДВУ і для Правління. Крім того зазначалася сума знижки по кожному окремому продажу, ґатунок продажу, як-то чи продані книжки за готівку, чи в борг. Окрім того – куди продано книжку – на село, чи в місто. Разом з анкетною щомісяця до ЦТВ надсилалися відомості про термін та кількість надходжень кожної зазначеної книжки і від кого вона була отримана [10]. Наскільки така форма роботи була корисною документальних свідчень у ДАСО не виявлено. Тому питання залишається не дослідженим.

Отже, в 20-ті 30-ті роки ХХ ст. на Сумщині працювали Роменська, Конопська, Сумська філії ДВУ та їх відділення. Головним чином їх діяльність була спрямована на розповсюдження друкованих видань, створення мережі контрагентств та відкриття книгарень. Роботу філій ДВУ гальмували невпорядкованість облікової документації, конкуренція з боку приватних та колективних видавничих організацій, діяльність Російського відділу Держвидаву. Зростання видавничої продукції без врахування попиту на неї призводило до негативних наслідків, коли книга перетворювалася в непотрібну макулатуру, що наштовхувало ДВУ до прийняття кардинальних рішень: закриття неприбуткових книгарень, посилення рекламної діяльності. В цілому ж відчувалася необхідність реформування в самій галузі, що в подальшому призвело до розмежування повноважень і функцій та створення Державного видавничого об'єднання України, до складу якого тоді увійшли видавництва: «Радянська школа» (підручники), «Література і мистецтво» (література, мист. літер.), «Молодий більшовик» (мист. літ. для дітей і молоді), «Український робітник» (масова літ.), Держмедвидав (медична літ.), «Мистецтво» (плакати і муз. літ.), «На варті» (військ. літ.) та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов. 1917 – 1941. – К., 1985.
2. ДАСО, Ф. Р – 3163, 31 од. зб., 1919 – 1921 рр.
3. Там само, Ф. Р – 4681, 43 од. зб., 1925 – 1932 рр.
4. Там само, Ф. Р – 5586, 60 од. зб., 1925 – 1927 рр.
5. Там само, Ф. Р – 3088, 10 од. зб., 1920 – 1924 рр.
6. Там само, Ф. Р – 3008, оп.1, спр.7, арк. 9 – 10.
7. Там само, ф. Р-4681, оп. 1, спр.10, арк. 76 – 77.
8. Там само, ф. Р-4681, оп. 1, спр.5, арк. 21 – 23.
9. Там само, ф. Р-5586, оп.1, спр.2, арк.24 – 27.
10. Там само, ф. Р-5586, оп.1, спр.1, арк.134 – 135.

М. С. ВАСИЛЬЕВА

ХАРЬКОВ. СТАНЦИЯ ОСНОВА. ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Многих харьковчан интересует, почему Основа носит такое название, и что было до того, как она появилась. В детстве я слышала от взрослых: «старая» Основа, «новая» Основа. Гораздо позже я узнала, что «старая» Основа – это бывшее село, где находилось имение писателя Г. Ф. Квитки-Основьяненко. Много произошло перемен, а интерес не исчезал, тем более что судьба моих родителей, моих близких тесно связана с железной дорогой и в частности со станцией Основа.

Мой дед по отцу, Васильев Борис Риштаулович, всю жизнь проработал на железной дороге, в частности на станции Основа.

В пятнадцать лет отец устроился работать учеником слесаря в Основьянское паровозоремонтное депо. Позднее он перешел на завод № 75 (ныне им. Малышева). А в Великую Отечественную войну служил в железнодорожных войсках.

Мой дед по матери, Сидора Иван Алексеевич, тоже много лет отдал железной дороге. До 1941 года был путевым обходчиком в Мерефе. 28 августа 1943 года он погиб вместе со старшей дочерью Анастасией на пороге своего дома от осколков бомбы, упавшей неподалеку. Сохранилась его фотография, сделанная в 1914 году, на ней дедушка в форме железнодорожника.

Мою маму, Варвару, родители отдали учиться в железнодорожное техническое училище, по ул. Мало-Панасовская, 1. Интересно, что 3-х этажный кирпичный дом училища связан с памятью А. С. Пушкина. Здание построено по проекту архитектора С. И. Загоскина на средства общественности города и посвящено 100-летию со дня рождения А. С. Пушкина. На фасаде здания выбиты даты «1799-1899». В училище проходили обучение дети бедных горожан. А в 1914 году Пушкинское училище было реорганизовано в железнодорожное техническое училище. В 1937-1941 годах в этом здании была артиллерийская школа. В настоящее время это ПТУ № 4. Так вот в этом училище где-то в 1931-1932 годах и училась Сидора Варвара (моя мама).

Затем она стала работать на Паровозостроительном заводе № 183

*Сидора Иван Алексеевич,
железнодорожник. Фото 1914 г.*

*Сидора Варвара Ивановна.
Фото 1935 г.*

им. Коминтерна (ныне им. Малышева), и проработала там в одном из цехов планировщицей до начала Великой Отечественной войны. Вернее, до эвакуации завода в Нижний Тагил (запись в трудовой книжке сделана 16 октября 1941 года).

Да и я училась в Основянской школе № 9 Южной железной дороги. Сейчас это Харьковская гимназия № 34.

О том, что станция Основа – железнодорожный поселок, говорят и названия улиц: Бригадная, Вокзальная, Деповская, Диспетчерская, Кондукторская, Локомотивная, Машинистов, Привокзальная, Эстакадная. Есть у нас улицы, названные в память знаменитых людей: проспект Гагарина, улицы Достоевского, Петра Алексеева, Володи Коновалова, Окорокова, Лизы Чайкиной, Антонина Сохора, а также в честь других городов: Одесская, Балаклеевская, Дебальцевская, Лисичанская, Лиманская, Львовская, Мерефянское шоссе, Симферопольское шоссе, переулок Рижский, Северодонецкая, Харьковская, Жихарская.

В Основе четыре школы: № 41 (бывшая № 7), школа № 35 (ранее № 8), построенная в 1935 году, бывшая школа № 9, построенная в 1932 году, теперь Харьковская гимназия № 34, и школа № 66 на проспекте Гагарина.

На улице Зеленой находится наш небольшой Святопокровский храм.

На проспекте Гагарина, 211 находится Харьковский профессиональный лицей строительства и автотранспорта, на Аэрофлотской, 8 – Кулинарное училище, а с 2002 года

открылись двери двух высших учебных заведений: Экономико-правового университета по проспекту Гагарина, 187 и корпус Академии инженеров железнодорожного транспорта по переулку Дёповскому, 2-А (бывшее здание Дома культуры железнодорожников).

Есть у нас парк культуры и отдыха, стадион «Локомотив».

Станция Основа является частью Червонозаводского района и ограничена следующими улицами: с северной стороны – Одесской, с восточной – проспектом Гагарина, с южной – Мерефянским шоссе, с запада станцию Основа от поселка Жихарь разделяет железная дорога.

Улица Одесская расположена перпендикулярно проспекту Гагарина и тянется до переезда через железнодорожное полотно к поселку Жихарь. Автобус № 102 доставит вас до Основьянского озера. В свое время (это было в 1961–1962 гг.) в жихарских песках экскаваторы вырыли искусственное озеро, которое получило название «Комсомольское». Со временем здесь появились зеленые насаждения, озеро переименовали в Основьянское, а территорию вокруг него назвали лугопарком. В этом же районе находится и школа № 41 (бывшая СШ № 7).

Проспект Гагарина протянулся на 10 км от своего начала до поворота в Аэропорт. Проспект назван в честь первого в мире летчика-космонавта СССР, Героя Советского Союза Юрия Алексеевича Гагарина. Свое начало берет в районе Дома культуры строителей, в настоящее время ДК Червонозаводского района. Напротив него когда-то стояла Михайловская церковь. Ее взорвали, а на том месте был установлен памятный знак – ракета, устремленная ввысь. С введением в строй станции метро, тоже носящей имя Ю. Гагарина, от автовокзала до Красношкольной набережной прошло ответвление, которое тоже стало называться проспектом Гагарина (в настоящее время это ул. Вернадского).

В конце XVII – начале XVIII века здесь проходила дорога на Змиев. Позднее она стала называться Змиевской улицей. В 50-е годы XIX века она продолжала застраиваться на юг и дошла до Молочной (ныне улица Кирова), где в то время заканчивался город. На протяжении второй половины XIX столетия улица застроилась дальше. В 1876 году ее замостили, и она стала частью шоссе на Змиев.

В дореволюционный период застройка Змиевского шоссе шла медленно. На пустыре стояла скотобойня, построенная в 1897 году. Со временем на базе бывших скотобоен было создано крупное предприятие – нынешний Харьковский мясокомбинат. На многокилометровом проспекте Гагарина разместились учебные, культурно-просветительные, медицинские, торговые, бытовые учреждения. Далеко за пределами области известны изделия харьковских фабрик – чулочной, головных уборов, мороженого, заводов дорожных машин, экскаваторного, алюминиево-бронзовых сплавов и других предприятий.

Здание вокзала станции Основа, 1908 г.
Фото Лебедевой В. П. 2008 г.

После войны Змиевское шоссе замостили булыжником. На строительстве дороги работали пленные немцы.

Проспект Гагарина удобно связан троллейбусным сообщением (с марта 1958 года) с центром города, аэропортом (троллейбус № 5) и станцией Основа (троллейбус № 6).

В районе ул. Одесской, по левой стороне пр. Гагарина (если двигаться в сторону аэропорта), в начале 60-х годов прошлого столетия развернулось большое жилищное строительство. Здесь поднялись десятки пятиэтажных домов, облицованных керамической плиткой. Жилой микрорайон назвали «Новые дома». Троллейбус № 3 поворачивал налево по ул. Байрона (теперь это проспект Героев Сталинграда). На пересечении с проспектом Гагарина расположена конечная кольцевая трамвайных маршрутов № 5, № 8, № 14. Далее по левой стороне проспекта Гагарина расположены «Регион-банк» и производственное объединение «Радиореле». Улица, идущая перпендикулярно к пр. Гагарина, ведет к троллейбусному депо № 2. Дальше расположено городское кладбище № 5, возникшее на пустыре после войны. Кроме гражданских лиц здесь хоронили и летчиков (гражданских и военных), погибших в авиакатастрофах.

Отдельно, рядом с центральной аллеей, отведен квадрат земли для Мемориала воинской славы. Здесь похоронены местные жители, расстрелянные фашистами во время войны, а также советские воины. Среди них – сержант Окорочков, освобождавший Основу. Его именем названа одна из наших улиц. В этом квадрате три скульптурных изображения. Каждый год, в День Победы 9 Мая и в День освобождения Харькова 23 Августа, на кладбище проводится панихида в честь погибших.

Рядом с Мемориалом есть могила, в которой похоронены поэты-переводчики «Энеиды» И. Котляревского на русский язык – К. В. Худенский (1906-1966) и Г. С. Худенская (1906-1971).

Есть могилы воинов-афганцев. Здесь похоронен также экипаж само-

лета АН-10, потерпевшего аварию неподалеку от Харькова (рейс Москва – Харьков) в 1972 году. Многие помнят эту трагедию, в результате которой погиб известный артист-имитатор Виктор Чистяков. За кладбищем на пустыре в 2008 году построили предприятие по техническому обслуживанию автотранспорта «Атлант-М на Гагарина».

В недавнем прошлом построен мотель «Дружба». Эта гостиница имеет площадку для стоянки машин и автобусов дальнего следования. Восточнее мотеля – так называемое «озеро», а скорее всего карьер, заполненный водой. Старожилы знают его как глинище, куда после войны многие приходили за рыжей и зеленой глиной. В этом месте проспект Гагарина поднимается вверх. Мотеля еще не было, когда на возвышенности уже работал кирпичный завод № 12. В производственных цехах здесь проложили рельсы, по которым двигались вагонетки, наполненные глиной. В один из дней работники завода, придя на работу, увидели, что и вагонетки, и оборудование ушли под воду. Тогда-то завод ликвидировали, а вагонетки и оборудование так и остались на дне.

На месте бывшего кирпичного завода выросло новое здание, но из-за нехватки средств тогда его так и не достроили. А в 2002 году здесь разместился Экономико-правовой университет (пр. Гагарина, 187). За ним оставалась свободная площадка, которую планировали отдать для постройки Основянского Святопокровского храма. Видимо, не нашлось средств и весной 2004 года на этом месте быстрыми темпами началось строительство оптового торгового центра «Метро».

Дальше стоят пятиэтажные «хрущевки», за которыми разместился Украинский научно-исследовательский институт сельскохозяйственного машиностроения – УкрНИИСХом и опорно-зональная научно-исследовательская лаборатория, основанная в 1943 году. В настоящее время это научное учреждение пришло в упадок, как и многие другие учреждения в Харькове. Сейчас здесь Автоцентр и другие организации.

За институтом, перпендикулярно к пр. Гагарина, вправо проходит Симферопольское шоссе, при пересечении пр. Гагарина оно переходит в Мерефянское шоссе.

Еще одна троллейбусная остановка – и поворот в аэропорт.

На ул. Аэрофлотской, 8 находится Кулинарное училище, далее гостиница «Аэропорт» и конечная остановка маршрута «Вокзал–Аэропорт».

В аэропорту есть музей, но о нем мало кто знает. Музей держался только на энтузиазме его директора Буцкого Евгения Захаровича, ушедшего из жизни в 2010 году. В комнате, где разместилась экспозиция, сняли телефон, отключили отопление.

Какая судьба ожидает ценные экспонаты по истории авиации? Модели самолетов по пятилеткам, планшеты, фотографии бывших летчиков закреплены на стенах комнаты. В углу темно-вишневое бархатное знамя

за 1936 год, полученное Харьковским аэропортом. Боль, грусть и безнадежность в отношении перспектив музея звучали в словах летчика-ветерана Буцкого Е. З.

Гражданская авиация Украины начиналась в Харькове в мае 1920 года. По решению Советского правительства создается первая в стране почтово-пассажирская линия Москва–Харьков. Полеты выполнялись на самолете отечественной постройки «Илья Муромец». Линия работала один год.

В марте 1923 года было принято решение об организации Украинского акционерного общества «Укрвоздухпуть», почетным председателем которого был избран Г. И. Петровский, а заместителем М. В. Фрунзе. В 1924 году открываются первые регулярные пассажирские рейсы на самолетах немецкой фирмы Дорнье «Комета-2», «Комета-3» по первым воздушным трассам Харьков–Киев, Харьков–Одесса.

Столичный аэропорт, а Харьков был тогда столицей Украины, в те годы размещался там, где сейчас расположен авиазавод. Беговое поле Харьковского ипподрома использовалось как аэродром воздушной станции «Харьков». Службы аэропорта располагались под трибунами ипподрома. Об удобствах для пассажиров и работников аэропорта можно было только мечтать.

Поломки самолетов из-за неровности бегового поля, катастрофа 19 мая 1926 года заставили власти ускорить решение о переносе аэропорта в более удобное место.

Земельный участок для этого был выбран в 1930 году в юго-восточном направлении, в 14 км от центра города, вблизи железнодорожной станции Основа. Отсюда и первое название аэропорта «Основа».

6 декабря 1932 года в торжественной обстановке Харьковский аэропорт «Основа» был открыт. Он быстро развивался, и в день 10-летия гражданской авиации страны, в 1933 году, ему было присвоено имя П. Постышева.

Аэродром имел оборудование и для ночных полетов. Специальное коммерческое агентство вело предварительный прием заказов на пассажирские билеты, доставку их на дом.

Пассажиры были окружены небывалой по сегодняшним меркам заботой – их доставляли из дома в порт и из порта домой на легковых автомобилях. Для транзитных пассажиров бронировались билеты в городские театры. Специальный автотранспорт доставлял их в театр и обратно.

Во Всесоюзном соревновании аэропортов гражданского воздушного флота за 1936 год Харьковский аэропорт занял первое место. Почетное знамя, врученное коллективу, и сегодня хранится в музее истории авиапредприятия.

В довоенные годы Харьковский аэропорт (как и Московский) – само-

стоятельная хозрасчетная единица, непосредственно подчиненная Главному управлению ГВФ.

Накануне 1941 года на аэродроме было закончено строительство двух пересекающихся цементно-бетонных взлетно-посадочных полос.

Нападение гитлеровской Германии прервало мирный труд работников аэропорта. Гражданский воздушный флот стал подчиняться Наркомату обороны. Уже 23 июля с аэродрома «Основа» большое соединение самолетов вылетело в Киев, где формировалась Киевская Особая авиагруппа ГВФ. Их пилотировали Илья Вервейко, Борис Риза, Прокофий Рябченко, Надежда Федутенко, Мария Максимова, Николай Степаненко. В состав Киевской группы вошли лучшие пилоты, штурманы, радисты, инженеры и техники. Они доставляли на мирных самолетах к передовым позициям вооружение, боеприпасы, медикаменты, почту и газеты, разбрасывали листовки на оккупированных гитлеровцами территориях, вывозили в тыловые госпитали раненых и больных воинов, поддерживали постоянную связь с партизанскими отрядами.

За героизм личного состава 7-й Отдельный авиационный полк преобразован в 80-й Гвардейский отдельный авиационный полк.

Добрую славу оставили о себе пилоты Борис Григорьевич Лунц, Николай Иванович Степаненко, Павел Павлович Савченко, Надежда Никифоровна Федутенко и др.

Пилот Борис Григорьевич Лунц (1908 г.) на самолете Ли-2, оборудованном под бомбардировщик, воевал в 101-м авиационном полку АДД, которым командовала харьковчанка Герой Советского Союза В. С. Гризодубова. За годы войны Б. Г. Лунц совершил 405 боевых вылетов, из них ночью 309. Он был воздушным «шефом» партизанского соединения С. А. Ковлака. В 1943 г. Борису Григорьевичу присвоили звание Героя Советского Союза.

Многие пилоты погибли в боях Великой Отечественной войны. В память о них на Привокзальной площади Харьковского аэровокзала установлена памятная стена.

Во время немецкой оккупации на аэродроме «Основа» базировались подразделения немецкой бомбардировочной авиации. Они неоднократно подвергались ударам советских самолетов.

После освобождения Харькова от фашистских оккупантов в августе 1943 года началась новая послевоенная жизнь аэропорта.

В руинах лежали аэровокзал, ангары, другие служебные помещения. Но аэропорт действовал, так как в условиях продолжающейся войны особенно велика была потребность в воздушных перевозках. Для реконструкции взлетных полос привлекались немецкие военно-пленные.

В конце 1944 г. Государственный Комитет Обороны обязал аэрофлот провести первоочередные мероприятия по восстановлению аэропортов

*Здание Харьковского аэровокзала, 1954 г.
Фото Лебедевой В. П. 2008 г.*

Украины, включая «Основу». По итогам соцсоревнования лучшей в Украине признали работу коллективов Харьковского и Львовского аэропортов.

Восстановление «Основы» завершилось в 1945-м, и уже в 1947 году аэропорт стал принимать новые пассажирские самолеты ИЛ-12.

Объем воздушных перевозок увеличился, а вокзал аэропорта морально устарел, он уже не справлялся с пассажирским потоком. В сентябре 1951 года был заложен фундамент нового аэровокзала. Новый вокзал, построенный в стиле необарокко по проекту архитекторов Г. Элькина, Г. Крюкова и Н. Литневича, был принят государственной комиссией в июле 1954 г., несмотря на недостатки (в проекте не была предусмотрена возможная реконструкция аэровокзала, пристроек к нему с целью расширения производственных площадей).

Полученные в 1959 году новые многоместные самолеты АН-10, а в 1973-м – реактивные ТУ-134 по своим скоростям и грузоподъемности намного превышали характеристики машин предыдущих выпусков. Эксплуатация новых самолетов привела к необходимости увеличения длины взлетно-посадочной полосы и изменения технологию обслуживания.

В марте 1993 г. комиссия института «Харьковпроект» в своем заключении писала, что существующий аэропорт устарел. Современные самолеты облетают Харьков из-за невозможности посадки по техническим условиям.

В последующие годы падение объемов воздушных перевозок, связанных с распадом Советского Союза, отодвинуло решение этого вопроса.

Аэропорт «Основа», раскинувшийся на 310 га, живет новой жизнью. С 1995 г. он носит название Международного, а с сентября 2001 года – Ави-

ационного коммунального предприятия. Аэропорт располагает новейшими системами по управлению воздушным движением и навигации.

3 марта 2008 года конкурсная комиссия по передаче в аренду АКП «Международный аэропорт Харьков» вынесла решение передать аэропорт в долгосрочную аренду компании ООО «Нью Системс АМ». Одним из условий передачи аэропорта в аренду является обязательное сохранение арендатором целевого назначения арендуемого имущества. По договору арендатор обязуется построить новый терминал и гостиничный комплекс, а также реконструировать старый терминал, который согласно плану будет обслуживать VIP-зону.

Основную часть инвестиций планируется освоить до 2012 года. Наличие в Харькове современного аэропорта – одно из требований УЕФА к городам, претендующим на проведение матчей чемпионата Европы по футболу в 2012 году. Ранее уже предлагался не один вариант реконструкции аэропорта и даже строительства нового в Чугуеве или в Дергачах. Но далее благих пожеланий дело не пошло. Старое здание аэровокзала, построенное в 1954 году, оставят – оно является памятником архитектуры и сносу не подлежит, но после ремонта в нем оборудуют VIP-залы. С правой и с левой стороны в виде двух гигантских крыльев к основному зданию пристроят два трехэтажных терминала, пропускная способность которых будет составлять 650 пассажиров в час. Изменится и привокзальная площадь: на ее территории будут оборудованы паркинг на 381 машин и несколько скверов. Рядом с аэровокзалом будут выстроены гостиница и бизнес-центр.

Первая очередь нового пассажирского терминала вступила в строй уже в 2010 году.

Рассмотрим правую часть проспекта Гагарина от Одесской улицы, двигаясь в сторону аэропорта. В основном это дома частного сектора. И только по пути троллейбусной линии местами построены многоэтажки (в основном в пять этажей «хрущевского» типа). Первая остановка от Одесской называется «Детский санаторий» (№ 9). Санаторий был построен на месте усадьбы Богомолова (строение усадьбы не сохранилось). А от сада, который здесь раньше был, остались «рожки да ножки» – немного старых яблонь, груш, акаций. На месте старых строений в 1953 году возвели здание детского туберкулезного санатория. С 1957 г. он стал многопрофильным.

От санатория перпендикулярно проспекту Гагарина идут улицы: Вокзальная, Дебальцевская, Льговская, переулок Балаклеевский, улица Батайская, переулок Батайский, улицы Бригадная, Уссурийская, Южнопроектная, Сохора, Локомотивная, Мерелефанское шоссе.

От улицы Южнопроектной троллейбус № 6 поворачивает на станцию Основа. До того как по ней пошла троллейбусная линия, это была

грунтовая дорога. По воспоминаниям моей матери Варвары Ивановны в начале войны фашисты вели по ней наших военнопленных – раненых, оборванных и голодных. Население, в основном женщины и дети, старались бросить в колонну военнопленных кто картофелину, кто морковку, кто сухарик. Хорошо, если вовремя поймают или поднимут. А тех, кто не успевал это сделать, били прикладом, отбрасывали назад подачку и отгоняли население от колонны.

С улицы Южнопроектной троллейбус следует по улице Деповской, Валдайской и поворачивает на конечную остановку станции Основа.

Здание железнодорожного вокзала построено в 1950-1951 гг. На это же кольцевой Привокзальной площади есть памятник борцам за власть Советов (установлен в апреле 1970 г.) и памятник В. И. Ленина.

И сама станция Основа из небольшой промежуточной товарной уже в середине 30-х годов выросла в крупный сортировочный узел.

Вернемся в историческое прошлое станции Основа.

В XVIII веке ближайшая к Харькову усадьба, находившаяся тогда на окраине города, называлась Основой. Предки писателя Квитки-Основяненко считали Основу своим родовым гнездом. Однако документы, подтверждающие это, не найдены. Существует документ о покупке Основы Квитками у не менее знаменитого рода Донец-Захаржевских. Квитки купили Основу в 1713 году, и являлись ее единственными владельцами на протяжении многих лет (двух столетий).

В эпоху зарождения железных дорог прогрессивные военачальники и политики по достоинству оценили новое средство передвижения, которое могло резко повысить оперативно-стратегическую подвижность войск. Опыт Крымской и австро-прусских войн показал важность военного использования железных дорог в широких масштабах.

К числу сторонников строительства железных дорог относится новороссийский генерал-губернатор М. С. Воронцов. С этой целью он пытался обратить взоры членов Российского правительства в сторону Одессы.

Первой ласточкой в России стало сооружение в 1837 году Царско-сельской железной дороги между Петербургом и летними царскими резиденциями – Царским Селом и Павловском. В июле 1869-го было открыто регулярное движение по Курско-Харьково-Азовской дороге. В 1869 году с Южного вокзала пошел первый поезд. Росло число желающих работать на железной дороге, а также пользоваться ее услугами для передвижения. Не случайно великие русские писатели стали включать в свои произведения сюжеты, связанные с железной дорогой (Л. Н. Толстой – «Анна Каренина», А. П. Чехов – «В вагоне», «Начальник станции», «Пассажир 1-го класса» и много других).

С каждым годом увеличивался объем грузоперевозок. Появилась необходимость в промежуточной станции, которая бы разгрузила Южный

вокзал. Такое место нашлось в южном направлении от Харькова и в 5 км южнее села Основа, в котором находилось имение писателя Г. Ф. Квитки-Основьяненко. Будущую станцию назвали тоже Основой. Считается что она строилась с 1908 по 1911 годы. В 2008 году станции Основа исполнилось 100 лет, на фасаде здания вокзала указаны даты «1908-2008». Теперь это часть Червонозаводского района города Харькова.

А в 1911 году на станции Основа были построены железнодорожные мастерские, в последствии выросшие в ДЕПО Основа. Сейчас это крупное современное предприятие, где выполняются все виды текущего ремонта и техническое обслуживание тепловозов. В 2011 году коллектив ДЕПО Основа будет отмечать свой 100-летний юбилей. Строилось и жилье для деповчан и их семей. Еще и сейчас сохранились некоторые одно- и двух-этажные дома на привокзальной улице.

После революции, 27 сентября 1918 года в разгар гражданской войны Реввоенсовет Республики принял постановление о железнодорожных войсках.

С 1927 г. полной реконструкции подверглась главная станция дороги. Это стало началом масштабных работ по переустройству и переоборудованию железнодорожных узлов с целью увеличения пропускной способности и приведения в состояние, отвечающее потребностям экономики.

Характерно быстрое развитие станции Основа. Уже в середине 30-х годов она выросла в крупный сортировочный узел. Здесь была построена механизированная горка. Улучшалось состояние железнодорожного пути. Появилось и свое основянское вагоноремонтное депо.

В период с 1932–1934 гг. на Южной дороге были построены новые вагоноремонтные пункты, организованы самостоятельные вагонные депо (Лозовая, Полтава. Основа, Харьков-Сортировочная и др.).

В 1932 г. была создана Основянская дистанция сигнализации и связи: Основа–Чугуев, Основа–Харьков Балашовский, Основа–Левада.

Война пришла на Южную дорогу в июле 1941 г. Тогда важнее всего было, сохраняя станции и узлы, без задержки пропускать воинские поезда, а уже потом обеспечивать потребности в вагонах для эвакуации людей и техники.

Работать железнодорожникам приходилось под непрерывными фашистскими налетами. Вражеская авиация днем и ночью охотилась за составами, шедшими к фронту.

Возрос объем воинских перевозок. Для решения этой задачи сил и средств не хватало. Спешно стали формироваться новые железнодорожные части и соединения, создаваться специальные формирования НКПС (Народный Комиссариат путей сообщения), ГОРЕМы, ВОДРЕМы, Связь-РЕМы, ПОДРЕМы, мостопоезда и мостоотряды.

В одном из таких спецформирований – Мостопоезде № 434 – служил

рядовой нестроевой службы Семен Борисович Васильев – мой отец.

В 1973 году одно из издательств серии «Военные мемуары» выпустило книгу «Стальные перегоны». Ее автор – Герой Социалистического Труда генерал-полковник технических войск П. А. Кабанов – написал о воинах-железнодорожниках, мужество и самоотверженность которых высоко оценила Родина. Для нашей семьи это настольная книга. Ведь в ней написано о Мостопоезде № 434, в котором служил мой отец, боевой путь которого пролег от Харькова через Западную Украину и Беларусь в составе Первого Украинского фронта.

Начальником Мостопоезда № 434 был харьковчанин Н. И. Поляков. Здесь служили многие основяне и даже соседи с нашей Лисичанской улицы – Сергей Денисович Ковтун и Григорий Тимофеевич Еремин. После освобождения Харькова из госпиталя вернулся домой Ковтун С. Д., а затем и Еремин Г. Т. Мой же отец вместе с Мостопоездом № 434 в составе 1-го Украинского фронта прошел путь от Харькова через Западную Украину и Беларусь.

Неимоверно трудны были огненные дороги войны, пройденные в составе мостопоезда. Одним из самых серьезных испытаний на прочность стало наступление на Киев. Необходима была переправа для наступающих войск. В этой обстановке возросло значение низководного моста. Через него должны были пойти в бой стоявшие на левом берегу танковые соединения (высоководный мост был построен гораздо позже).

Трудились минеры, с помощью собак обезвредившие тысячи мин и спасшие жизнь не одному солдату и офицеру. Геодезисты и проектировщики делали замеры реки. Водолазы осматривали дно, очищая от металлолома места для забивки свай. Электрики установили на сваях прожекторы. Все работали день и ночь. Огромную помощь оказывали жители Киева. Большинство из них возводили насыпи на подходах, помогали разгружать баржи с мостовыми брусьями и рельсами.

Много раз в художественных и документальных фильмах показывали, как наши войска штурмовали Киев, переправляясь на понтонах.

Началось форсирование Днепра. 6 ноября Киев освобожден, но необходим был капитальный мост, по которому могли пройти танки, машины, поезда с военными грузами и живой силой. Каждый из строителей понимал важное значение моста для наших войск. Танковые войска стояли за Днепром. Мост был необходим как воздух. Фашисты не теряли надежды вернуть Киев.

В эти дни враг попытался ликвидировать плацдарм 1-го Украинского фронта. Гитлер бросил на столицу Украины 8 танковых и моторизованных, 7 пехотных дивизий. Знали наши мостостроители и о том, что фюрер приказал своим летчикам бомбить мост в любое время суток, в любую погоду и при любых обстоятельствах. Но на подступах к городу вражеские самолеты встретил мощный огонь наших зенитных орудий, фронтовых

батарей, охранявших стройку. Тогда фашисты начали сбрасывать бомбы куда попало. Днепр кипел от разрывов. Но строители продолжали работать в три смены, днем и ночью, под освещением прожекторов и десятков электрических ламп. Сколько их погибло и было ранено здесь под осколками рвущихся снарядов и бомб.

В ночь перед сдачей моста почти не спали. На станции Дарница стояли готовые, под паровозами, эшелоны с танками, самоходными орудиями и тяжелой артиллерией. Их надо было срочно пропускать навстречу врагу, рвущемуся к Киеву. Мост открыт! Мощный паровозный гудок – и мимо строителей проходит на фронт первый эшелон с танками. Танкисты с платформ благодарно машут руками строителям моста.

Ни одна страна в годы войны не возводила мосты с такой скоростью. Средний темп строительства этого, моста через Днепр, достиг 81,5 метра в сутки. Американцы в конце войны на сооружение моста через Рейн достигли скорости 56 м в сутки, что являлось рекордом армии США.

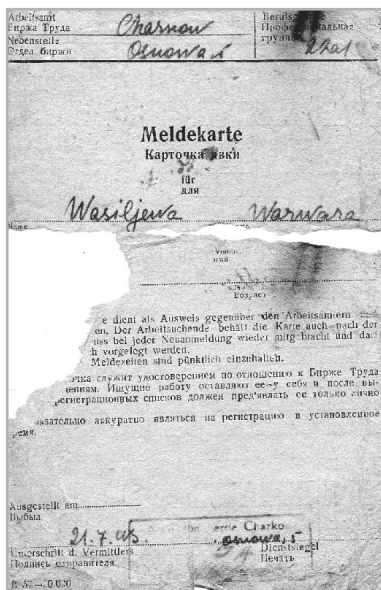
Мост через широкую реку Днепр был воздвигнут в рекордные сроки за 13 дней вместо планируемых двадцати. И, как рассказывал мой отец, мостостроителей лично благодарил командующий фронтом Николай Федорович Ватутин.

Воины-железнодорожники в первые дни войны последними покидали места дислокации наших войск, взрывая, разрушая, минировав оставленные железнодорожные объекты, нередко вступая в бой с гитлеровцами. Но первыми шли, восстанавливая мосты, связь, железнодорожные пути для наступающих наших войск. Работать приходилось под непрерывными бомбежками фашистской авиации, которая днем и ночью охотилась за составами, шедшими к фронту.

24 октября 1941 г. фашисты появились на станции Основа. Первое знакомство с жителями они начали с того, что, врываясь в дома, забирали продукты и вещи, стреляли во дворах кур и другую домашнюю птицу. В первый же день оккупанты расстреляли нескольких человек и повесили одного душевнобольного человека. На его груди была табличка «партизан». Ограбив население и уничтожив несколько десятков ни в чем не повинных людей, фашисты ушли из Основы. На смену им пришла немецкая

*Васильева Варвара Ивановна, 28 лет.
Фото из аусвайса 1942 г.*

«Meldekarte» (карточка явки) с биржи труда за 1943 год

железнодорожная часть.

Начали угонять молодежь на работы в Германии. Не брали пока женщин, у которых были маленькие дети, да тех, кто работал у немцев. В тяжелые дни оккупации основяне не покорились врагу. Они совершали диверсии на железной дороге, пускали под откос эшелоны с живой силой и техникой противника, саботировали ремонт паровозов и вагонов, тем самым задерживая продвижение вермахта к местам боевых действий.

В книге «Когда не было лета» харьковской писательницы Мельницкой И. В. есть глава «Менка», в которой она рассказывает о том, как во время войны женщины-харьковчанки ходили в села, меняя последние свои лучшие одежду и обувь на продукты питания (картофель, муку, крупу и др.). Ходила на эти менки и Васильева Варвара Ивановна (моя мама). В

Краснопавловку – с соседкой Дроботенко Ольгой Пахомовной, в Полтавском направлении – с другой соседкой Червонной Надеждой Иосифовной. Плохо одетые и обутые, они шли в дождь, в грязь, в снег и морозы, неся на себе нехитрый скарб. Были случаи, когда кто-то из меняльчиков умирал от голода или замерзал в дороге, так и не добравшись до родного дома. Несмотря на жесткую экономию, продукты заканчивались, и тогда снова надо было идти на менку, только по другому маршруту и в другое селение. Не во всех селах встречались сердобольные люди, иногда можно было услышать горькие слова: «Много вас здесь ходит».

Вместе с аусвайсом (удостоверением личности в период оккупации) мама брала детскую метрику на случай проверок. А в Островеровке ее ждали престарелые отец, мать, больная старшая сестра Анастасия и маленький ребенок. В дороге слепла, да так, что самостоятельно добраться домой не могла. Приводили соседи.

После неудачного первого освобождения Харькова нашим войскам пришлось отступить. В Харьков и Основу снова пришли фашисты еще более жестокие и злые. Теперь они забирали в Германию и тех, кто работал у них, и тех, у кого были маленькие дети.

Через определенное время надо было ходить в немецкую Управу (в Ос-

нове она находилась на углу улицы Петра Алексея и Харьковской, 28) отмечаться. Получила и мама карточку с биржи труда 27.07.1943 г. Указан день явки 05.08.1943 г. и штампик, в середине которого надпись «не працюю». Может быть и забрали бы ее в Германию, если бы не медицинские справки (я их видела на двух небольших клочках бумаги). Одна справка была выдана о том, что болен ребенок воспалением легких, вторая о том, что рубая дрова она ранила ногу. Многих юношей и девушек, молодых женщин спасали медики от угона в Германию, выдавая им фиктивные справки о болезнях. А 23 августа 1943 года Харьков был освобожден от немецко-фашистских захватчиков

«Meldekarte» (карточка явки) на биржу труда затерялась среди старых документов и случайно сохранилась.

После освобождения Харькова от фашистов начало возрождаться разрушенное хозяйство. Возвращались из эвакуации предприятия.

Ущерб, причиненный оккупантами Южной дороге, составил более 1000 млрд. рублей, 80% железнодорожных путей выведено из строя, 75% мостов, разрушены паровозные и вагонные депо, средства сигнализации и связи, системы водо- и энергоснабжения, служебно-технические здания.

На расчистке путей от завалов в августе-сентябре по Южной железной дороге ежедневно работали 10–12 тысяч человек (кроме железнодорожников помогало расчищать завалы местное население, в основном, женщины). Среди этих 12 тысяч человек работала и моя мама. Она рассказывала, что в конце 2-месячной работы им предложили оплату. Но они отказались под таким девизом: «лишь бы не было войны». С этим девизом «лишь бы не было войны» они расчищали завалы в аэропорту и после минеров разравнивали в Основянском парке окопы, в которые немцы прятали свои легкие автомобили и танки от наших самолетов.

31 августа на станцию Харьков-Балашовка прибыл первый состав, 3 сентября дала ток электростанция депо «Октябрь», 7 сентября со станции Харьков-Пассажирский отправился поезд на Новую Баварию и Люботин, 8 сентября – на Основа.

В годы послевоенных пятилеток были восстановлены и построены локомотивные и вагонные депо, 32 крупных железнодорожных вокзала (по Южной железной дороге). В Основе локомотивное депо им. Кирова (ныне локомотивное депо «Основа») и вагоноремонтное депо им. Куйбышева. В 1950–1951 гг. построен новый вокзал «Основа».

В 1960–1961 гг. были электрифицированы пригородные участки Харьков–Люботин, Харьков–Лосево, Основа–Красный Лиман.

В 1961 г. впервые пошли тепловозы, а со временем и электровазы. Станции Основа, Харьков-Пассажирский, Новая Бавария оборудовали электрической централизацией стрелок. В 1982 г. внедрена АСУ (автоматизированная система управления) станций Купянск-Сортировочная и Основа.

В годы подъема станция «Основа» занимала 3-е место в Союзе по грузоперевозкам. Проблемы, возникшие после распада СССР, коснулись и станции Основа.

Распад СССР, отделение Украины, возведение границ повлекли за собой неудержимое падение перевозок, разрыв связей. В обход Харькова стали отправлять из России и часть пассажирских поездов. Остро стал вопрос выживания. Шло сокращение штатов, закрывались отдельные пути и станции. Экономические показатели стали неуклонно снижаться, составив лишь третью часть ранее достигнутого.

На сегодняшний день локомотивное депо станции «Основа» является крупным предприятием, где выполняются все виды текущего ремонта и технического обслуживания тепловозов ТЭП-70. Несмотря на сложные экономические условия, коллектив депо разработал и внедрил многие технические новшества и прогрессивные технологии.

«Основа» – единственное на дороге депо, где приняты практические шаги по увеличению срока службы колесных пар при помощи установки «Плазмотрон».

На Южной железной дороге функционируют: внеклассная пассажирская станция Харьков-Пассажирский с внеклассным вокзалом «Южный», три вокзала 1-го класса, вокзал 2-го класса и 14 вокзалов 3-го класса. Среди этих 14-ти – и вокзал станции Основа, построенный в 1950-1951 гг.

Хотелось бы рассказать о парке культуры и отдыха «Основа».

Вначале немного истории о стадионе «Локомотив». Говорили, что до войны стадион был огражден кирпичным забором, и на футбол ходили по билетам. Первой в Харькове спортивной командой железнодорожников можно считать любительскую футбольную команду «Ермак», возникшую в 1910 г. В Харькове сформировалась не только материальная база будущего общества «Локомотив» – стадионы на улице Котлова и на станции «Основа», площадка на улице Шевченко, переданная со временем ХИИТу.

К 1928 г. железнодорожники стали наиболее мобильной и организованной силой в харьковском спорте. Они были в числе первых на многих спортивных состязаниях. Возродилась футбольная команда железнодорожников в 1944 г. В 1945 г. харьковский «Локомотив» в финале кубка УССР (1:0) и в 1/16 кубка СССР (2:0) победил киевское «Динамо». Официальный дебют «Локомотива» состоялся на чемпионате СССР в 1945 г.

В 1950 г. «Локомотив» продолжал выступать среди 19-ти сильнейших команд страны, записав в свой актив 12 побед, в том числе над «Зенитом», «Шахтером», московскими одноклубниками, киевским «Динамо». На старте кубкового турнира харьковчане установили своеобразный рекорд, разгромив тамбовский «Машстрой» со счетом 7:1.

Подрастает новое поколение спортсменов-железнодорожников. В

последние десятилетия флаг харьковского «Локомотива» продолжают уверенно нести волейболисты, боксеры, биатлонисты, велосипедисты, мастера синхронного плавания.

Что касается парка, который занимает вторую половину территории. Как я уже говорилось ранее, во время войны немцы в окопах прятали здесь свои легковушки и танки. После войны с помощью местного населения он был расчищен, распланированы аллеи, построен летний кинотеатр. Летом здесь демонстрировались кинофильмы, по праздникам здесь выступали артисты самодеятельности, детские танцевальные и хоровые коллективы, приезжали артисты из центра города. Ставили спектакли артисты харьковских театров. Приезжала к нам и Клавдия Ивановна Шульженко. Ее отец работал бухгалтером в Управлении железных дорог. И когда она пела «Я пришла к тебе, мой старый парк, как на встречу с давним другом», нам казалось, что она поет о нашем парке.

Телевизоров не было – молодежь, и стар, и мал выходные дни и праздники проводили в парке. Особенно широко у нас праздновали три больших праздника: 9 мая – День Победы, День железнодорожников – 1-е воскресенье августа и 23 августа – День освобождения Харькова от фашистов. На эти дни составлялись праздничные развлекательные программы с 9 утра до 21 часа вечера.

Где-то в 1958-1959 году рядом на территории стадиона было построено новое большое здание Дома культуры железнодорожников в стиле неоклассицизма. Все мероприятия переместились туда. Летний кинотеатр был разобран – осталась одна кинобудка. Фасад нового Дома культуры украшают 8 четырехгранных колонн. Весь Дом культуры был обложен облицовочной плиткой. Верхнюю часть колонн украшают символы: на первой – молоток и разводной ключ (символ железнодорожников), на второй – изображение лиры, на третьей – пятиконечная звезда, на четвертой – раскрытая книга. На последующих колоннах символы повторяются в таком же порядке.

Внутри здания – большой кинозал, где демонстрировались кинофильмы, проходили торжественные собрания, отчеты о проделанной работе руководства Червонозаводского райисполкома, проводились праздничные концерты и детские новогодние праздники. В Доме культуры работали всевозможные кружки.

Перестройка, распад СССР, повлияли и на состояние нашего парка, стадиона и вообще на формы культурного отдыха основан. Все пришло в упадок: все разбиралось, разносилось, разворовывалось. Никто ничего не охранял и не контролировал. Грустно было смотреть на это. Такое огромное здание стояло бесхозным, оно было в тягость и железной дороге, на балансе которой находилось. Наконец-то нашли правильный выход: отдали помещение Академии железнодорожного транспорта. После

Члены уличного комитета № 5 Червонозаводского р-на, у братской могилы в парке Основа. Справа Васильева В. И.

Современный памятник Братской могилы в парке станции «Основа», установленный в 1985 году

реконструкции внутри помещения и внешнего косметического ремонта в сентябре 2002-г. сюда пришли первые студенты Харьковской академии инженеров транспорта.

Приводится в порядок территория, сделано решетчатое ограждение. На футбольном поле уже тренируются студенты. Приводятся в порядок сидения для зрителей, комнаты для спортсменов и трибуна.

Хотелось бы вспомнить еще об одном памятнике в парке. Это – братская могила погибших воинов во время войны.

Когда Харьков освободили в первый раз, в феврале 1943 г., в школе № 9 (ныне это гимназия № 34) по улице Локомотивной, 2 был размещен временный военный госпиталь. В спешке при отступлении не всех раненых успели эвакуировать. Немцы их перестреляли. Захоронили погибших в парке. 330 человек похоронено в общей могиле, над которой была установлена гробница. Есть там и шесть отдельных захоронений. Шефствовали над этими могилами женщины уличного комитета № 5, Червонозаводского района. В 1985 г. был установлен памятник. У подножья памятника прикреплена табличка: «Потомкам 2045 года от ветеранов Великой Отечественной войны 1941–1945 г. Капсула заложена 9 мая 1985 года. Вскрыть 9 мая 2045 года».

Каждый год накануне Дня Победы, 8 Мая, и перед Днем освобождения Харькова, 22 Августа, здесь проводятся панихиды. Приезжают ветераны, приходят дети из детского сада, школьники, студенты, местные жители, участники войны, приезжает военный оркестр. После возложения венка воины салютуют в честь погибших. Затем проходят жители, ветераны, дошколята, школьники и возлагают цветы.

Кроме общей братской могилы на этой территории находится еще 6 одиночных могил. На одной из них памятник майору медицинской службы Авдееву от родителей. Все остальные 5 – без надписей, только вверху пятиконечные красные звезды на серых плитах.

В настоящее время вопреки всем невзгодам и кризисам станция «Основа» обновляется и преобразуется. Символом постоянного обновления жизни может служить открытие в ноябре 2008 года гипермаркета «Новая линия» по проспекту Гагарина, 318-в. Его внешний вид поражает своей красотой и масштабом, а внутренний – потрясает: это настоящее государство в государстве. Великолепно оформленные и насыщенные тематические стеллажи и прилавки. Свои зоны отдыха – детские игровые комнаты, кафешки. Обслуживающий персонал образован и учтив. Такого в нашей Основе, даже во всем Харькове еще не было. Это один из первых строительных гипермаркетов европейского уровня.

ЛИТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область: Енциклопедія. – К., 1976.
2. Романенко Ю. И. Взгляд сквозь годы. Южная железная дорога за 130 лет. – Х.: Прапор, 1999.
3. Кабанов П. А. Стальные перегоны: Военные мемуары. – М., 1973.
4. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – М.: Транспорт, 1987.
5. Грякало А. Н., Ковьяров И. С., Чалый В. А. Магистраль в огне: Историко-документальный очерк. – Х.: Прапор, 1991.
6. Дьяченко П. Т. Улицы и площади Харькова. – Х.: Прапор, 1974.
7. Харьков. Архитектура. Памятники. Новостройки: Путеводитель. – Х.: Прапор, 1987.
8. Газета «Харків'яни» – 2002. – № 32. – 15-21 авг.; 2002. – № 33. – 22-28 авг.; 2002. – № 34. – 29 авг. - 4 сент.
9. Материалы «Музея боевой и трудовой славы» локомотивного депо Основа.
10. Газета «Харьковские известия». – 2008. – 22 нояб.
11. Газета «Время регионов». – 2008. – март, ноябрь.

М. С. ВАСИЛЬЕВА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОДПОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ НА СТАНЦИИ «ОСНОВА»

Когда в 1941 г. немцы подошли к границам Харьковской области, надо было срочно эвакуировать предприятия, оборудование, людей. Фашисты старались помешать этому и подвергали массированным бомбежкам железнодорожные станции и узлы.

На станции Основа собралось около 3000 вагонов с оборудованием для отправки в тыл. В результате бомбежки вспыхнула цистерна с бензином. Пламя перебросилось на вагоны с боеприпасами. Противопожарная служба, железнодорожники расцепляли горящие вагоны и вывозили их в безопасное место. Жертв было много, но последствия бомбандировки ликвидировали. К утру эшелоны отправлялись по назначению.

Здесь и встретились Александр Иванович Мотылевский и Володя Коновалов. Никто тогда не знал, что оба они были оставлены для подпольной работы. Договорились, что будут встречаться на станции Левада. Вскоре Александр Иванович признался, что он оставлен возглавлять основянское подполье.

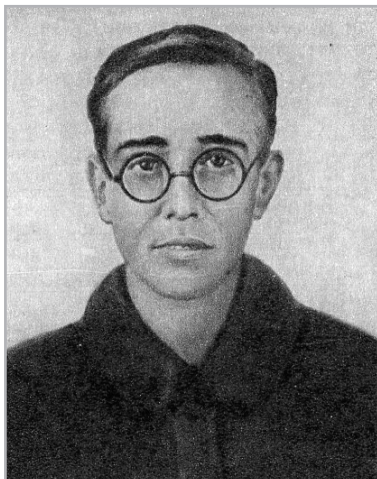
Александр Иванович Мотылевский родился в 1902 г. До войны работал в депо станции Основа начальником отдела кадров. В июне 1941 г. Харьковский обком партии формировал партизанские отряды и партийно-комсомольское подполье. Александру Ивановичу предложили остаться в тылу у немцев под именем Панкрата Ивановича Котенко (кличка «Основянко»). Выдали оружие, шифр, код, пароль и отзыв, адреса конспиративных квартир, продукты на первое время. Семью Мотылевский эвакуировал и со старой квартиры на улице Пушкинской, 32 переехал на конспиративную на Холодной горе.

Младший товарищ А. И. Мотылевского по борьбе в районе Володя Коновалов родился в 1920 г. в семье железнодорожника. Отец Иван Григорьевич работал начальником службы пути станции Основа, мать занималась домашним хозяйством. Жила семья на ул. Вокзальной, 11. Володя рос любознательным мальчиком, посещал клуб юных пионеров. В 1935 г. его отец погиб, попав под поезд, Володя пошел работать. В пи-

онерском клубе ему предложили работу кинемеханика. Охотно выполнял способный юноша и обязанности радиотехника, электрика и фотографа. Окончив в 1939 году 10 классов школы № 9, он продолжал работать до начала войны. На этой работе его и застала война.

В обкоме комсомола Володе предложили остаться для подпольной работы в качестве организатора комсомольско-молодежной группы станции Основа. Ему выдали оружие, шифр, код, пароль и отзыв. Место жительства ему пришлось поменять. Володя Коновалов по совету Мотылевского-Котенко А. И. устроился на работу в депо электромонтером подстанции. Зная немецкий язык, он мог объясняться без словаря.

*Володя Коновалов –
руководитель подпольной группы
в паровозном депо «Основа».*

Поселился будущий подпольщик на конспиративной квартире по ул. Межевой, 27 (теперь это улица им. В. Коновалова) в семье Пашенко. Иногда для конспирации посещал квартиру, где был прописан. Встречаясь с Александром Ивановичем, они обсуждали методы борьбы с фашистами.

С приходом в Основу немецкой железнодорожной части мастером электроподстанции был назначен молодой, но опытный немецкий инженер Эрих. Знание немецкого языка, умение разбираться в электротехнике и радиотехнике завоевало доверие Эриха к Володе Коновалову. При содействии Эриха начальник депо разрешил Володе организовать мастерскую по ремонту радиоприемников. Вскоре мастерская была завалена заказами, поступившими от немцев. Володя решил использовать приемники в своих целях.

В обеденный перерыв, когда немецкая администрация уходила, Володя приглашал к себе надежных товарищей, и они вместе слушали Москву. В числе верных друзей были Витя и Иван Чубенко, Вася Пашковский, Григорий Пашенко, Ваня Пасынок, А. Третьяк, Е. Еремина, П. Фоменко, Ф. Павлов и другие. Услышанные новости распространяли среди жителей Основы. Однако Эрих предупредил Володю о том, что о прослушивании передач знает начальник депо, так что надо быть осторожнее.

В группу Володи входил и фотограф Н. Н. Колчигин. Немцы любили сниматься. Часто и бесplatно фотографировался и сам комендант Основы. Это пригодилось подпольщикам в дальнейшем.

Дом Володи Коновалована, на станции «Основа», по ул. Вокзальной, 11.
Фото Лебедевой В. П. 2008 г.

В декабре 1941 г. они взорвали немецкий склад боеприпасов в Безлюдовке. После этого подпольщики начали готовиться к диверсии на железной дороге. Однажды, пользуясь тем, что немцы и итальянцы, работающие на станции и в депо, боялись морозов и часто прятались в будке стрелочника, Виктор Чубенко, одев белую с черной надписью повязку, которую носили тогда железнодорожники, прошелся вдоль эшелона с боеприпасами и насыпал в бунксы песка. Через неделю от чудом уцелевшего машиниста узнали, что в пути произошло крушение поезда.

Назначенная встреча с Мотылевским на станции Левада не состоялась. Володя прождал его напрасно. Он приходил еще дважды, но Александр Иванович так и не пришел. Подготовленный план диверсии второго склада в Безлюдовке был сорван.

При каких обстоятельствах немцы арестовали секретаря Основянского подпольного райкома партии Александра Ивановича Мотылевского, осталось неизвестно. Когда весной 1942 г. гестапо привезло его домой, в село, и произвело обыск, он успел шепнуть жене имя предателя. Затем его повезли в Харьков на улице Совнаркомовскую, 5. Там, в здании, выходящем на Мироносицкую, была гестаповская тюрьма. Несколько раз принимали передачи для Мотылевского, потом перестали... Предполагается, что Александр Иванович был расстрелян вместе с Дмитрием Ковалем, руководителем Дергачевского подполья, и его женой, с которыми он сидел в одной камере.

Еще один участник антифашистской борьбы на Основе Ваня Пасынок до войны жил с матерью и младшим братом Николаем на улице Дебальцевской, 2 (сейчас 33). С приходом оккупантов брат и три товарища были

расстреляны гитлеровцами по обвинению в убийстве немецкого офицера. Вскоре Ваня Пасынок встретился с Володей Коноваловым, который устроил его на работу электромонтером в депо.

Немало удалось сделать Володе вместе со своей группой. Они организовали саботаж, совершали диверсии, освобождали людей, подлежащих угону в Германию. В конце 1942 г. В. Коновалов вывел из строя генератор электроподстанции, подсыпав в подшипник песка.

...В декабре случилось горе – у Володи умерла мать. А наши войска приближались к Харькову. Немцы срочно эвакуировали тыловые учреждения, награбленное имущество и продовольствие. В феврале 1943 г. наши части освободили Харьков.

Володя Коновалов собирался идти на фронт, но в город вернулись немцы. Пришлось продолжить работу в подполье. Надо было налаживать связь с авиачастью, расположенной в Купянске. От вездесущих подростков Володя узнал, что на охраняемом пустыре стоит наш разбитый самолет. Пока часовой шел в другую сторону, Вася Пашковский с другом срезали в кабине рацию и убежали. Так передатчик стал служить подпольщикам.

Меняя места, чтобы немцы его не запеленговали, Володя сумел связаться с радиостанцией в Купянске. Рацию он спрятал в своей кладовке среди негодных приемников.

В июне 1943 г. немцы стали массово угонять молодежь в Германию. В число будущих невольников попал и Виктор Чубенко. Ребят разместили на втором этаже 15-й артспецшколы. Возникла мысль о бегстве. 16 чело-векам удалось из окна по трубе спуститься, пока часовой ушел в другую сторону.

Уже придя домой, Виктор обдумывал, как поступить: бежать из Основы или пойти на работу – авось Эрих не выдаст. Тот допустил Виктора к работе, но предупредил, чтобы не показывался на глаза немецкой администрации.

Молодежное подполье на Основе продолжало действовать. Как-то Виктор Чубенко узнал, что в аэропорту немцы сосредоточили огромное количество бомбардировочных, истребительных, транспортных и штурмовых самолетов. Он сообщил об этом Володе Коновалову, который связался с нашей авиацией в Купянске. Вскоре над аэродромом появилась большая группа советских самолетов. Они уничтожили около 300 вражеских самолетов, много летчиков и солдат охраны.

Частые и удачные налеты нашей авиации заставили фашистов усилить наблюдение за эфиром. Немецким радиопеленгатором удалось обнаружить работу передатчика. 19 июля 1943 года в паровозное депо ворвались гитлеровцы. Всех работавших в депо оккупанты выгнали на улицу. Все чаще повторялось слово «партизан».

Ваня Пасынок – член подпольной группы в паровозном депо «Основа».

На следующий день после бомбардировки аэропорта Володя взял велосипед, сказал хозяевам, что едет в город по делам.

Виктор Чубенко ушел на работу, где его арестовали и подвергли пыткам. Он думал, что арестован за побег, но жандармов интересовало, слушал ли он передачи из Москвы, кто организовал слушание, кто писал листовки, где спрятан радиопередатчик, кто совершает диверсии, кто руководит подпольной организацией.

На все вопросы Виктор отвечал отрицательно. Били плеткой из тончайшей проволоки, закладывали пальцы рук между притолокой и дверью, на обе руки надевали металлические кольца и включали ток. Пытка током была особенно мучительной, Чубенко потерял сознание.

Придя на работу, Эрих был удивлен, что депо окружено солдатами. Еще больше его удивило, когда арестовали Чубенко. Эрих решил предупредить Володю. Он был единственным человеком, который знал, где ночует Володя. Эрих дважды приходил к Пашенковым, но Володи не было, а Пашенковым он сказать не решился. Володя появился позже, переоделся и пошел на работу, где его и арестовали.

Со стороны депо показалась группа фашистов и все увидели, что они вели избитого, окровавленного, в изорванной одежде Володю Коновалова. Он еле держался на ногах. Когда его вталкивали в машину, он успел крикнуть рабочим: «Прощайте, товарищи. Скоро им конец!».

Вася Пашковский пришел на работу во вторую смену и тоже был арестован. Володю Коновалова, Ивана Пасынка, Василия Пашковского, Виктора Чубенко и инженера Смирнова немцы повезли в село Введенское Чугуевского района. Снова допросы, пытки. Улучив момент, Володя сказал Чубенко: «Ты ничего не знаешь, я тебе ничего не говорил». На допросе Чубенко видел Володю и Ваню Пасынка последний раз.

Виктор Чубенко просидел неделю под арестом и его отпустили благодаря тому, что при обыске в его квартире приемника не нашли и благодаря стойкости Володи Коновалова и Вани Пасынка, которые никого не выдали из своих товарищей.

Арестованных перевезли в Харьков в гестаповскую тюрьму на углу

Совнаркомовской, 5 (со стороны улицы Мироносицкой). Вася Пашковский попал в рабочую камеру. Этих арестованных использовали по разборке разрушенных домов. Проходя после работы по коридору, рабочие арестанты заглядывали в волчки камер. Однажды в одной из камер он увидел Володю Коновалова. За три недели он видел его три раза.

В августе 1943 года наши войска подошли к Харькову. Арестованным предложили выбор: или ехать в Германию на каторжные работы, или быть расстрелянными. Надежда на то, что наши победят и освободят их, заставила многих выбрать первое. Вася Пашковский вместе с матерью оказались в лагерях Германии и вернулись на родину в 1945 г.

Для политических заключенных такого выбора не было. Володя Коновалов и Ваня Пасынок были расстреляны за неделю до освобождения Харькова в районе станции Терновая. Так трагически закончилась деятельность партийно-комсомольской организации ст. Основа.

На территории Основянского локомотивного депо установлена стелла «Железнодорожникам Основянского паровозного депо за смелость, мужество и героизм, проявленные в Великой Отечественной войне, обеспечившим выполнение задания Государственного Комитета Оборона по доставке поездов фронту под огнем врага». Среди 26 указанных фамилий есть и имя Володи Коновалова.

Имя Володи Коновалова занесено в Книгу памяти Украины (кн. 2, стр. 726). И как уже было сказано ранее, именем Володи Коновалова в Основе названа улица бывшая Межевая. В 1983 году была открыта мемориальная доска на школе № 9, которую окончил Володя Коновалов, следующего содержания: «Здесь учился Володя Коновалов, подпольщик-комсомолец, павший смертью героя от рук немецко-фашистских захватчиков в г. Харькове в 1943 году».

27 августа 1996 года в школе № 9 (ныне гимназия № 34) был основан «Музей боевой и трудовой славы». В нем есть материалы и о Володе Коновалове. Экскурсии проводят учащиеся старших классов.

Есть «Музей боевой и трудовой славы» и в депо «Основа». Он находится в административном здании локомотивного депо. Две небольшие комнатки, но они в хорошем состоянии к чести администрации депо. Здесь можно познакомиться с подпольной организацией В. Коновалова, с историей и сегодняшним днем железнодорожников.

*Мемориальная доска Володи Коновалова,
установленная в 1983 году
на школе № 9 ЮЖД*

*Дом Алексея Романова, по ул. Харьковской, 4.
Здесь была явочная квартира подпольной организации
«За Советскую Родину»*

Совсем недавно в результате поисковой работы областной организации бывших партизан и подпольщиков была обнаружена еще одна подпольно-партизанская группа «За Советскую Родину», которая была организована в составе 9 человек и размещалась на станции Основа по улице Харьковской, 4. Руководителем и идейным вдохновителем ее

был Федоренко Сергей Иванович («дядя Сережа»), партизан Змиевского партизанского отряда № 66. Старшим основанской группы был Романов Алексей Константинович, который жил вместе с матерью, Елизаветой Ивановной, по улице Харьковской, 4. Их дом был явочной квартирой, где подпольщики могли и отдохнуть, и согреться.

Заместителем Романова А. К. была Сатулла Любовь Ивановна. И члены группы: Воропай В. П., Васильковский Я. П., Гарус А. М., Гапыч А., Иванов Е. Д., Капустянский В. П. Они распространяли листовки, вели агитационную работу среди населения, собирали винтовки и патроны, прятали, а потом передавали все частям Красной Армии, подрывали машины с фашистами, танки. Многие из них после освобождения Харькова ушли с частями Красной Армии, прошли кровавыми дорогами войны, попадали в плен и совершали побег. Не все дожили до желанной Победы.

В августе 1943 г. после освобождения Харькова нашли в своем доме мертвой мать Романова Елизавету Ивановну. Фашисты пытали ее, допытываясь, где сын. В доме производили обыск. Сам Алексей Романов после освобождения Харькова работал в локомотивном депо «Основа» кочегаром. Когда эшелон шел в сторону Полтавы, в паровоз попала бомба, погибла вся бригада: машинист (имя неизвестно), помощник машиниста Лавров Виктор и кочегар Романов Алексей Константинович. Они похоронены в парке станции Основа возле братской могилы.

Заместитель Романова А. К. Сатулла Любовь Ивановна была мобилизована в зенитную воинскую часть. Погибла при отражении зенитчицами атак вражеской авиации.

В Белоруссии, в партизанском отряде им. Александра Невского погиб Гапыч Алексей.

22 ноября 2005 года умер Гарус Э. М., а 6 июня 2006 г. умер Воропай В. П., которые жили в Харькове. В живых остался один, самый младший из подпольной группы, Васильковский Я. П. Сейчас он живет в Днепропетровске.

В 1945 г., когда партийными органами утверждались партизанские отряды и подпольные группы, подпольно-партизанская группа «За Советскую Родину» не была зарегистрирована в связи с тем, что Романов А. К. и его заместитель Сатулла Л. И. погибли.

Исполнительный комитет Червонозаводского района г. Харькова своим решением № 313 от 07.09.04 г. утвердил отчет и состав подпольно-партизанской группы «За Советскую Родину».

Это еще одна страница в истории станции Основа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Материалы «Музея боевой и трудовой славы» локомотивного депо Основа.
2. Материалы Харьковского областного совета организации бывших партизан и подпольщиков.
3. Книга Скорботи України. Харківська обл.-Т.2. -Х.: Изд. «Книга пам'яті України», 2005 р.
4. Книга Скорботи України. Харківська обл.-Т.3.-Х.: Изд. «Книга пам'яті України», 2007 р.
5. Решение исполнительного комитета Червонозаводского района г. Харькова № 313 от 07.09.04 «Об утверждении отчета и состава подпольно-партизанской группы «За Советскую Родину».
6. Материалы школьного «Музея боевой и трудовой славы» Харьковской гимназии № 34 (бывшей школы № 9).

Д. М. Дудко

Г. С. Сковорода і родина ЗЕМБОРСЬКИХ

Земборські були у XVIII ст. типовою родиною слобожанської старшини. Не сягаючи таких висот, як Ковалівські або Донець-Захаржевські, вони, однак, займали надійні позиції в тодішній суспільній ієрархії. Михайло Земборський служив сотником і полковим осавулом (до 1733 р.). Його син Іван служив з 1731 р., був підпрапорним, сотником, полковим осавулом Харківського полку. Відбивав татарські наскоки, брав участь у війнах з Туреччиною та Прусією. Другий син, Федір був сотником, третій, Василь – підпрапорним (до 1759 р.). Син Василя Іван (нар. 1754 р.) навчався в Харківському колегіумі [3, 100–101, 247, 337–338, 443]. Ісайя Земборський (п. 1788 р.) був ігуменом Сіннянського Покровського монастиря [8, 107]. Ліквідація слобідського козацтва не погіршила суспільного становища Земборських. Іван Михайлович став капітаном, ще один його брат, Григорій – прем'єр-майором і предводителем дворянства Харківського повіту [2, 85]. Земборські володіли у цьому повіті слободою Земборовкою, селом Окоп, рядом хуторів і пустошів, мали двір у Харкові [1, 65; 9, 39–42, 45, 48–49, 87–88, 91–92].

З цією родиною і пов'язала доля народного мудреця Григорія Сковороду. Іван Васильович Земборський був його учнем в колегіумі [5, 164]. Вигнаний 1769 р. з колегіуму, філософ розпочав мандрівний період свого життя з того, що оселився в маєтку Земборських Гужвинське. Тут, на пасіці серед лісів, у 1769–1771 рр. були створені перші філософські трактати Сковороди «Наркісс» і «Асхань» та перша половина «Басен Харьковских» [7, 1, 107, 201; 7, 2, 460]. Трактати присвячені проблемам самопізнання, діалектики зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища. Великий гуманіст учив людей шукати в самих собі істинну, кращу натуру. Байки у влучній, дотепній формі відбивають широке коло філософських та суспільно-етичних думок мислителя.

1780 року мислитель жив у Сіннянському монастирі (нині с.Писарівка Золочівського р-ну). Тут він створив трактат «Жена Лотова», присвячений символічному тлумаченню Біблії, та останню, 30-у пісню циклу «Сад божественних пісень». Щоправда, ігуменом тоді був не Ісайя Земборський, а родич поета Іустин Звіряка [7, 1, 89; 7, 2, 32]. Тому зв'язки Ісайя з Сковородою можна лише припускати.

Мислитель любив Земборських «за добродушіє их» [7, 2, 460]. Приязні відносини з хазяями Гужвинського сприяли його творчості. Підтримує він зв'язки з Земборськими і пізніше. 21 лютого та 10 травня 1779 р., через десятиріччя, він пише з Гусинки на Куп'янщині два листи Василеві Михайловичу Земборському [7, 2, 399–402]. Втішаючи немолоду вже людину, що страждала від хвороб, мислитель закликає дбати не про минуше, тілесне, а про вічне, духовне. Він говорить про самопізнання та внутрішню, істинну людину. Ще через 8 років, 23 січня 1787 р., Сковорода пише з тої ж Гусинки до Івана Васильовича Земборського [7, 2, 405–406]. Філософ втішає колишнього учня, що зазнав життєвих труднощів. Доводить, що тілесні випробування ведуть до внутрішнього вдосконалення, труднощі – до щастя. Думки, викладені в листах, перегукуються з ідеями написаних у Гужвинському трактатів. Видно, що Василь та Іван Земборські були людьми, духовно близькими народному мудрецеві.

Де ж знаходилося Гужвинське? Для сквородинознавців це є загадкою. Сам Сковорода вказує, що писав «Асхань» в Земборських лісах в 10 верстах від Харкова. Д. І. Багалій вбачав Гужвинське в хуторах Лопанському та Луговому, що належали 1773 р. Іванові та Григорієві Земборським [2, 85]. А. М. Ніженець шукала ці ліси поблизу від Дергачів [5, 129]. Л. О. Махновець вважав, що Гужвинське – це хутір Гужви, що нині входить (разом з хуторами Безруки і Бережний) до складу с. Безруки [4, 212]. Але ж ці хутори знаходилися північніше Дергачів, за 18–19 верст від Харкова! Краєзнавець Ю. Ранюк відзначає, що 1780 року існував західніше Прудянки хутір Земборівський. Але це вже в 25 верстах від Харкова. Дослідник особисто пройшов від Прудянки до Дергачів. Біля Прудянки і Безруків великих лісових масивів немає, не відзначені вони тут і в атласі Харківського намісництва 1780 р. Такі масиви тоді були біля Дергачів і південніше них. Там Ю. Ранюк і пропонує шукати Земборські ліси і Гужвинське [6].

Звернемося ще до одного джерела – «Экономических примечаний на Харьковский уезд» 1782 р. В них докладно описані всі села і хутори повіту і вказані їхні власники. Якраз за 10 верст від міста знаходилося село Окоп. Воно належало Земборським – Івану Михайловичу, Василю Михайловичу та Уляні Юрїївні (вдові сотника, певно, Федора Михайловича). Приналежність сусідніх хуторів Гусавинського (Гужвинського?) і Рогозянського не уточнюється, вказано лише, що вони влаштовані поміщиками лише для скотарства. Північніше, в 13 верстах від Харкова знаходилося село Луг майора Григорія Михайловича Земборського та пустоші Бондарівська і Підгорівська капітанші Катерини Герасимівни Земборської. Південніше, в 8 верстах – хутір Луговий, що вже перейшов до поміщиків Квіток. Хутір Лопанський (17 верст від міста) теж належав вже не Земборським, а Краснокутським. Біля згаданих сел. знаходилися сади, ліси та «небольшие пчелиные заводы» [9, 39–46].

Отже, є всі підстави шукати Гужвинське саме в цьому родовому гнізді Земборських, біля нинішнього селища Мала Данилівка. Колишне с. Окоп нині складає його північно-західну частину. На північний схід від неї знаходиться лісовий масив, що міг в давнину поширюватися ще південніше. В ньому, ймовірно, і знаходилося місце натхнення Григорія Сковороди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т.1. – Х., 1993.
2. Багалеї Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. – К., 1992. – 472 с.
3. Еліта Слобідської України: Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття. – Х., 2008.
4. Махновець Л. Григорій Сковорода: Біографія. – К., 1972. – 255 с.
5. Ніженець А. М. На зламі двох світів: Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Х., 1970. – 208 с.
6. Ранюк Ю. Слідами Сковороди // Прапор. – 1989. – № 2. – С.139–143.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. – Т. 1–2. – К., 1973. – 531, 574 с.
8. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3-х тт. – Т. 1. – Х., 2006. – 332 с.
9. Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г. – Х., 2006. – 152 с.

**В. О. СОЛОВЬЕВ,
Л. В. РАЕНКО**

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ДОСКИ ХАРЬКОВА КАК НОСИТЕЛИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Под мемориальными досками понимаются своеобразные памятные знаки, установленные обычно на зданиях, которые отмечают какие-то события прошлого или сообщают о личностях, проживавших или работавших в нем. Они начали появляться в городе сравнительно недавно и в последние десятилетия стали очень популярным и важным культурно-информационным явлением. Это обусловлено относительной простотой их изготовления (часто они представлены доской из камня с текстом), лояльностью местной власти к такой форме отражения соответствующего события. Обычно открытие таких мемориальных досок (МД) производится в торжественной обстановке, приурочено к определенным годовщинам. Цель таких мероприятий – сохранить память о каком-то человеке, событии, показать историческую значимость тех или иных зданий, объектов культуры, объяснить причину названия улицы.

Информация о подобных МД существует во многих путеводителях и справочниках. Наиболее красочные доски с барельефами выполняют известные скульпторы, архитекторы и художники. Данные о таких памятных знаках собираются многими краеведами или организациями. Вместе с тем, полные систематизированные сведения о подобных объектах в городе отсутствуют. Вероятно, это связано с их обилием, непрерывным пополнением, попытками устанавливать их не только на наружной части зданий, но и внутри отдельных помещений (аудиториях, музейных комнатах, коридорах). А также эпизодическим не всегда обоснованным исчезновением.

Нами делается попытка собрать и привести краткие сведения обо всех или наиболее известных МД, по возможности указав точную дату их установления, авторов отдельных барельефов, тексты и другие детали. Одним из авторов данного сообщения планируется даже подготовка к изданию специального обобщения на эту тему. Частично будет отмечаться

исчезновение каких-то из этих памятников, необходимость их обновления или восстановления. Целью выполняемого исследования является разработка схемы деления или классифицирования таких объектов, а также предложения по созданию новых.

Кроме МД, посвященных отдельным личностям, в Харькове много также памятников, отражающих:

1. События революций 1917 года, гражданской войны;
2. Становление советской власти в городе, крае, республике;
3. События Великой Отечественной войны.

Два последние десятилетия делается попытка отразить события до-революционного периода, отметить каких-то выдающихся людей этого времени. В прошлых выступлениях участников Слобожанских чтений отмечалась необходимость усиления внимания к событиям Первой мировой войны. Было бы целесообразным отметить специальными досками те здания, которые являются наиболее известными памятниками культуры и архитектуры.

Хотелось бы обратить внимание на следующее. Мы уже выступали с предложением о создании в Харькове государственного историко-культурного заповедника «Первая столица республики». Это выигрышная для города тема и к претворению ее в жизнь нужно много сделать. В связи с рассмотрением вопроса о МД можно предложить создание большой их группы, которая показывала бы, где размещались государственные и партийные учреждения столичного Харькова. В связи со строительством в городе Госпрома, других зданий и сооружений, а также непрерывной сменой структуры существующей власти, такие учреждения постоянно перемещались, мигрировали. Это нужно учитывать. И по возможности фиксировать это явление на соответствующих досках, других знаках.

То же относится к политическим деятелям и деятелям культуры столичного Харькова, имена которых прочно забыты. На это уже один из нас обращал внимание, рассказывая на предыдущих чтениях о трагической судьбе Х. Г. Раковского. Его имя в свое время носила нынешняя улица Ольминского, Харьковский Государственный Краснозаводский театр, созданные по его инициативе институты сельскохозяйственный и коммунального хозяйства. А также нынешний Никитский ботанический сад в Крыму, заповедник Аскания-Нова, Одесский грязевой курорт и другие объекты. Уже сейчас улицы его имени имеются в ряде городов других стран. Все это свидетельствует о том, что это был деятель не городского, а государственного масштаба.

В связи с этим человеком и деятелем нужно напомнить следующее. 15 июля 1923 г. было созвано чрезвычайное заседание Совета народных

комиссаров Украины в связи с назначением Х. Г. Раковского полпредом СССР в Англию. В решении СНК предусматривалось установить в зале заседаний его бюст, присвоить его имя строящемуся в Киеве Центральному дому крестьянина, а также Киевскому политехническому институту и Харьковскому институту сельского хозяйства и лесоводства. Этот документ хранился в Центральном государственном архиве Октябрьской революции в Москве высших государственных органов в Киеве. Мы не ставим вопрос о претворении в жизнь этого постановления, новом переименовании Аскания-Нова и Никитского ботанического сада. Но то, что мы никак не удосужимся поместить хотя бы МД с указанием места его проживания или работы – это своеобразный нонсенс!

Это же можно сказать и о Г. Ф. Лапчинском, выступавшем на Первом Всеукраинском съезде советов (декабрь 1917), ставшим с 1919 года секретарем ВУЦИК, призывавшим к федеративному развитию Украины. Или о А. П. Машкине, проживавшем в «доме старых большевиков» по ул. Сумская, 59 и много сделавшем для становления образования в столичном Харькове. А также многих других прочно забываемых деятелей. В настоящее время В. М. Московкин ставит вопрос о необходимости аналогичным образом отметить имя лауреата Нобелевской премии С. Кузнеца, проживавшего, учившегося и какое-то время работавшего в нашем городе.

Особую группу МД составляют те из них, которые поясняют в честь кого или какого события они названы. Частично такие доски в отдельных районах города имеются. И если объяснить топонимику даже основных улиц трудно, то хотя бы те из них, что являются старейшими или знаменуют какое-то особо весомое для города событие, – Совнаркомовская, Университетская, 23-го Августа, Губкомовская, Бурсацкий переулок и спуск, – обязательно нужно пояснить. Такая деятельность очень важна для активно развиваемой сейчас идеи превращения Харькова в крупный туристический центр, а также многочисленных составляемых путеводителей.

Примером такого особо активного и целенаправленного отражения информации о работавших в этом вузе преподавателей может быть НТУ «ХПИ», все стены старых зданий которого украшены многочисленными МД. Этот материал в расширенном виде готовится даже к публикации. Нужно указать еще на одно направление своеобразного «закрепления» сведений о культурном наследии данного вуза. К 125-летию со дня его образования Государственный Банк Украины выпустил две монеты. А министерство связи выпустило на листе серию из 11 почтовых марок, посвященных выдающимся ученым, которые работали в ХПИ! Этим не может похвастать ни одно учреждение Харькова.

В целом изучение МД – это большой материал для дальнейших крае-

ведческих исследований. Как в площадном отношении (изучение и освещение истории отдельных зданий, улиц, районов), так и в тематическом аспекте – попытке систематизировать такие объекты, рассказывающие о деятелях науки, культуры, знаменательных событиях, других сторонах жизни города. В качестве рекомендации, которую целесообразно включить в проект решения данных Слобожанских чтений и в рамках деятельности Харьковского научно-методического центра охраны культурного наследия, нужно назвать составление комплексной программы дальнейшего формирования и пополнения фонда мемориальных досок Харькова. С учетом мнения разных краеведов и даже организаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловьев В. О. Раковские и Международный Славянский университет. –Культурна спадщина Слобожанщини. Зб. наук.-попул. статей. –Х.: Курсор, 2010. Число 8. –С. 146-153.
2. Соловьев В. О., Раенко Л. В., Мачулин Л. И. Государственный историко-культурный заповедник «Первая столица республики». /Там же/ – С. 154-159.

Г. Г. ЯКОВЕНКО

ПОВАЖНИЙ ЮВІЛЕЙ

Цікаво бути дослідником. Інколи пошукове щастя посміхається і підносить сюрпризи – дивні відкриття, що докорінно змінюють погляди на історичні факти. Навчаючись у Бабаївській зош, я була впевнена, що наш навчальний заклад було засновано у 1906 р. (так викладено цеглою на фасаді школи), хоча було відомо про існування у дореволюційні часи церковно-парафіяльної та двох земських шкіл. Донині в селищі є три приміщення, що мають відношення до дореволюційної освіти: «червона» школа (земська споруда, 1906 р.) та «сіра» школа (земська споруда, 1910 р.), а також колишня церковна споруда (за внутрішньою структурою дуже схожа на церковнопарафіяльну школу) по вул. Шевченка, де з 1967 р. розміщалася шкільна майстерня. Архівні матеріали (фонди Духовної консисторії) допомогли встановити конкретну дату заснування школи – 15 травня 1819 р. Так виявилось, що школа, як людина, має свій день народження. До виникнення у 1864 р. земств, які стали опікуватися народною освітою, просвітницькою діяльністю серед найбільш бідніших верств населення займалася Церква. Щорічно, у травні та листопаді, священники подавали благочинним церковних округів звіти про діяльність шкіл. Тому саме в цих документах неодноразово повторюється вказана дата. Виходячи з наявності систематичних даних про школу у звітах благочинних, можна зробити висновок про її стабільне існування. Дослідник 30-х років ХХ ст. М. Гніп за матеріалами архіву Міністерства народної освіти в Санкт-Петербурзі навів дані щодо 1820-х рр., називає саме цей час заснування школи, не визначаючи при цьому конкретної дати, тому що духовне відомство не звітувало перед світською владою про свою освітню діяльність.

У літературі ХІХ ст. першим згадав Бабаївську школу Г. П. Данілевський («Харьковские школы в старину и теперь», СПб, 1863). Виконуючи обов'язки чиновника для особливих доручень Міністерства освіти та члена училищної ради, автор був добре обізнаний зі станом початкової освіти на Харківщині і навів дані не тільки про діяльність школи, але й підтвердив факт її повного матеріального утримання поміщиком О. Щербиніним. Отже, утримання шкіл уряд покладав на поміщиків, які самотужки вирішували долю навчального закладу. Станом на 1837 р. в межах Слободсько-Української губернії було всього шість шкіл, серед них була і Бабаївська.

М. Гніп зазначив, що школа в Бабаях поміщика Щербиніна, яка існувала «с давних времен», мала офіційну програму (Закон Божий, церковний спів, читання, письмо, лічба) та викладав у ній кріпак Колісніченко, за ланкастерською методикою (грамотні учні допомагали навчати неписьменних).

Сучасний дослідник О. Удод навів дані про звіт за 1832 р. професора Чанова щодо «стану бабаївського училища взаємного навчання в будинку поміщика Олександра Щербиніна, де виявився один учитель та 19 учнів, дітей поміщицьких селян та двоє учнів сторонніх хлібопашців». Автор підкреслив, що школа відіграла певну роль у поширенні ланкастерського методу навчання. Зокрема, у 1834 р., при переводі нижчого класу Харківського повітового училища в школу взаємного навчання, було використано досвід саме Бабаївської школи. Один із її вихованців став заступником завідуючого цієї школи, у якій станом на 1835 р. навчалось 95 учнів. Станом на 1855 р. у школі було два учителя – Іван Хижняков, він же і священник та Семен Петров.

Школа завжди знаходилася в центрі (і в прямому, і в переносному розумінні), в центрі селища і була головним осередком духовного життя. То може мудрий час (і рідкісний випадок подякувати неповоротких чиновників, що не змогли вибудувати нову школу!) залишив її як символ стабільності, непорушності людської поваги до освіти та вічних життєвих цінностей. Що Бог дасть, то не напасть, мабуть, й не варто жаліти про те, що не змінила вона своє місце і роль у житті селища, не переїхала на його узбіччя. А страшний архітектурний скелет на болоті буде довго стояти мовчазним докором і нагадуванням про часи бездуховності та недбалого ставлення до першочергових потреб майбутнього.

Якщо рахувати вік школи від її виникнення як соціальної організації, то через десять років Бабаївській школі виповниться два століття. Мало хто ще може похвалитися таким поважним віком! Центральному приміщенню школи, найстарішій її частині, що виходить фасадом на вул. Шевченка, пішов уже 103-й рік.

До святкування такого поважного ювілею (чи є в Бабаївської школи однолітки, крім в с. Кручик Богодухівського району?) ще є час. Це є слушна нагода привернути увагу до освіти як важливої складової духовності, до активної співпраці громади з навчальними закладами, до дбайливого ставлення до освітянських традицій з боку тих, від кого залежить шкільний добробут.

Ще є час добре поміркувати про відзначення такої дати і створити на знак глибокої пошани та щирої вдячності початковій освіті щось надзвичайно пам'ятне, незабутнє. Такою пам'яткою може стати музей історії освіти Слобожанщини, який має беззаперечне право знаходитись в саме в Бабаях, одному з осередків поширення початкової освіти. До переваг

розміщення тут музею можна віднести також наявність дореволюційних споруд, в які логічно впишуться експозиційні площі: будинок поміщика П. П. Флоти та колишній церковний будинок. Основою для започаткування музею історії освіти Слобожанщини може стати одна з експозицій історико-краєзначого музею селища Бабаї, яка присвячена історії школи. Намагаючись привести переконливі аргументи на користь цієї справи, хотілося б підкреслити, що допоки немає в Харківській області подібного закладу і наш може стати першим. Звичайно, така справа є дуже копіткою, але хіба легко творити добрі справи для історії, для майбутнього? Цей захід не тільки підкреслить важливий внесок селища в історію поширення початкової освіти на Слобожанщині, але й сприятиме відродженню духовності та піднесенню авторитету школи як соціальної інституції.

В. И. ПУШКАРЬ

АРХАНГЕЛО-МИХАЙЛОВСКАЯ ЦЕРКОВЬ (1663–1961 года)

Архангело-Михайловская церковь

Трудно представить, что нынешняя площадь Руднева три столетия назад была окраиной города, ведь сегодня она – одна из центральных площадей.

В прошлом площадь Руднева называлась Михайловской. Этим именем она была обязана Архангело-Михайловской церкви, которая стояла в южной части этой площади. История этой церкви начиналась практически одновременно с освоением этих мест в XVII веке, а печально закончилась не так давно – около 50 лет назад.

Первые переселенцы в Захарьковской части города, где находилась Михайловская церковь, появились в 60-х годах XVII столетия.

Архангело-Михайловская церковь находилась за городским валом и поселок назывался Немышлянкой Слободой. В 1663 году была построена деревянная церковь. В предместье Слободы организовался Михайловский приход. Приписано 4 улицы и 130 дворов: Михайловская улица, Михайловский переулок, Никитинский переулок, Царицынская улица, Петинская улица.

Строителями церкви были ктитория Иван Ус, Петр Миргород, ключник Василий Савченко, харьковец Андрей Мовчан и изюмский судья Андрей Скачков. Каждый из них пожертвовал по 100 рублей.

В Архангело-Михайловской церкви молился Петр Великий, направляясь в Полтаву, о даровании победы русскому оружию над злыми захватчиками-шведами.

На второй день после великой Полтавской битвы в Архангело-Михайловскую церковь прибыл специальный гонец Петра Великого, направлявшийся в Петербург, и возвестил молящимся в храме о великой победе,

одержанной славным русским воинством и всем русским народом. Таким образом, Архангело-Михайловская церковь была свидетелем великих исторических событий и древним памятником русской истории.

В 1783 году епископ Белгородский и Обоянский Аггей выдает протоиерею Михаилу Шванскому грамоту на строительство Михайловской церкви, так 10 сентября 1783 г. было торжественно освящено место и заложен первый камень в основании нового Архангельского храма.

Инициатором строительства церкви стал протоирей Михаил Шванский, достаточно известная в Харькове личность. Уроженец Черниговщины и выпускник Киево-Могилянской академии, он большую часть своей жизни посвятил Харькову. Шванский был префектом и преподавателем философии и богословия Харьковского коллегіума, настоятелем городского собора. Его стараниями были построены новые храмовые здания Успенского собора, Мирносицкой церкви.

Проект церкви выполнил губернский архитектор П. А. Ярославский, автор многих прекрасных зданий в Харькове и на Харьковщине, в том числе Рождественской, Дмитриевской церквей и Благовещенского собора, предшествующих нынешним.

В 1816 г. построена каменная колокольня Михайловской церкви. Строительство колокольни относится к периоду деятельности архитекторов Е. А. Васильева и С. Т. Чернышова.

Архангело-Михайловская церковь была значительной архитектурной достопримечательностью и доминировала в панораме левого берега реки Харьков, которая открывалась с Харьковского моста.

Михайловская церковь за время существования дала имя площади (ныне Руднева), набережной (ныне Красношкольная), улице и переулку (ныне Руставели).

Михайловская церковь – первый деревянный храм Архангела Михаила в Харькове перестроилась и расширилась в 1711 году, при ней образовалось братство из благочестивых прихожан.

Каменный храм во имя Святого Архистратига Михаила строился 4 года, основание ему положено было в сентябре 1783 года и освящен он был в сентябре 1787 года протоиреем Шванским. В 1816 году была построена каменная колокольня и ограда.

По данным Гусева, в храме хранились Евангелия, печатанные при царе Алексее Михайловиче в Москве в 1662 г. весом около 2-х пудов, требник м.п. 1658 г., другой 1668 г., акафист, печатанный в Киево-Печерской Лавре 1702 г., Манифест Императора Петра I. Иконостас в 6 ярусов из деревянной церкви перенесли в новую каменную. Большой напестольный сребро – позолоченный крест весом около 7 фунтов серебра с финифтями и стразами пожертвовали прихожане в память бывшего в 1833 г. неурожая,

Последний староста Архангело-Михайловской церкви Галкин Василий Васильевич (25.12.1879 – 22.02.1963) в кругу семьи в первом ряду крайний справа.

когда четверть ржаного хлеба доходила до 35 рублей. Гробница серебропозлащенная чеканной работы, весом 11 футов 38 зол.

В 1816 году в Харькове в Михайловской церкви стараниями протоиерея Прокоповича пристроена каменная колокольня. Церковь перестраивалась и расширялась в 1841 г., 1852 г., 1855 г., 1859 г. пределами с восточной и западной стороны.

В 1902 г. Михайловская церковь реконструирована. В первую половину XIX в. она была однопрестольной, много меньше настоящей. Из крупных переделок в ней упоминалась реставрация иконостаса в 1819 г., устройство хора в 1822 г. Особенно много было сделано для церкви старостой Прокофием Искрой в период 1825-1844 годов. Он позолотил кресты и главы на церкви и колокольни, исправил ангела на верхушке колокольни, который от ветра поворачивался, издавая как бы грубый звук, усилил освещение церкви, пробил в стенах новые окна, устроил серебро – позлащенный ковчег для престола и новое горное место, дорогое и изящное.

Кроме того, Искрой было приобретено для церкви несколько новых образов в золоченных ризах, большое паникадило и множество золотой и серебряной утвари – лампад, крестов и т.п.

При следующем старосте-купце Федорченко, церковь продолжала украшаться и обогащаться разными ценными приобретениями.

Уже в 1841 г. возникла мысль о расширении храма и начался сбор пожертвований, а с 1853 г. изменяется ее внутренний и внешний вид, устраивается новый иконостас, пишутся новые образа, золотятся купола и т. п. Церковь существовала до 1931 года.

Трагическим событием стало решение Харьковского горсовета в апреле 1931 г. закрыть Михайловскую церковь, а помещение отдать под клуб ОСОАВИАХИМ (предшественник ДОСААФ).

По другим сведениям, в 1929 году в здании церкви открыли поликлинику, возможно, там были также жилые и хозяйственные помещения.

В годы Великой Отечественной войны церковь была сильно разрушена. В январе 1942 года прихожане бывшего Архангело-Михайловского

*Протоиерей Попов Никифор
(13.03.1877 – 23.10.1957).*

прихода обратились в городское управление за разрешением вернуть им здание. Разрешение было выдано. 5-й городской поликлинике сдали по акту мебель, аппаратуру и прочее имущество. Прихожане принялись за восстановление своего родного храма. Кто личным бесплатным трудом, кто за дешевую плату – и постепенно храм восстановили. В июле 1946 года Харьковский горисполком разрешил открыть Михайловскую церковь, она действовала до периода «хрущевского наступления на церковь».

С 1954 по 1964 гг. в Советском Союзе первым секретарем ЦК КПСС и председателем Совета Министров СССР был Никита Сергеевич Хрущев. Его активная деятельность в отношении православия принесла следующие результаты:

1. Закрыли и уничтожили 10 тысяч храмов.
2. Реорганизовали, разобрали и ликвидировали 60 монастырей.
3. Закрыли 5 епархий.

В этот список попала и Архангело-Михайловская церковь. Многострадальное изуродованное здание Михайловской церкви снесли к началу 1970-х годов.

В разные периоды существования Архангело-Михайловской церкви настоятелями были следующие священники:

1. 1910-1911 г. – Власовский Петр Викторович.
2. 1914-1917 г. – Полтавцев Петр Тимофеевич.
3. 1914-1917 г. – Скубачевский Петр Николаевич.

Последним настоятелем Архангело-Михайловской церкви был протоирей Попов Никифор и при нем староста Галкин Василий Васильевич. Священно и церковнослужители собора были истинными патриотами православия.

Выношу большую признательность семье Галкиных за предоставленный семейный архив.

ЛИТЕРАТУРА

1. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография. Репринтное издание. – Харьков, 1993. – Т. 2 – С. 867.
2. Гусев А. Н. Харьков его прошлое и настоящее. – Харьков, 1902 г. – С. 62.
3. Материалы из семейного архива Галкина В. В.

Л. В. РАЕНКО

ХАРЬКОВЧАНЕ – КАВАЛЕРЫ ОРДЕНА СЛАВЫ ТРЁХ СТЕПЕНЕЙ

Книги о Героях Советского Союза – харьковчанах издавались не один раз, в прошлом году вышла книга о Героях Социалистического Труда и Героях Украины – харьковчанах. О полных кавалеров Славы трёх степеней – харьковчанах до сих пор не было ни одной книги. Публиковались отдельные очерки в газетах об отдельных личностях. Я попытаюсь восполнить этот пробел и впервые представить полный список наших земляков.

Орден Славы был учреждён 8 ноября 1943 года. При его введении было решено обратиться к славным боевым традициям прошлого. В эпоху наполеоновских войн в 1807 году, для награждения рядовых и унтер-офицеров в русской армии был введен особый знак отличия военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Первоначально он имел одну степень, в 1856 году получил четыре степени, а с 1913 года стал именоваться Георгиевским крестом, так как носился на георгиевской ленте.

Преимущество вводимой новой советской государственной награды поддерживалась, прежде всего, тем, что для ордена Славы была взята тоже георгиевская лента, оранжевая с черным. Как и Георгиевский крест, орден Славы вручался последовательно. Лишь награжденный третьей степенью мог получить вторую, а затем – и первую. Эти солдатские награды были схожи смыслом их статута, Георгиевский крест вручался нижним чинам за доблесть на поле боя. В статуте ордена Славы сказано: «Орденом Славы награждаются лица рядового и сержантского состава Красной Армии, а в авиации и лица, имеющие звание младшего лейтенанта, проявившие в боях за Советскую Родину славные подвиги храбрости, мужества и бесстрашия». Традиция сохранилась и при изготовлении трёх степеней ордена Славы. Если Георгиевские кресты первой и второй степени были золотыми, а третьей и четвертой – серебряными, то орден Славы первой степени – золотой, второй – серебряный с золотой серединой, третьей – серебряный.

В ходе боевых действий согласно статуту могли быть награждены орденом Славы воины самых разных специальностей – пехотинцы и воздушные стрелки, танкисты и разведчики, артиллеристы и саперы, летчики и санитарные инструкторы. Право награждения орденом Славы третьей

степени было предоставлено командирам дивизий и корпусов. Благодаря этому отличившемуся бойцу могли вручить боевую награду буквально в день совершения подвига. Менее чем за два последних года Великой Отечественной войны около 980 тысяч воинов были награждены орденом Славы третьей степени, почти 46 тысяч – орденом Славы второй степени, и только 2631 воин отмечен орденом Славы всех трёх степеней.

Первыми полными кавалерами ордена Славы 22 июля 1944 года стали ефрейтор М. Т. Питенин и старший сержант К. К. Шевченко. Кстати, последний уроженец с. Хотомля Волчанского района Харьковской области, после войны жил и работал в Харькове.

Среди награжденных орденом Славы трёх степеней – отважные дочери нашей Родины. Одна из них – санитарный инструктор М. С. Нечерпорчукова (Наздрачёва), под огнем вынесшая с поля боя более ста бойцов и командиров, родом из Балаклейского района.

Непосредственно полных кавалеров ордена Славы – уроженцев города Харькова – пять человек. Это гвардии сержант Павел Николаевич Иванов (1918-1985), помощник командира взвода отдельной гвардейской воздушно-десантной разведывательной роты. После войны жил в Челябинской области.

Это гвардии рядовой Василий Филиппович Лисунов (1923-1945), стрелок-автоматчик 55-й гвардейской танковой бригады.

Это гвардии ефрейтор Кирилл Абдуллович Муртазин (1920-1946), сапер 104-го отдельного гвардейского саперного батальона.

Это гвардии младший сержант Григорий Никифорович Светличный (1923-2001), заряжающий танка ИС 72-го отдельного гвардейского тяжелого танкового полка.

Это старший сержант Алексей Павлович Таран (1919-1997), командир расчета 120-мм миномета 308-го стрелкового полка.

Всего же Харьковская область Родине дала 25 кавалеров ордена Славы трёх степеней:

- Балаклейский район – гвардии старшина медицинской службы М. С. Нечерпорчукова (Наздрачёва);
- Близнюковский район – гвардии старшины Н. И. Голубничий и Н. Т. Грабовский;
- Богодуховский район – гвардии сержант Н. И. Сахно;
- Валковский район – сержант Н. Е. Яцина;
- Великобурлукский район – гвардии старший сержант Д. Т. Лыков;
- Волчанский район – старшие сержанты А. А. Кирилин и К. К. Шевченко;
- Зачепиловский район – гвардии сержант Г. И. Толоконцев;
- Золочевский район – младший лейтенант И. Я. Олейник и старший сержант В. Я. Тупкаленко;
- Изюмский район – младший сержант П. П. Монастырский, гвардии

М. С. Нечепорукова

У могилы кавалера орденов Славы Зозули М. П. 2007 г. Слева от памятника - Стафеев С. А., исследователь Преображенского кладбища в Чугуеве

- старшина Н. С. Мороз и гвардии старший сержант И. Г. Чмиль;
- Красноградский район – гвардии старшина Ф. Ф. Мелещенко;
  - Купянский район – гвардии старший сержант Н. Н. Загоруйко, гвардии сержанты Н. М. Лыфарь и М. С. Скрыпник;
  - Первомайский район – гвардии старшина П. А. Пинчук;
  - Чугуевский район – сержант П. Т. Гончаров, гвардии старший сержант М. П. Зозуля, старший сержант В. И. Литвинов и ефрейтор М. И. Фурсов;
  - Шевченковский район – гвардии сержанты А. М. Быков и Ф. Г. Гриценко.

После Великой Отечественной войны наш город избрали своим местожительством полные кавалеры ордена Славы – уроженцы других мест: В. И. Богомоллов, В. П. Гнитиенко, Н. Я. Майборода, Я. Г. Пивоваров, А. Н. Пикалов, В. Н. Степанюк, Ф. И. Ткачев, А. П. Худошин, М. Ф. Шатрюк, М. А. Винниченко, Н. Е. Калиниченко. А в области поселились: Д. Ф. Ганцев, М. А. Дураков, П. П. Жигулин, А. Г. Краснухин, В. И. Мищенко, А. С. Петрукович, Г. П. Чуриков.

Ещё можно назвать фамилии 14 кавалеров ордена Славы, которые какое-то время жили, работали или учились в Харькове, а также четверых, которые свой первый орден получили за бои на Харьковщине.

В итоге 66 полных кавалеров ордена Славы имеют отношение к нашему родному городу и области. К сожалению, в городе нет ни одной мемориальной доски, посвященных настоящим героям Отечественной войны – кавалерам ордена Славы трёх степеней. Ведь, чтобы заслужить три ордена, надо было совершить минимум три подвига приблизительно равных по значению подвигу для присвоения звания Героя Советского Союза (11 694 награждений).

В. Г. БЫКОВ

ГЕОРГИЕВСКИЕ КАВАЛЕРЫ ХАРЬКОВА И ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ

*Орден
Святого Георгия IV степени*

Еще в конце XVII века Петр I по примеру европейских стран решил учредить в России орден, чтобы награждать наиболее отличившихся на военной и гражданской службе. Однако орденом Св. Апостола Андрея Первозванного (учрежден в 1698 г.), являвшегося до 1917 г. высшим знаком отличия Российской империи, награждались только высшие чины страны (как военные, так и гражданские). Незадолго до своей смерти, в 1724 г., Петр I решает учредить еще одну награду – орден Св. Александра Невского, которым награждались бы только за военные заслуги. Однако смерть императора помешала это сделать. Точнее говоря, этот орден был основан в 1725 г. вдовой Петра I, императрицей Екатериной I. Им, как и орденом Св. Андрея Первозванного, награждались и за военные, и за гражданские отличия. Таким образом, идея Петра I о специальном ордене, дававшемся только за военные заслуги, оставалась нереализованной до ноября 1769 года. 26 ноября 1769 г. императрица Екатерина II учреждает высшую военную награду Российской империи – орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Интересно, что на торжественной церемонии, посвященной учреждению этой награды, знаки ордена Св. Георгия I степени (лента с крестом и орденская звезда) были возложены на императрицу, ставшей единственной женщиной в России, имевшей эту награду. В отличие от орденов Св. Андрея Первозванного и Св. Александра Невского, орден Св. Георгия делился на 4 степени. Высшей являлась I степень, которой за всю 150-летнюю историю ордена были удостоены только 25 человек. Важным отличием ордена Св. Георгия было то, что им могли награждаться не только лица первых четырех классов (фельдмаршалы, генералы и адмиралы), но и офицеры, которые до 1769 года орденами не награждались. Награждение даже низшей IV

степенью автоматически делало кавалера этого ордена потомственным дворянином (если он им до этого не являлся). Кстати, на гражданской службе потомственное дворянство получить было довольно сложно. Например, по положению 1900 г., утвержденному Николаем II, потомственным дворянином среди гражданских служащих мог стать человек, дослужившийся до чина IV (с 1856 года) класса: действительного статского советника (по «Табели о рангах» чин этот соответствовал генерал-майору или контр-адмиралу) или награжденный орденом Св. Владимира III степени (до 1900 г. IV степень ордена давала потомственное дворянство).

Генерал-фельдмаршал и светлейший князь г. А. Потемкин-Таврический

Так что награждение орденом Св. Георгия даже низшей степенью являлось хорошим стимулом для усердной службы, тем более, что для георгиевских кавалеров на 3 года сокращался срок для получения следующего чина. Офицеров обычно награждали IV степенью ордена, а III степень получали обычно полковники (или капитаны I ранга на флоте). Правда, известно 2 случая, когда эту степень ордена Св. Георгия получили подполковники. Однако вышеуказанные чины награждались III степенью ордена обычно при наличии у них IV степени, которую тоже заслужить было нелегко. В основном, III степенью ордена Св. Георгия награждались генералы или адмиралы. II степень вручалась, как и I, вместе с золотой орденской звездой, носившейся на левой стороне мундира. Всего кавалерами II степени стали 124 человека. Этот факт свидетельствует о том, что заслужить такую награду было не только трудно, но и очень почетно. Эту степень ордена получали лица II или III класса (т. е. полные генералы, адмиралы, генерал-лейтенанты и вице-адмиралы). Бывали, правда, и очень редкие случаи, когда орденом Св. Георгия II степени награждались генерал-майоры и контр-адмиралы. Труднее всего было заслужить награждение I степенью, т. к. ею награждали за выдающиеся военные заслуги генерал-фельдмаршалов, полных генералов или адмиралов. Также этой степенью ордена награждались отдельные монархи России (например, Александр II), великие князья, а также некоторые из знаменитых полководцев или монархов Европы (герцог Веллингтон, фельдмаршал Блюхер, император Германии Вильгельм I, австрийский эрцгерцог Альбрехт и другие лица). Большой редкостью было награжде-

М. И. Каховский

ние несколькими степенями ордена Св. Георгия, но еще реже бывало, когда полководцы были кавалерами всех четырех степеней этой награды. Таких было всего четверо: фельдмаршалы М. И. Голенищев-Кутузов, М. Б. Барклай-де-Толли, И. И. Дибич и И. Ф. Паскевич.

Поэтому мы можем гордиться тем, что в Харькове, а также в Харьковской губернии, в разное время проживали или служили кавалеры этой высшей военной награды Российской империи.

Многие путают орден Св. Георгия с Георгиевским крестом, которым награждались за военные отличия солдаты, матросы и унтер-офицеры. Сперва эта награда, учрежденная императором Александром I в начале 1807 г. по предложению генерала

князя П. И. Багратиона, называлась так: Знак отличия Военного ордена Св. Георгия и имела одну степень. В 1856 г. его разделили на 4 степени, а в 1913 году переименовали в Георгиевский крест. В отличие от ордена Св. Георгия, покрытого белой эмалью, Георгиевский крест эмалью не покрывался. Хотя оба эти ордена носили на одинаковой черно-оранжевой ленте, отличить их нетрудно, тем более что все 4 степени Георгиевского креста носили на груди, а кавалеры ордена Св. Георгия носили на груди только IV степень (II и III степени носились на шее, а I степень – на широкой георгиевской ленте, одевавшейся через правое плечо).

С 1816 по 1856 годы орден Св. Георгия IV степени получали офицеры, генералы и адмиралы, беспорочно прослужившие в армии 25 лет или совершившие 20 кампаний на море. Император Александр II в 1855 году отменил награждения орденом Св. Георгия IV степени за выслугу лет. За это с тех пор стали награждать на военной и гражданской службе орденом Св. Владимира IV степени с соответствующей надписью, как это было на знаке ордена Св. Георгия: «25 лет» (в армии), «20 камп.» (кампаний на флоте), «35 лет» (для гражданских чиновников). После Крымской войны орденом Георгия IV степени стали награждать, как и остальными степенями ордена, только за боевые заслуги.

Из нижеперечисленных георгиевских кавалеров в разное время живших в Харькове и в Харьковской губернии (до 1835 г. она называлась

Слободско-Украинской губернией) необходимо, прежде всего, упомянуть знаменитого светлейшего князя Г. А. Потемкина-Таврического, среди многочисленных титулов и должностей которого была такая: наместник Харьковский. Правда, сам Потемкин в Харькове не жил, а бывал несколько раз наездами. Хотя он и не был выдающимся полководцем, однако имел чин генерал-фельдмаршала и являлся кавалером первых 3-х степеней ордена Св. Георгия. II и III степень были им получены за подвиги во время русско-турецкой войны 1768 - 1774 гг., где он командовал кавалерийской бригадой, а позже – одним из пехотных корпусов. Во время новой русско-турецкой войны (1787 - 1791 гг.) войска, осаждавшие под командованием Потемкина турецкую крепость Очаков, взяли ее штурмом в декабре 1788 года, хотя была возможность взять ее еще в июле. За эту победу Г. А. Потемкин удостоился I степени ордена Св. Георгия.

Генерал-губернатор князь Н. А. Долгоруков

Часть харьковских наместников, генерал-губернаторов и губернаторов тоже были георгиевскими кавалерами. Некоторые из них – генералы М. И. Каховский, Н. А. Долгоруков, П. И. Трубецкой, Г. А. Строганов, С. А. Кокоскин, А. Я. Леванидов, В. Ф. фон дер Лауниц (командующий Харьковским военным округом в 1869 г.) – получили IV степень ордена Св. Георгия за 25-летнюю выслугу в офицерских чинах. Другие харьковские губернские правители получили ордена Св. Георгия за боевые заслуги. Это генерал-поручик Н. А. Норов, получивший орден Св. Георгия IV степени во время службы в Изюмском гусарском полку. Боевым генералом зарекомендовал себя и генерал-губернатор Харьковский, Полтавский и Черниговский (1833 - 1834) генерал от кавалерии граф А. П. Никитин, получивший III степень ордена Св. Георгия в 1813 г., когда он командовал артиллерийской бригадой во время войны с Наполеоном. Он был кавалером всех российских орденов, а также трижды награждался золотой шпагой с надписью «За храбрость» (в т. ч. дважды с бриллиантовыми украшениями).

Храбро воевал на Кавказе и в Турции генерал от кавалерии князь А. М. Дондуков-Корсаков, получивший орден Св. Георгия IV степени в 1854 г. за сражение при Кюрюк-Дара, где он командовал дивизионом Нижегород-

*Генерал от кавалерии
граф А. П. Никитин*

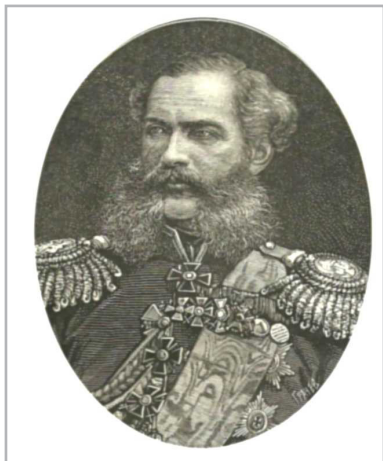
ского драгунского полка, сыгравшего в этом бою выдающуюся роль. Князь Дондуков-Корсаков был Харьковским генерал-губернатором и командующим Харьковским военным округом в 1880-1881 гг. Перед ним эту должность занимал другой герой кавказских войн генерал от кавалерии граф М. Т. Лорис-Меликов. За подвиги в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. он был награжден орденами Св. Георгия II и III степеней.

После А. М. Дондукова-Корсакова должность командующего Харьковским военным округом и Харьковского генерал-губернатора занял генерал от инфантерии, князь Дмитрий Иванович Святополк-Мирский, также участник ряда войн. Первый из сво-

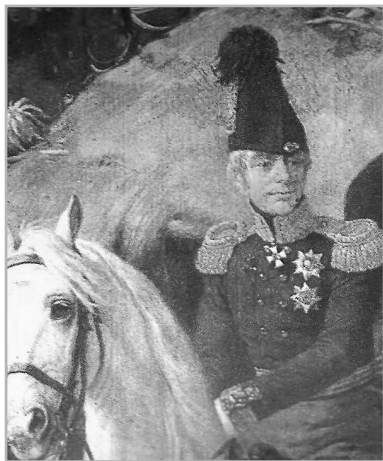
их орденов Св. Георгия – IV степени – он получил из рук императора Александра II за успешное командование пехотным полком в сражении на Черной речке, проходившем в августе 1855 г. под Севастополем, где полковник князь Д. И. Святополк-Мирский получил тяжелое ранение. Вторым орденом Св. Георгия – II степени – генерал от инфантерии Святополк-Мирский был награжден за взятие сильнейшей турецкой крепости в Закавказье – Карса. Деятельность его была в должности генерал-губернатора и командующего военным округом недолгой: в 1882 г. он ушел в отставку по состоянию здоровья и последние годы жизни проживал в своем имении под Харьковом – в селе Гиевка, где и похоронен (умер он в 1899 г. во Франции, в г. Ницце).

Под Харьковом, в слободе Люботин, где было его имение, жил в последние годы своей жизни брат Дмитрия Ивановича, генерал от кавалерии князь Николай Иванович Святополк-Мирский, также награжденный 2 орденами Св. Георгия – III и IV степени. Орден IV степени Н. И. Святополк-Мирский получил за свои подвиги на Кавказе. В конце 1877 г. во время русско-турецкой войны генерал-лейтенант Н. И. Святополк-Мирский, командуя 9-й пехотной дивизией в сражении при Шипке-Шейново, сыграл одну из главных ролей в окружении и уничтожении турецкой армии под командованием Вессель-паша. За этот бой Александр II наградил его III-й степенью ордена Св. Георгия.

В Харькове и Слободско-Украинской губернии родились и некоторые знаменитые военные деятели русской армии. Уроженцем Слобод-

Генерал от кавалерии
князь А. М. Дондуков-Корсаков

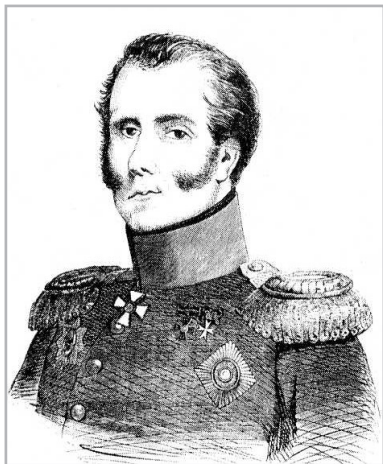

Генерал от инфантерии
граф П. П. Коновницын

ско-Украинской губернии был герой штурма Измаила 11 декабря 1790 г. майор Л. Я. Неклюдов, первый вошедший на крепостную стену и тяжело раненый там. За этот подвиг он по представлению А. В. Суворова был награжден орденом Св. Георгия IV степени. Впоследствии дослужился до чина генерал-майора и жил в Москве.

В селе Каплуновка Краснокутского уезда в 1764 г. родился один из будущих героев 1812 года П. П. Коновницын. Он был участником ряда войн, получил почти все русские ордена и ряд иностранных. В 1815-1819 гг. генерал от инфантерии Петр Петрович Коновницын занимал должность военного министра. За свои заслуги на этом поприще он получил графский титул и звание полного генерала. В тяжелом 1812 году Коновницын был дежурным генералом при фельдмаршале М. И. Кутузове, фактически являясь его начальником штаба в сентябре-декабре 1812 г. Заслуги его в тот период отмечены орденом Св. Георгия II степени, а также золотой шпагой с надписью «За храбрость», полученной за Бородинское сражение, где он едва не погиб. Также он был награжден орденами Св. Георгия III степени (за войну со Швецией 1808-1809 гг.) и IV степени (в 1794 г. за подвиги в русско-польской войне).

Во времена Кавказских войн, которые вела Россия в XIX веке, одним из наиболее известных русских военачальников, воевавших там с турками и персами, был генерал Петр Степанович Котляревский. Родился он в семье священника села Ольховатка Купянского уезда Слободско-Украинской губернии в 1782 году. Отец отдал его учиться в Харьковский коллегиум, надеясь, что сын, как и он сам, станет священником. Однако надеж-

Генерал от инфантерии
П. С. Котляревский

Генерал от инфантерии
князь Д. И. Святополк-Мирский

ды его не сбылись. В конце XVII века недоучившийся Петр Котляревский (ему тогда шел 14 год) попадает на Кавказ в качестве ординарца подполковника Лазарева, а через некоторое время становится унтер-офицером. В начале XIX века П. С. Котляревский уже офицер, участник нескольких сражений. В 1804-1813 гг. Россия почти 9 лет вела войну с Персией, а в 1806-1812 гг. – с Турцией. В этих войнах Котляревский принял самое активное участие, став генералом и кавалером орденов Св. Георгия II, III и IV степеней (это был первый случай в истории русской армии, когда за одну войну генерал получил три ордена Св. Георгия). Первый из них он получил в 1810 г., а II и III степени – в октябре-декабре 1812 г., когда во главе 2-тысячного отряда он разгромил 35-тысячный корпус персидского главнокомандующего Аббаса-мирзы на реке Арпачай, взял штурмом крепость Асландуз, а в конце 1812 г. окружил и взял считавшуюся неприступной крепость Ленкорань.

Произведенный на 32 году жизни в генерал-лейтенанты, П. С. Котляревский из-за тяжелых ран в голову, ногу и руку, полученных при штурме Ленкорани, где он как простой солдат участвовал в бою, вынужден был уйти в отставку по состоянию здоровья и поселился в Крыму, под Феодосией в своем имении. В 1826 году, во время коронации императора Николая I в Москве, были розданы щедрые награды. Получил ее и Котляревский: указом Николая I он был произведен в генералы от инфантерии, став полным генералом. Сделано это было не случайно: император хотел убрать генерала А. П. Ермолова с должности командующего Отдельным Кавказским корпусом и назначить на его место П. С. Котляревского, но

последний отказался от этого, ссылаясь на плохое здоровье. Умер генерал Петр Степанович Котляревский в 1851 году, на 70 году жизни. Похоронили его на Феодосийском городском кладбище.

В Харькове в 30-е – 40-е годы XIX века проживали два активных участника наполеоновских войн (1805-1807, 1812-1814 гг.). Речь идет о генерал-лейтенанте артиллерии Александре Дмитриевиче Засядько и генерале от кавалерии графе В. В. Орлове-Денисове.

Александр Дмитриевич Засядько (1779-1837) был сыном начальника артиллерии Запорожской Сечи (кошевого гармаша), ликвидированной в 1775 году. После этих событий отец

А. Д. Засядько поселился в своем имении на Полтавщине. Сына Александра он отправил учиться в Петербург в артиллерийско-инженерный кадетский корпус, который тот окончил с отличием в 1797 году и был выпущен подпоручиком в артиллерию. Он участвовал в Итальянском и Швейцарском походах Суворова в 1799 г., где на способного артиллериста обратил внимание сам генералиссимус. Затем капитан А. Д. Засядько участвовал в 4 войнах (в т. ч. и с Турцией в 1806-1812 и 1828-1829 гг.).

Первый свой орден Св. Георгия (IV степени) Засядько получил за отличное командование артиллерийской батареей в 1807 г. во время войны России с Францией. Батарея капитана А. Д. Засядько входила в состав корпуса русских войск в Черногории, воевавших там с корпусом маршала Мармона. Третья война с французами (1812-1814 гг.) в 1813 г. сделала полковника Засядько кавалером ордена Св. Георгия III степени (получен за участие артиллерийской бригады под командованием Засядько в «Битве народов» под Лейпцигом 4-6 октября 1813 г.).

После окончания наполеоновских войн Александр Дмитриевич находится в отпуске, в своем полтавском имении, где занимается конструированием боевых ракет, проводит их испытания, заинтересовавшие фельдмаршала князя М. В. Барклая-де-Толли, который доложил о них Александру I, приказавшему произвести артиллериста и ракетчика А. Д. Засядько в чин генерал-майора. Генерал Засядько вскоре переводится на службу в Петербург, где занимает сразу несколько должностей: начальника артиллерийской лаборатории, командира учебной артилле-

Генерал от кавалерии
князь Н. И. Святополк-Мирский

*Генерал от кавалерии
граф М. Т. Лорис-Меликов*

рийской бригады и начальника порохового завода. Позже он занимает еще более высокий пост – начальника штаба генерал-фельдцейхмейстера русской армии (Генерал-фельдцейхмейстер – командующий артиллерией). В 1828 – 1829 г. г. генерал-лейтенант Засядько находится в действующей армии, в Болгарии, где тогда шла война с турками. Там впервые были успешно применены боевые ракеты его конструкции. Однако тяжелые труды подорвали здоровье генерала: он слег с тяжелым инсультом. В 1834 он выходит в отставку и переезжает жить в Харьков, где и умер в 1835 году. Похоронен генерал-лейтенант А. Д. Засядько на кладбище Преображенского Куряжского

монастыря. К сожалению, могила его не сохранилась. Но на территории Куряжской воспитательно-трудовой колонии для несовершеннолетних, расположенной на месте бывшего монастыря, на стене одного из корпусов прикреплена памятная доска, где изображен первый конструктор ракетного оружия в России.

В 1841-1843 годах в Харькове жил известный военный деятель эпохи Александра I, его любимый генерал-адъютант и генерал от кавалерии граф Василий Васильевич Орлов-Денисов, сын донского атамана, генерала В. П. Орлова. Во время русско-французской войны (1805-1807 гг.) в 1807 г. полковник В. В. Орлов-Денисов, командуя лейб-гвардии Казачьим полком, неоднократно отличился в сражениях, за что и был награжден орденом Св. Георгия IV степени. В октябре 1812 г. он отличился в сражении под Тарутином, где кавалерийское соединение, которым он командовал, отбило французов 38 пушек.

Этот подвиг генерала был отмечен III степенью высшего военного русского ордена. Последние годы своей жизни граф Орлов-Денисов провел в Харькове и в имении, расположенном в Харьковской губернии. После смерти генерал В. В. Орлов-Денисов был похоронен на территории харьковского Покровского монастыря. В 1912 году в России шла большая подготовка к празднованию 100-летнего юбилея разгрома и изгнания наполеоновских войск из России. На Дону в связи с этими событиями решили перезахоронить всех наиболее знаменитых донских генералов (в т. ч. и графа Орлова-Денисова) в Вознесенском войсковом соборе в г. Новочер-

каске. Поэтому в 1912 году останки бывшего шефа лейб-гвардии Казачьего полка были перевезены в столицу области Войска Донского и торжественно захоронены в вышеуказанном соборе.

В 1835-1836 гг. генерал-губернатором Харьковским, Полтавским и Черниговским был генерал от кавалерии граф Василий Васильевич Левашов. Он тоже являлся активным участником наполеоновских войн, служба в гвардейской кавалерии. Военные его заслуги были отмечены многими наградами, в том числе и орденом Св. Георгия IV степени. В 1847-1848 гг. граф В. В. Левашов был Председателем Государственного Совета и Комитета Министров.

*Генерал от инфантерии
Г. А. Колпаковский*

Проживал в Харьковской губернии в своем имении Старая Водолага отставной генерал-лейтенант К. К. Сиверс, командовавший в войну 1812-1814 гг. кавалерийским корпусом. Его заслуги в войне против наполеоновских войск были отмечены рядом наград и в том числе орденом Св. Георгия III степени. Его сын впоследствии стал Харьковским губернатором.

Из героев наполеоновских войн следует отметить генерал-лейтенанта Николая Григорьевича Изюмова (1779-1849), прослужившего в Чугуевском уланском полку с 1797 по 1834 годы. Особенно отличился Н. Г. Изюмов в 1813-1814 годах в сражениях с наполеоновской армией при Лейпциге, Фер-Шампенуазе и при взятии Парижа, где он командовал чугуевскими уланами, захватившими 28 артиллерийских орудий, 12 офицеров и много солдат-французов. За этот подвиг майор Н. Г. Изюмов стал кавалером ордена Св. Георгия IV степени. Позднее он продолжал служить в вышеуказанном полку, входившем в состав 2-й уланской дивизии, штаб которой находился в Чугуеве. В отставку Николай Григорьевич Изюмов ушел в звании генерал-лейтенанта кавалерии.

Наши земляки отличались не только в европейских войнах. В 1860-1870-е годы Российская империя проводила экспансию в Средней Азии. Среди генералов, наиболее отличившихся там, следует отметить Герасима Алексеевича Колпаковского, награжденного за среднеазиатские походы орденами Св. Георгия III и IV степени. Колпаковский был Степным генерал-губернатором и наказным атаманом Семиреченского казачьего

войска. Службу генерал от инфантерии Г. А. Колпаковский завершил в Петербурге, где входил в состав Военного совета при военном министре.

В 1882-1889 годах войсками Харьковского военного округа командовал генерал от инфантерии Федор Федорович Радецкий, один из наиболее известных героев русско-турецкой войны 1877-1878 гг., руководивший обороной Шипкинского перевала. Подвиги Ф. Ф. Радецкого в этой и других войнах отмечены орденами Св. Георгия II, III и IV степени, а также двумя награждениями золотым оружием с надписью «За храбрость».

Участвовал в той войне и С. М. Духовской, получивший IV степень ордена Св. Георгия за свои подвиги под крепостью Карс в Закавказье. Позже он станет генералом от инфантерии, будет командующим войсками Приамурского, а затем Туркестанского военного округа. Войдя в отставку, генерал Духовской поселился в своем имении, находившемся в селе Мерчик Харьковской губернии.

Из участников кавказских войн следует упомянуть генерал-майора Н. П. Пулло, чьи заслуги отмечены были многими орденами, в т. ч. орденом Св. Георгия IV степени и золотой шпагой с надписью «За храбрость». Выйдя в отставку, он проживал в Харьковской губернии в селе Чепель. Его отец, отставной капитан I ранга П. Н. Пулло, служивший в конце XVIII-начале XIX века на Черноморском флоте, тоже был Георгиевским кавалером, и имел III и IV степени ордена Св. Георгия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Военная энциклопедия. Т. X. – М., 1912.
2. Военная энциклопедия. Т. XIII. – М., 1913.
3. Военная энциклопедия. Т. XVI – М., 1914.
4. Русский биографический словарь (Ибак-Ключарев). – СПб., 1897.
5. Русский биографический словарь (Плавильщиков-Примо). – СПб, 1905.
6. Русский биографический словарь (Привитц-Рейс). – СПб, 1910.
7. Посохов С. И, Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – Х., 1997.
8. Альбом деятелей войны 1877-1878 гг. – СПб., 1879.
9. Сборник военных рассказов, составленных офицерами-участниками войны 1877-1878 гг. – СПб., 1878.
10. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Х., 2001.
11. Столетие Военного министерства. Т. III. Память о членах Военного совета. – СПб., 1907.
12. Губський П. В. Наукові історико-краєзнавчі літературні твори у 18 т. – Х.: Просвіта. – Т. 9: Караван: Історія с. Караван. – Х., 1998.

13. Хлебников Н. М. История 32-го драгунского Чугуевского Его Имп. В-ва полка 1618-1893 – СПб., 1893.
14. Матеріали регіональної студентської науково-теоретичної конференції «Харків: минуле, сучасне, майбутнє». До 350-річчя заснування міста Харків. 12-13 травня 2004 року. – Харків: НТУ «ХПІ», 2004.
15. Святополк-Мирский Д. И. Воспоминания о сражении при Черной речке 4 августа 1855 года – Пенза, 1897.,
16. Потто В. История 44 Нижегородского драгунского полка. Т. VII – СПб., 1895.
17. Быков В. Г. Орлов-Денисов В. В. – Император – 2003, № 5.
18. Быков В. Г. Коновницын П. П. – Император – 2004, № 5.
19. Парамонов А. Ф., Левченко А. История Чугуевского полка. – Х: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008.
20. Шабанов В. М. Военный орден Св. Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920 гг. Библиографический справочник – М.: Русский мир, 2004.
21. Послужной список генерал-майора Пулло Николая Павловича – РГВИА, ф. 395, оп. 49, д. 733, лл. 13-35.
22. Военский К. Отечественная война 1812 г. в записках современников. – СПб., 1911.
23. Дуров В. А. Наградное оружие русской армии. – М.-Смоленск, 1994.

Ю. И. Палкин

Одна из историй девятнадцатого века. Дворянство и культура

Е. К. Никитина (Дешевова), 1949 г.

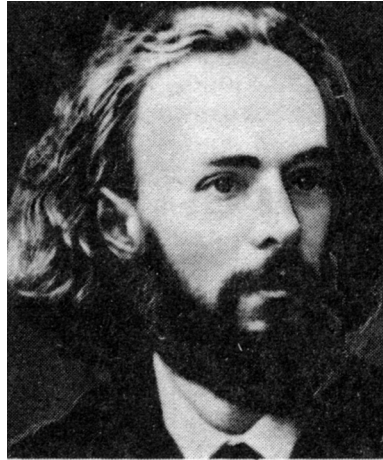
Как мало знаем мы об окружающих нас людях. У каждого человека в истории его семьи, ее ближайшем и отдаленном прошлом, есть события, отразившиеся в ходе исторического прошлого и культурного наследия, тем более, если это касается представителей дворянского сословия. Вот одна история. Мой старый знакомый как-то рассказал о скорбном событии в семье его приятельницы – смерти мужа, достойного человека, ученого, пользовавшегося авторитетом в своей области. Тогда я не придавал значения сказанному, однако фамилию запомнил. Позднее, по прошествии времени, в дворянское собрание обратилась женщина с просьбой о вступлении. Ее приняли, документы оформили, их было немного, но они пролежали до времени, пока не сложи-

лась ситуация в отношении действий опекунов, внесивших дискомфорт в ее жизнь. Взаимоотношения Елены Константиновны с опекунами до сих пор не изменилась. С ее стороны боязнь, с их стороны методическое создание дискомфортных условий. Собранной ранее библиотеки нет, фотографий нет. В доме нет ни одной бумажки - писать запрещено.

Побуждение в донесении сведений и целью статьи служит как раз то, что Елена Константиновна является последним представителем семьи, чья жизнь в XIX веке была тесно связана с именем С. Я. Надсона. В те далекие времена члены семьи Дешевых – родители Елены – взяли на себя большую ответственность заменить родных Семену Яковлевичу,

создать ту атмосферу уюта и семейного очага, близость людских душ и отношений, которых так недоставало юноше.

Общаясь с Еленой Константиновной, слушая ее сбивчивую, торопливую речь и видя стремление передать как можно больше фактов, боязнь, что ее могут остановить, не дать донести слушателю информацию, говорит о том, что ей, как пожилому и одинокому человеку не с кем поделиться, некому поведать свои воспоминания. Слушая ее повествование, гордился тем, что именно среди харьковчан, на Слобожанщине, есть люди, семья, которая прикоснулась к творчеству прекрасного поэта, заменила ему домашний очаг, поддержала его в трудные минуты жизни, и горестно стало от рассказа, настолько далеки от человечности в своих побуждениях современные «опекуны».

С. Я. Надсон

Елена Константиновна родилась 26 октября 1920 года в Харькове. Образование она получила дома. С детства ее учили иностранным языкам, игре на фортепиано и танцам. До четырех лет маленькую девочку учила немка Леонтина Денисовна, а в шесть лет девочку отдали в немецкую школу, где она проучилась до 1933 года, до закрытия школы в связи с приходом в Германии к власти фашизма. В 17 лет, уехав в Москву, поступила в ГИТИС – лучший театральный институт в то время. В 1941 году учебу пришлось прервать из-за войны.

Интересны воспоминания Елены Константиновны о Харькове.

«Сад Шевченко зимой заливали для катания на коньках. Детвора и взрослые катались под музыку по аллеям и вокруг памятника Шевченко. А летом играл оркестр и толпы народа – мужчины все в белых одеждах, женщины в пестрых платьях гуляли в саду. Дети на каждом углу получали удовольствие от мороженого и смотрели фильмы в большом летнем кинотеатре «Профсоюзного сада». Ежедневно на эстраде в саду играл симфонический оркестр. Площадка возле эстрады – излюбленное место молодежи – была огорожена ажурной оградой увитой диким виноградом. Тут собирались школьники, и хочешь - не хочешь, слушали музыку, привыкая к ее изумительному звучанию, на всю жизнь, любя ее. Сейчас современные школьники не переносят классической музыки».

Интерьер гостиной в доме деда Никитиной купца Василия Свидерского

В 1958 году Елена Константиновна организовала в Харькове «Общество защиты животных» и долгое время была его председателем, но в 1991 году распалось «Общество охраны природы», куда входило «Общество защиты животных». Еще ранее в далеком 33-м, в 13 лет она состояла членом общества «Животных и растений», распущенного в 1938 году.

Мать Елены Константиновны – Лидия Ивановна Свидерская, профессиональная артистка, русская, родилась в Киеве, в 1894 году. Дед матери Василий Свидерский – купец первой гильдии. Отец Иван Васильевич – служащий. В 1919 году она окончила театральную студию при театре Соловцева. Теперь этот театр носит имя Франка. Работала в Харькове в Краснозаводском театре, затем во 2-м Гостеатре под руководством знаменитого режиссера Николая Николаевича Синельникова, затем чтицей в филармонии. Во время войны часто выезжала на фронт, выступая перед бойцами. Её заслуги отмечены многими медалями. Умерла в 1976 году.

Отец Елены Константиновны – потомственный дворянин, родился в Петербурге в 1881 году. Константин Михайлович Дешевов окончил гимназию, с золотой медалью, затем историко-филологический факультет Петербургского Университета с дипломом первой степени. Работал юристом. Умер в 1944 году.

Отец и мать Елены

Маленькая Елена с матерью

Род Дешевых прослеживается от Федора Дешевого с 1780 года, имевшего двух сыновей: Михаила и Александра. В потомстве Михаила Федоровича – два сына: Михаил Михайлович и Федор Михайлович – оба горные инженеры. Все мужчины рода оканчивали Горный институт. Дед Елены Константиновны, Михаил Михайлович Дешевов – действительный статский советник, бабушка, Анна Константиновна Лосева – дочь генерала.

* * *

Учась в гимназии, Надсон познакомился с семейством Дешевых. Миша – школьный товарищ Семена Яковлевича, которому Надсон частенько писал сочинения, также недолюбливал Мурку – собаку Дешевых.

В семье была еще дочь Наташа, в которую поэт безумно влюбился. Дореволюционные издания произведений Надсона посвящены памяти Н. М. Дашевой, открываются страницей этого посвящения. Она безвремено ушла из жизни. Молодой поэт посвятил ей многие свои произведения.

Семен Яковлевич Надсон прожил короткую жизнь, всего 24 года. Его произведения охотно перекладывали на музыку. Более 120 произведений поэта уделены вниманием композиторов. Среди этого списка встречаем фамилии Бородина, Рубинштейна, Глиера, Кюи, Аренского, Рахманино-

Отец Наталии

ва, Марковича, Алоиза, Дмитриева, Далматова и многих других.

Семен Яковлевич Надсон родился в Петербурге 14 декабря 1862 года. Мать поэта, Антонина Степановна, происходила из старинной русской дворянской семьи Мамонтовых, отличалась редкой красотой и добрым характером

Дед Семена Яковлевича, приняв православие, жил в Киеве, где имел недвижимость. Отец – хороший музыкант, даровитый человек, но страдал психическими расстройствами и умер в молодые годы, когда сыну было два года. К этому времени мать осталась с двумя детьми на руках, испытывая экономические трудности. Второй брак матери был несчастливым, она осталась вдовой.

Около семи лет мальчика отдали в классическую гимназию. Оставшись без средств на существование, по смерти второго мужа, Антонина Степановна устроилась в Петербурге, в школе своей сестры Лидии Степановны Мамонтовой, но, заболев чахоткой, умерла в возрасте 31 года.

По совету дяди, мальчика отдали учиться в кадетский корпус, за казенный счет. Сестру Анну поместили в Николаевский институт. Они росли порознь и виделись весьма редко.

Семен рос больным и нервным мальчиком, часто плакал ночью о матери. Много читая, он выделялся из общего уровня, что давалось ему не дешево. Скоро товарищи по учебе оценили искренность и детски – рыцарское великодушие – писать большинству из них сочинения. К 16 годам он успешно оканчивает курс.

В раннем детстве, с 11-12 лет, ведет дневники, что способствует развитию наблюдательности и анализу, проявляя необыкновенную впечатлительность и чуткость. Писать стихи начал рано, с девяти лет. В 15-16 лет его произведения печатаются в «Северной Звезде», затем в «Отечественных Записках», в «Русской Мысли» и других журналах.

После кадетского корпуса поступает в Павловское военное училище. Во время учебы опасно заболел и пролежал долго в госпитале. В этот же год отправляется лечиться на казенный счет, на Кавказ, в Тифлис. Думая о дальнейшей жизни, сознавал, что военная служба идет в разрез с его

Дом в Ялте, где жил С. Я. Надсон

характером, способностями и здоровьем. Осенью 1880 года, вернувшись в Петербург, возобновляет учебу в Павловском училище, где знакомится с сыном Плещеева, которому отец поручил разыскать Надсона.

Выпуск в офицеры поэт отмечал грустными строками: *«10 сентября 1882 года. И вот я – офицер. Жизнь безприютная, жизнь одинокая началась для меня, и страхом сжимается мое сердце на пороге этой жизни».*

Он переезжает в Кронштадт. В Кронштадте имеет успех. Участвует в спектаклях, устраивает литературно – музыкальные вечера в полку, поет в любительском хоре морского собрания. Поэт жил в двух комнатах с товарищем, довольно бедно жизнью богемы.

Одаренный музыкальными способностями, всюду, куда забрасывала судьба, он сейчас же становился центром кружка, собирая начинающих поэтов, писателей, любителей искусств. Известность Надсона росла.

30 сентября 1882 года. А. Н. Плещеев прочел напечатанное в «Отечественных Записках» стихотворение Надсона «Из дневника». Успех был полный. Устроили оvation в Пушкинском кружке.

1883 год, лето. Семен Яковлевич слег в постель. У него открылась рана – туберкулезная фистула на ноге. Всю зиму добивался и хлопотал о том, чтобы освободиться от военной службы. Лето 1884 года провел на даче в семье А. Н. Плещеева. Друзья, по совету докторов, отправляют его за границу, на юг Франции. Лечится в Висбадене, Ницце. В Ментоне окончательно слег.

В марте 1885 года выходит первое прижизненное издание поэта ти-

ражем 600 экз. Вскоре, совсем больной, он приезжает в Ялту, посещает Киев, затем опять приезжает в Ялту крайне изможденный и слабый. По прибытии в Ялту, осенью 1886 года, приходит известие, что Академией Наук ему присуждена Пушкинская премия, а в январе 1887 года, 19 числа поэт умер. Похоронили Надсона в Одессе, рядом с могилами Добролюбова и Белинского.

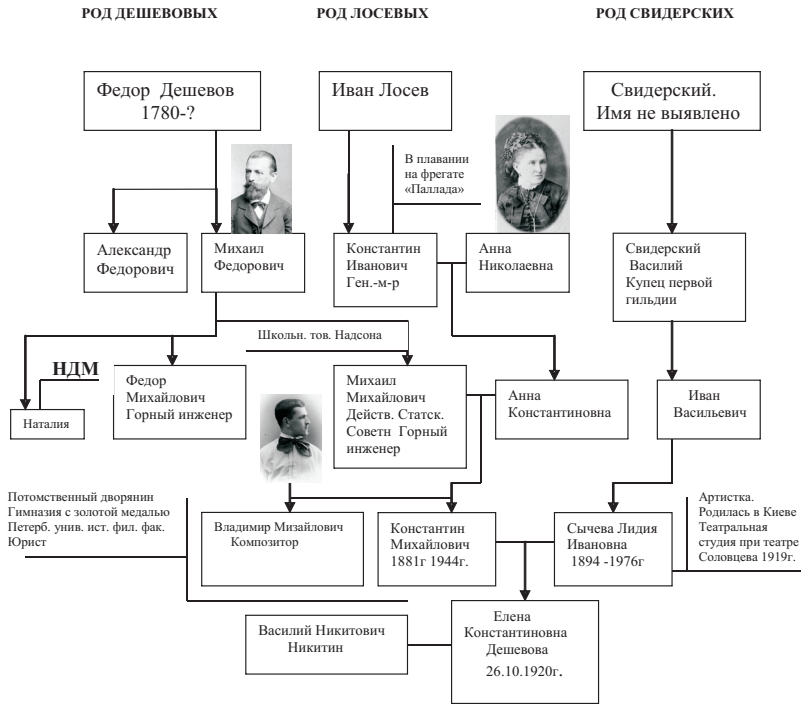
* * *

Это еще не все события, связанные с жизнью Надсона, хотелось бы добавить кое-что в связи родом Елены Константиновны.

Сентябрь 1852 года. Миссия морской экспедиции, под руководством адмирала Е. В. Путятина была важной и ответственной. Под видом обозрения Российских колоний в Северной Америке экспедиция должна была подготовить почву для заключения русско-японского договора о торговле и границах. В составе экспедиции был служащий Департамента внешней торговли Министерства финансов – известный русский писатель И. А. Гончаров. Командир корабля флигель-адъютант Его Императорского Величества, Гвардейского экипажа капитан-лейтенант и кавалер И. С. Уньковский. Под его командой находились: к-л Посъет; л-ты: барон Крюднер, барон А. Шлиппенбах; корпуса морской артиллерии капитан К. Лосев, доктор медицины Гейнрих Вейрих и другие. Всего в кругосветное путешествие на фрегате «Паллада» отправилось четыреста человек экипажа. Экспедиция продлилась два года.

Возникает вопрос, как относятся события и перечисленные фамилии, описанные И. А. Гончаровым, к семье Дешевых и к Елене Константиновне? Капитан артиллерии К. Лосев – прадед Елены Константиновны со стороны бабушки. И уже не капитан, а генерал.

Вот таким образом соединились события исторического прошлого девятнадцатого столетия в роду Дешевых.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гончаров И. А. Фрегат «Паллада». Сер. «Литературные памятники». – Л., 1986.
2. Надсон С. Я. Собрание сочинений. – Изд. Солдатенкова, 1917.
3. Адрес – Календарь всех чиновных особ в государстве, 1852. – Ч. 1.
4. Архив семьи Дешевых. (частично не сохранившийся)
5. Архив личных дел Харьковского дворянского Собрания.
6. Воспоминания Елены Константиновны Дешеевой (Никитиной)
7. Материалы архива Е. К. Дешеевой из отдела редких изданий и рукописей Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко.
8. Списки генералам, штаб и офицерским чинам всей Российской Армии., 1828.

Н. Н. Коган

Из истории княгинь ШЕРБАТОВЫХ

Когда речь заходит о родословной, обычно говорят о мужчинах. Следы жизнедеятельности женского пола зачастую теряются в кронах генеалогических древ, оставляя за ними лишь право производить на свет продолжателей «мужских» ветвей. Мы попытались прояснить судьбы нескольких женщин, сокрытых флером княжеской родословной.

Князя ЩЕРБАТОВЫ в ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Княжеский род Щербатовых происходит от Рюрика. Из воспоминаний князя Алексея Павловича Щербатова: *«В нашей семье передавалось одно из преданий, объясняющее появление родовой фамилии. Князь Иван Тарусский и Оболенский, так первоначально назывались мои предки, во время Куликовской битвы в 1380 году получил ранение лица саблей – ущерб, отчего сын его Василий был прозван Щербатым. Так род продолжал носить имя Щербатый или Щербатой почти до конца XVII века, пока не трансформировался в Щербатова».*

В историю Харьковской губернии князя Щербатовы вошли с 1777 года, когда Александр Петрович Щербатов женился на Елизавете Михайловне Гендриковой и получил в приданое имение Тарны близ Сум. Из воспоминаний князя Алексея Щербатова: *«Потомки Александра Петровича и Елизаветы Михайловны оказались не только блестящими придворными, военными, государственными служащими, но и рачительными хозяевами. Хозяйство Щербатовых считалось в Харьковской губернии одним из образцовых. В нем применялись передовые методы земледелия, разводили породистых лошадей и крупный рогатый скот. Недалеко от имения, в живописном месте возле минерального источника была построена лечебница и пансионат для страдающих кожными заболеваниями, туда приезжали лечиться даже из Европы. Последними владельцами имения были князь Борис Сергеевич и княгиня Анна Николаевна, урожденная Бутурлина. Княгиня была высокообразованной женщиной, тонким ценителем живописи. Ее перу принадлежит работа «Материалы для справочной книги по русским портретам».*

Увы, но даже сами Щербатовы не придавали серьезного значения трудам своих «прародительниц», поэтому память потомков зачастую хранит неточную информацию о княгинях Щербатовых. В искусствоведческой научной литературе сегодня мы находим ссылки на работу М. Н. Щербатовой («Материалы для справочной книги по русским портретам». Вып. 1-2. М., 1910), а отнюдь не Анны. И это неудивительно. Ведь вплоть до XX века женщины даже из благородных родов могли рассчитывать лишь на карьеру жены. Впрочем женщины начали этим пользоваться с целью получения профессионального образования.

АРХЕОЛОГ П. С. УВАРОВА

Родная сестра Бориса Сергеевича Щербатова Прасковья Сергеевна вошла в историю археологии как Уварова, под фамилией своего мужа и выдающегося ученого-археолога Алексея Сергеевича Уварова, единственного сына министра просвещения Российской империи Сергея Семеновича Уварова. Эта умная и красивая женщина послужила прообразом очаровательной Кити Щербацкой в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина»: *«Платье не теснило нигде, нигде не спускалась кружевная берта, розетки не смялись и не оторвались; розовые туфли на высоких выгнутых каблуках не жали, а веселили ножку. Густые косы белокурых волос держались как свои на маленькой головке. Пуговицы все три застегнулись, не порвавшись, на высокой перчатке, которая обвила ее руку, не изменив ее формы. Черная бархотка медальона особенно нежно окружала ее шею.... Глаза блестели, и румяные губы не могли не улыбаться от сознания своей привлекательности».* Это Кити Щербацкая в романе Толстого, а в своем дневнике он писал: *«Со скукой и сонливостью поехал к Рюминым, и вдруг окатило меня. П.Щ. – прелесть. Весело целый день».* П.Щ. – это Прасковья Щербатова, тогда восемнадцатилетняя покорительница мужских сердец. А вот как вспоминала о Толстом сама Щербатова: *«Появился среди наших кавалеров и граф Лев Николаевич Толстой, вернувшийся с Кавказа и уже создавший свое «Детство» и «Отрочество» и роман «Казачи». Он усердно танцевал, знакомился и*

Фото графини П. Уваровой

ухаживал, носился сам с собой и искал везде и во всех, по собственному признанию, героев и героинь для будущих своих произведений. Много мазурок просидела я с ним, спорила без конца о его героях и героинях, о суете мирской, о призвании человека, о соблазнах, вносимых в народные массы нашею роскошью и балами, и... остаюсь при своем мнении, что у него на чердаке уже и тогда не все было в порядке».

Она родилась в селе Бобрики Лебедянского уезда Харьковской губернии 28 марта 1840 года. Ее мать, урожденная княжна Святополк-Четвертинская, сама прекрасно образованная дама, старалась дочери дать хорошее образование. Русскую словесность ей преподавал профессор Ф. И. Буслаев, музыку – Н. Г. Рубинштейн, живопись – А. К. Саврасов. Но тем не менее, ее готовили не к поступлению в ВУЗ, а к замужеству. В неполных девятнадцать лет княжна вышла замуж за графа Уварова. Алексей Сергеевич ко времени встречи с юной Щербатовой был уже сложившимся историком и археологом. Вскоре после свадьбы Алексей и Прасковья Уваровы побывали во Флоренции, Риме, Неаполе, Париже и Лондоне, затем в научных путешествиях по славянским землям – Сербии, Чехии, Галиции. Графиня помогала вести раскопки в Крыму и на Северном Кавказе, устраивать археологические съезды. Вместе с мужем она участвовала в работе Московского археологического общества. Алексей Сергеевич посвятил жене свою книгу «Каменный период». Одну из своих наград – медаль, поднесенную ему на Тифлисском съезде археологов, – граф подарил Прасковье Сергеевне с гравированной надписью «Любимому сотруднику». Однако каждый раз, когда вставал вопрос об избрании графини в члены Московского Археологического общества, основанного и руководимого мужем, он отвергал их, не желая «впускать в общество дамский элемент». Но в 1884 году граф неожиданно умер, а 14 января 1885 года графиню избрали сначала почетным членом Московского археологического общества, а через три месяца – председателем его. В 1895 году она была избрана почетным членом Императорской Академии наук, профессором Дерптского, Харьковского, Казанского, Московского университетов, Петербургского археологического института, Лазаревского института восточных языков. Особенно плодотворными оказались ее научные экспедиции с археологическими раскопками по Кавказу. Книги, написанные по следам этих экспедиций («Кавказ. Путевые заметки» и «Могильники Северного Кавказа»), и сегодня ценятся исследователями. После революции Прасковье Сергеевне пришлось покинуть Россию. 30 июня 1924 года она умерла в югославском местечке Добар. В Харькове Прасковью Уварову помнят как организатора проведения в Харьковском университете в 1902 году XII археологического съезда, а также этнографического музея при университете.

ПУТЕШЕСТВЕННИЦА О. ЩЕРБАТОВА

Была ли единственной в своем роде Щербатовых Прасковья Уварова? Хочется упоминуть об ее дальних не совсем родственницах, а женах ее 10-юродных дядьев Алексея и Александра Щербатовых, сыновей героя Отчественной войны 1812 года, Московского градоначальника Алексея Григорьевича Щербатова, который, кстати, послужил прообразом князя Балконского – героя романа все того же Льва Толстого. Ольга и Мария Строгановы были двоюродными сестрами.

Княгиня Ольга Александровна Строганова была правнучкой знаменитой Наталии Петровны Голицыной, ставшей прототипом пушкинской Пиковой дамы. Князь Щербатов был известен как заядлый путешественник. Вместе с мужем Ольга Щербатова совершила множество путешествий: дважды она побывала на арабском Востоке (даже с риском для жизни), а также в Индии и Цейлоне, Сингапуре и пересекли почти всю Яву в широтном направлении, куда русские редко забирались. Верхом они преодолели Сирийскую пустыню. Бесстрашная княгиня стала первой русской женщиной, совершившей путешествие по Индонезии. Всего же эта удивительно счастливая чета провела в экспедициях и подготовке к ним целых 17 лет, что не помешало Ольге стать матерью четверых детей. На ее долю выпало множество приключений: и пленение дикими бедуинами, и изучение индуистских храмов, и посещение наводящих ужас «башен молчания» – культовых сооружений, где огнепоклонники оставляли своих покойников на растерзание хищным птицам. Результатом этих путешествий стали три книги, написанные кн. О. А. Щербатовой: «По Индии и Цейлону. Мои путевые заметки 1890-1891 с 2-мя дополнительными главами о религии и архитектуре Индии», «В стране вулканов. Путевые заметки на Яве 1893» и «Верхом на родине бедуинов в поисках за кровными арабскими лошадьми (2600 верст по Аравийским пустыням в 1888 и 1900)». Князь Александр Григорьевич Щербатов скончался 24 апреля 1915 года в Варшаве в возрасте 65 лет. Ольга Александровна похоронила мужа, а в 1918 году с детьми навсегда покинула Россию.

О. Кипренский. Портрет О. Щербатовой.

Скончалась она в 1944 году во Франции в возрасте 87 лет в эмигрантском доме для престарелых.

Хозяйка НЕМИРОВА

Фото княгини М. Щербатовой

Ее кузина, Мария Григорьевна Строганова, была правнучкой Софии Потоцкой, память о которой хранит великолепный памятник садово-паркового искусства в Умани – «Софиевка». А о Марии Щербатовой-Строгановой память хранит брэнд всемирно известной водки «Nemiroff» и дворец в Немирове, ставший одной из достопримечательностей современной Украины. Кстати, когда Подолье входило в состав Польши, земли Немирова были владением князей Святополк-Четвертинских, из рода которых была мать Прасковьи Уваровой. Несколько столетий Немиров принадлежал Потоцким. Граф Григорий Сергеевич Строганов получил

Немиров как приданое жены Марии Болеславовны Потоцкой и открыл в 1872 году в городе винокуренный завод. В 1857 году у Строгановых родилась дочь Мария. Щербатовой она стала, когда вышла замуж Алексея Григорьевича Щербатова. Мария продолжила дело своего отца. Она расширила винокуренный бизнес, экспортируя продукцию завода за границу, организовала мастерские по производству ковров, кружев, вышивки, продукция которых была представлена на всероссийской выставке 1913 года в Киеве и организовала бесплатную больницу для бедных, гимназию и монастырскую школу для девочек.

Можно сказать, что княгиня Щербатова сделала блестящую карьеру в бизнесе. Наука не стала ее поприщем, но тем не менее она внесла свою лепту в археологические исследования в своих владениях. Немировское городище, так называемые «Большие Валу», расположенное в нескольких километрах от Немирова, является одним из самых больших городищ на территории Украины. До 1908 года здесь велись стихийные раскопки, целью которых в основном были поиски древних сокровищ. Понимая историческую ценность старого поселения в Валах и ископаемых находок, княгиня Щербатова запретила самостоятельные раскопки и приказала все

ископаемые сокровища перенести к своей усадьбе. Затем она привлекла к раскопкам профессиональных археологов. Первая научная экспедиция под руководством профессора С. С. Гамченко состоялась в Немириevских валах 1909 года, затем в 1910 году прошла экспедиция под руководством профессора А. А. Спицина. Здесь С. С. Гамченко открыл остатки трипольского поселения.

В отличие от Уваровой и Ольги Щербатовой Марии Григорьевне не удалось эмигрировать после революции 1917 года. Она трагически погибла в своем имении в 1920 году вместе с дочерью Александрой. Они были расстреляны пьяными бойцами Красной армии. Из воспоминаний жителя Немирова Владимира Штунделя: «В 1914-м княгиня Щербатова отдала свой дворец под лазарет. И сама работала в нем сестрой милосердия вместе с тремя дочками Столыпина, приехавшими к ней родней и специально приехавшими в Немиров помогать раненым. Несколько лет в округе орудовали банды. После окончания Первой мировой оружия было навалом. В хлевах стояли трехдюймовые пушки. Мой одноклассник Хоменко приносил на занятия наган и разбирал его на задней парте. Учитель математики говорил: «Что вы делаете? Вы же можете выстрелить!» А тот отвечал: «Ничего, ничего...» У меня была команда босяков: Женька Сырчук, Володька Островский, Дудик Трахтенберг. Они примчались ко мне: «Бежим! Там княгиню расстреляли!» Когда мы прибежали, трупы уже закопали, но не глубоко, а лишь присыпали землей. Из-под свежего холмика торчала одна нога в черной туфле. Мы кругом пошуровали, нашли куски черепов с длинными волосами, разлетевшимися в разные стороны от выстрелов в затылок».

Автор выражает благодарность сотруднице Винницкого художественного музея Ирине Алексеевне Беловой за предоставленную информацию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кн. Щербатов А. Право на прошлое. – 2005.
2. Уварова П. С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни. – 2005.
3. Лисниченко И. «Чего ж не помнить Первую мировую? – «газета Факты», 16 апреля 2008 г.

В. И. ЛАЗЕБНИК**ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ СЕМЬЯ М. М. АЛЕКСЕЕНКО —
РЕКТОРА ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Торговля железом в Екатеринославе всегда была делом прибыльным. Одним из первых, с 1850-х годов, этим начал заниматься купец третьей гильдии Мартын Алексеенко. В 1840-е годы он вместе с семьей переезжает из Новомосковска в Екатеринослав и открывает здесь, в самом центре города, на проспекте, магазин железной торговли. Деньги от торговли он вкладывал в земельные участки и недвижимость. Слово патриарха купечества было законом для местного общества, поэтому оно избрало его сначала гласным в городскую думу (1854 год), а потом предложило и должность городского головы. Но торговое дело важнее, решил Мартын Алексеевич.

В семье Алексеенко было два сына. Старший Иван продолжил дело отца. Другому же сыну, Михаилу, недюжинные дарования и деньги дали возможность легко и быстро достичь ученых степеней и государственных должностей.

КУПЕЦ ПЕРВОЙ ГИЛЬДИИ

Иван Мартынович добился в торговом деле огромных успехов, став купцом первой гильдии и одним из самых богатых людей Екатеринослава. В память об отце и матери он построил богадельню для престарелых женщин на 30 человек (по ул. Короткой 22, ныне ул. Чичерина) и содержал ее за свой счет.

Иван Мартынович имел 10 домов, из которых 7 располагались в самом центре города, в Старогостинном ряду на проспекте, и от ул. Троицкой до ул. Первозвановской (ныне ул. Красная и ул. Короленко). Здесь работали его магазины оптовой и розничной торговли железом. Жил Иван Мартынович в доме на улице Каретной (ныне Челюскинцев). В 1891 году он устроил первый в городе частный телефон — между домом и магазином.

Как человека уважаемого, в 1893 году его впервые избрали гласным городской думы, а затем избирали еще четырежды. Заседания он посещал усердно, выступал редко, но когда говорил, к слову его прислушивались. Своих детей у Ивана Мартыновича и его жены Надежды Ивановны не было, поэтому немало денег супруги жертвовали на развитие и содер-

жание учебных заведений: Мариинской женской гимназии, коммерческого училища и общества попечительства о женском образовании.

В июне 1910 г., после тяжелой и продолжительной болезни Иван Алексеенко скончался. На похоронах присутствовало все екатеринославское купечество, гроб несли самые почетные его представители. Похоронили Ивана Мартыновича в ограде Троицкой церкви, старостой которой он являлся в течение многих лет.

Со смертью Ивана Алексеенко прекратилась деятельность «Железной фирмы М. А. Алексеенко», а весь оставшийся товар приобрел купец А. Коган. Через год Надежда Ивановна пожертвовала городу дворовое место на углу Пушкинского проспекта и Короткой улицы, а также 82 500 рублей на сооружение здесь детской больницы и амбулатории и 570 000 рублей капитала, проценты от которого должны были обеспечить содержание этих учреждений и женской богадельни. В 1912 году больница и амбулатория были построены и освящены. Они носили имя И. М. Алексеенко (сегодня это городская детская больница имени профессора М. Ф. Руднева).

В зале городской думы и в больнице были выставлены портреты Надежды Ивановны и Ивана Мартыновича. По решению городской думы улицу Короткую переименовали в Надеждинскую (ныне Чичерина), а Каретную – в Алексеевскую (ныне Челюскинцев).

20 ноября 1911 года император Николай II по ходатайству местной городской думы соизволил присвоить вдове купца Алексеенко Надежде Ивановне звание Почетной гражданки города Екатеринослава за пожертвование городу участка земли и 652 500 рублей на благотворительные дела. Капитал Н. И. Алексеенко был самым крупным из завещанных городу.

УЧЕНЫЙ-ФИНАНСИСТ. РЕКТОР ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Брат Ивана Мартыновича Михаил в то время жил и работал в Петербурге, будучи депутатом Третьей Государственной думы от Екатеринославской губернии. Здесь он пользовался огромным авторитетом, ему доверили портфель председателя бюджетного комитета.

Родился Михаил в 1848 году. В Екатеринославе прошли его детство и юность. В пять лет он лишился матери, которую очень любил. Троицкий храм стал первой школой его религиозного воспитания. В младенчестве сюда его носила мать, в отрочестве он приходил сюда со своей мачехой, заменившей ему родную мать. Под влиянием этих религиозных женщин сложилось и окрепло его религиозное чувство, не покидавшее его в течение всей жизни. Когда Михаил Алексеенко посещал Екатеринослав, его можно было нередко встретить здесь, в Троицкой церкви, скромно приютившимся среди других богомольцев.

Здесь же росли и крепили и другие высокие чувства Михаила – любовь к истине и правде, к человеку и человечеству.

Неподалеку от храма был магазин его отца. В дни студенчества, на-

веща своих родителей, он, по словам старожил, все свободное время проводил в магазине, знал цену каждому гвоздю, изучал торговое дело. В этом магазине будущий ученый знакомился с практической жизнью, здесь же формировался будущий финансист.

Не забывая город и тогда, когда выступил на арену общественной жизни. В 1864 году Михаил с золотой медалью окончил Екатеринославскую классическую гимназию. Высшее юридическое образование получил в Харьковском университете. Интересом его исследований был государственный кредит и законодательство о прямых налогах.

В 1874 году по собственной просьбе он был командирован за границу для изучения финансового и кредитного дела, а также методики преподавания в университетах Германии, Австрии и Франции. Плодом этой командировки стал труд «Действующее законодательство о прямых налогах», который в 1879 году с очень лестной рецензией был представлен как докторская диссертация. М. Алексеенко был профессором, деканом юридического факультета, а с 1890 г. – ректором Харьковского университета. Три его диссертации, курс лекций по финансовому праву, монографии по теории налогов были признаны серьезным вкладом в финансовую литературу того времени.

С 1899 г. Михаил Мартынович – попечитель Казанского, а затем и Харьковского учебного округов. Эта бюрократическая должность не удовлетворяла его. Как ученый-финансист, он стремился реализовать свои труды на практике. И вскоре случай представился.

Депутат Государственной Думы. Первый парламентский бюджетник

Общественная деятельность М. М. Алексеенко в Екатеринославе протекала главным образом в земстве. С 1878 г. он был гласным Екатеринославского уездного земства, где быстро выдвинулся, и его избрали губернским гласным. К его голосу здесь внимательно прислушивались, всегда считаясь с его мнением.

Гласные, для укрепления своих позиций, часто ссылались на слова Алексеенко:

– Вот и Михаил Мартынович держится того же мнения.

До 1906 года, до эпохи обновления, он, оставив научную карьеру, вступил было в ряды бюрократии, заняв должность попечителя учебного округа, и легко мог пойти по проторенному звездному пути. После революционных событий 1905–1906 годов, когда появилась потребность в новых государственных людях, в народных представителях, Алексеенко, чувствуя в себе желание поработать на общество и государство, покидает добровольно бюрократическую службу и в период 1906–1907 гг. работает только как земский деятель.

В 1906 г. и в начале 1907 года Михаил Алексеенко баллотировался в 1-ю и 2-ю Государственные думы от партии «Союз 17 октября», отделе-

ние которого было в Екатеринославе, но не был избран. Зато велика была радость его политических единомышленников, когда в 1907 году подавляющим числом голосов он был избран в число депутатов от Екатеринославской губернии в Третью Государственную думу. Эта радость усилилась полученным в Екатеринославе, вслед за открытием Думы, известием об избрании его председателем бюджетной комиссии.

Ярко характеризовали Михаила Мартыновича и выборы в 4-ю Государственную Думу.

Каждая партия выдвигала своих кандидатов. Вокруг каждого имени кипела страстная борьба. Находились и сторонники, и противники. И только одно имя не вызывало возражений, одна кандидатура встречала всеобщее одобрение. Это было имя М. М. Алексеенко. На этой кандидатуре сходились все, независимо от политических убеждений. Хотя он примыкал к левому крылу партии октябристов, правые не поднимали против него голоса. Мирились с этой кандидатурой и крайние левые.

– Ведь это Алексеенко. Он незаменим в Думе.

Перед выборами никто не сомневался, что он пройдет в депутаты. Об этом говорили с полной уверенностью.

– Ну, Михаила Мартыновича, конечно, изберут.

И эти предсказания вполне оправдались. Екатеринославцы гордились своим избранником и говорили с чувством удовлетворения:

– Это мы дали Думе М. М. Алексеенко...

В Таврическом дворце Алексеенко всегда стоял особняком: его дарования и мировоззрение не укладывались в партийные рамки. Примыкая в Думе к фракции партии «Союз 17 октября», он в значительной степени сохранял политическую независимость, в частности, не поддерживал политику фракции по национальному вопросу.

Когда Алексеенко вошел в парламент, ни у кого не было сомнений относительно предстоящей роли нового парламентария:

– Несомненно, председатель бюджетной комиссии.

Так и случилось. Алексеенко стал не только председателем бюджетной комиссии, он явился первым российским парламентским бюджетником, которому пришлось создавать и налаживать всю кропотливую работу, приводить в порядок бюджет, согласовывая его с современными условиями и законностью.

Фракция «Союз 17 октября» в своем отчете о деятельности в период первой сессии Думы следующими словами охарактеризовала избрание Михаила Мартыновича: «Во главе бюджетной комиссии стал единогласно признанный всеми фракциями, непререкаемый среди наших современников авторитет по бюджетным вопросам и гордость фракции октябристов М. М. Алексеенко».

Бюджет, переданный Государственной думе старым правительством, находился в хаотичном состоянии и был обременен хроническими дефицитами. Под мудрым руководством М. М. Алексеенко Дума не только упо-

рядочила бюджет, но и привела его в блестящее состояние, чем впоследствии гордилось правительство.

В своих знаменитых бюджетных речах Алексеенко спокойно, без страстности и горячности, но неопровержимо убедительно вскрывал политическую и социальную подкладку бюджета. Он доказывал, что всю тяжесть бюджета выносит на себе наименее обеспеченная часть населения, и был убежденным сторонником более равномерного распределения налогового бремени.

Благодаря его личности должность председателя бюджетной комиссии была выдвинута в первые ряды, и сам он пользовался и авторитетом, и общим уважением. И большего ничего и не искал, справедливо считая, что более почетного и более полезного ничего и нет. Когда же с ним заговаривали о министерстве финансов, он отклонял эти разговоры, предпочитая оставаться народным представителем. В качестве такового он подвергал контролю и критике правительственную финансовую политику и вместе с тем работал над расширением прав Государственной думы.

Речи Алексеенко привлекали тех, кто интересовался внутренним смыслом депутатской работы. Особенно памятным было выступление Алексеенко по окончании полномочий Государственной думы 3-го созыва, когда почтенный депутат предстал с обширным докладом на тему «Пятилетие бюджета в 3-й Государственной думе».

Свой блестящий доклад он закончил такой фразой: *«Очень часто повторяется изречение французского министра прошлого столетия: дайте мне хорошую политику, и я дам вам хорошие финансы. Русские плательщики государственных доходов могут, обращаясь к представителям правительства, сказать: вам даны хорошие финансы, дайте же нам хорошую политику»*. Эта заключительная часть доклада была встречена громом рукоплесканий всех слушателей почтенного депутата, вне зависимости от принадлежности каждого из них к той или иной политической партии. Сила логики, которой полны были все доклады Михаила Мартыновича, и которая особенно ярко видна была в сообщении, сделанном им по истечении полномочий Государственной думы 3-го созыва, примирила между собой всех слушателей.

Шумные, долго не смолкавшие овации по адресу выдающегося народного избранника были ответом всего зала на его блестящее выступление перед своими избирателями.

Жители губернии с гордостью говорили о своем депутате, сразу занявшем в нижней палате исключительное положение, завоевавшем беспримерный авторитет и приобретшем необыкновенную любовь и уважение среди всех без исключения членов Государственной думы.

Его обширные познания в финансовой и политико-экономической области, привычный для него метод научных изысканий и вместе с тем большой практический ум, его умение оберегать престиж народного представительства и ставить исполнительную власть в положение ответчика – сделали

его незаменимым председателем бюджетной комиссии. Представители ведомств шли в эту комиссию для дачи необходимых объяснений не без волнения – точно на экзамен.

Работал Алексеенко чрезвычайно много, он вообще отличался всегда огромной работоспособностью и трудолюбием. Но силы его с годами ослабели, и эта огромная, ответственная, напряженная работа начала его утомлять. Особенно тяжелым было для него рассмотрение в Думе бюджета, на котором он присутствовал в качестве докладчика.

И снова ЕКАТЕРИНОСЛАВ

С Екатеринославом Михаил Мартынович всю жизнь был связан самыми тесными узами. Интересы города и губернии всегда находили в его лице энергичного и стойкого защитника, и органы местного самоуправления были многим обязаны его поддержке.

Приезжая в Екатеринослав, он всегда живо интересовался местными делами, посещал местных общественных деятелей, бывал в городской и земской управах.

На страницах местной печати неоднократно помещались беседы с Алексеенко, публиковались статьи, принадлежавшие его перу, его выступления. «Екатеринославский юбилейный листок», издававшийся в дни подготовки к празднованию 100-летнего юбилея г. Екатеринослава в 1887 г., привел речь профессора Харьковского университета М. М. Алексеенко на торжественном обеде: «Все смолкло в шумных залах, когда встал этот достойный представитель науки и из уст его вещей вылились следующие слова: *«Позвольте мне, уроженцу города, получившему в нем первоначальное и среднее образование и сохраняющему дорогие связи с родными местами, присоединиться к тосту, провозглашенному А. Н. Полем за процветание города. Невольно вспоминается возвышенное изречение: не хлебом единым будет жить человек. Преследование одних текущих повседневных интересов не может наполнить жизни. Есть интересы общественные, во имя которых человек, хотя на время, отрывается от ежедневного обихода, возвышается над ним и творит прочное. Школа для выработки общественных чувств, для проникновения людей общественными интересами – общественное самоуправление, на котором покоится благоденствие целого дорогого отечества. Общественное управление – глашатай общественной мысли, выразитель общественных чувств. В сфере общественной деятельности и создаются прочные памятники, которыми могут гордиться будущие поколения, которые составляют достояние истории и знаменательные знаки благоденствия города. Я провозглашаю тост за развитие общественных чувств, органом которого является городское общественное самоуправление»*. Гром рукоплесканий приветствовал конец речи, и десятки бокалов потянулись чокнуться с бокалом оратора».

Будучи попечителем Харьковского учебного округа, Михаил Мартынович был приглашен на открытие в Екатеринославе XIII Археологического съезда империи в 1905 году. Сохранилось его выступление на торжестве.

«Мое сердце – сердце екатеринославца – радостно бьется при мысли о том, что с именем родного города связывается открывающаяся сегодня новая страница в истории развития русской археологии. Екатеринослав – молодой город. Он только недавно вошел во второе столетие своего существования. Его расцвет относится к последнему 25-летию, когда он стал большим городом. Окружающие его естественные богатства подпали действию промышленной энергии и технического искусства. Это было делом совокупной дружной работы, в которой принимали участие различные элементы: и туземцы, и пришлые, и русские, и иностранцы, люди различных наций, различных верований. Пред вами молодой город, недавно выросший, с разнообразным населением, работающим для его процветания».

Бывая в Екатеринославе в отпуске, Алексеенко не пропускал ни одного случая, чтобы поделиться со своими избирателями результатами работы в Государственной думе. Он неоднократно выступал в залах городской думы, губернского земства в качестве докладчика по актуальным политическим вопросам, неуклонно собирая огромную аудиторию. Он говорил о работе Государственной думы вообще, и в области бюджета в частности, о политическом настроении депутатов, о видах и намерениях правительства.

Когда в земстве или в городской думе поднимался вопрос об обращении за поддержкой ходатайства к депутатам от губернии, вспоминали об Алексеенко. Все были уверены, что он будет энергично защищать интересы родного края. Его заступничеству придавалось большое значение.

– Ведь это – Алексеенко. С ним и в правительственных сферах будут серьезно считаться.

И город также по достоинству оценил его заслуги, на заседании городской думы 18 февраля 1914 года избрав его почетным гражданином города Екатеринослава. Решение это было утверждено императором 22 апреля 1914 года.

Заслуги эти выразились в следующем:

1. В 1910 году оказал решающее влияние на пожертвование городу свыше 700 000 рублей на устройство и содержание детской больницы на 50 кроватей и богадельни на 30 душ из наследства, оставшегося после смерти брата его, гласного думы И. М. Алексеенко.
2. Содействовал принятию решения о необходимости устройства железной дороги Мерефо-Херсон, имеющей громадное экономическое значение для города.
3. Содействовал скорейшему и благоприятному решению вопроса по обмену земли с Тюремным ведомством и перенесению тюрьмы и арестантских рот за черту города.
4. Принимал деятельное участие в рассмотрении всех вопросов, связан-

ных с развитием города, содействовал правильной постановке научной части при устройстве Горного института и учреждении землемерного училища.

За оказанную честь Алексеенко выразил благодарность городскому голове по телеграфу.

В течение 1916 и 1917 годов Алексеенко тяжело болел. Война глубоко его волновала, тревожила больное сердце и, может быть, стала одной из причин, приведших к преждевременной роковой развязке. Но до последнего времени он не прекращал работы и отдавал ей все силы.

– Пытаюсь еще поработать, – говорил он весной 1916 года, приехав в Петроград.

– Меня особенно утомляет это сидение на одном месте многие часы подряд и напряженное внимание.

Он перенес уже тогда первый удар и имел совсем болезненный вид.

– Вы меня не узнаете? – с вымученной улыбкой спрашивал он, сам сознавая происшедшую в нем перемену.

Последний раз Михаил Мартынович был в Екатеринославе в рождественские дни 1917 года. Он был уже тяжело болен, но никому из знавших его не приходило в голову, что это уже последний предсмертный приезд на родину популярного депутата.

Создателю хороших финансов судьба не дала дожить до хорошей политики. Второй апоплексический удар окончил его жизнь 18 февраля 1917 года.

19 февраля все местные газеты опубликовали полученную из Петрограда телеграмму: *«Скончался член Государственной думы, председатель бюджетной комиссии, тайный советник, профессор М. М. Алексеенко».*

Перед смертью Алексеенко высказал пожелание быть похороненным в Екатеринославе, рядом с могилой матери, Анны Яковлевны.

В Петербурге траурная церемония прощания проходила в церкви Таврического дворца. На ней присутствовали депутаты всех фракций Думы, кроме крайне правых. Министр финансов П. Л. Барк возложил на гроб венки. После отпевания прах перенесли на Николаевский вокзал. За гробом в трех экипажах следовали многочисленные венки.

По прибытии траурного вагона в Екатеринослав тело покойного М. М. Алексеенко было перенесено в Троицкую церковь. К нему были обращены последние слова протоиерея отца Василия Разумова: *«Да, не только в анналах финансового права, но и в истории государства Российского, да и нашего города, твое имя будет начертано золотыми буквами, добрый христианин, глубокий ученый, выдающийся государственный деятель и Почетный гражданин города Екатеринослава».*

Похоронили М. М. Алексеенко 26 февраля на городском кладбище (ныне – территория стадиона «Днепр», бывший «Металлург»). Траурная процессия растянулась от церкви до кладбища – за гробом следовали, кроме родственников покойного, представители всех гражданских управлений,

земских и городских учреждений. Надгробное слово сказал городской голова И. В. Способный.

«Величав был твой жизненный путь; таланты, данные тебе от Бога, ты не зарыл, а отдал на служение Отечеству; не всякий знал твое сердце, ты оберегал его от посторонних, но кто узнавал его, тот чувствовал в тебе друга, который не изменит и не обманет».

У Михаила Мартыновича остались две дочери и двое сыновей, судьба которых нам неизвестна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Свод Постановлений Екатеринославской городской думы, обязательных для жителей г. Екатеринослава. Екатеринослав, 1914.
2. Российский Государственный исторический архив, ф. 1288, оп. 38, д. 5 (1). О присвоении звания Почетной гражданки г. Екатеринослава Н.И. Алексеенко. 1911 г. РГИА, ф. 1287, оп. 38, д. 312. Список почетных граждан городов.
3. Екатеринославский юбилейный листок. – Екатеринослав. – 1887.
4. Заседание городской думы.// Южная заря. – 1914. – 16-22 февраля.
5. Некролог. Алексеенко М.М.// Приднепровский край. – 1917. – февраль.
6. Памяти М.М. Алексеенко.// Приднепровский край, 1917 г. – 20-27 февраля.
7. Опись утраченного фонда ДОГА. Екатеринославская гор. дума, Ф – Р-1684, д. 621.
8. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. Ч. II, Москва, 1905 г. Речь попечителя Харьковского учебного округа М. М. Алексеенко.
9. Известия Екатеринославского городского общественного управления. № 10, 15 мая 1914 г. – с. 1-2. Екатеринослав, 1914.
10. Доброе дело.// Русская правда, 21.06.1911 г. О завещании И. М. Алексеенко.

О. І. ТЕРТИЧНА

**Документ «Послужной список
Василя Івановича Головіна 1812-1836 гг.»**

Виявлення інформації про видатних особистостей того чи іншого періоду посідає не останнє місце в історії розвитку як окремої місцевості, так і країни в цілому. Широке коло для досліджень представляє період кін. XVIII-поч. ХХ ст., коли спостерігався значний розвиток освіти, культури, архітектури тощо. У зв'язку з цим можна проаналізувати діяльність окремих представників знаті у громадській та культурно-просвітницькій сферах. На сьогоднішній день проблема полягає в труднощах, які виникають при виявленні інформації за даною темою, бо багато документів було знищено під час революції.

У наданій статті представлено послужний список Василя Івановича Головіна – унікальний документ, що зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Путивля.

Василь Іванович народився в 1796 р. у с. Піски Путивльського повіту Курської губернії, в дворянській родині. На жаль, про дитячі та юнацькі роки Головіна нічого не відомо. Але є досить докладні відомості про його участь у Вітчизняній війні 1812 р. Послужний список дає можливість простежити увесь бойовий шлях Василя Івановича від юнака до досвідченого вояки, який за проявлений героїзм був відзначений цінними державними нагородами.

Воєнна кар'єра В. І. Головіна закінчилась у серпні 1827 р. Можливо, вибір подальшого шляху не на користь останньої, стався через неабиякі літературні здібності. У 1824 р. Василь Іванович дебютував у відомому альманасі «Мнемозін», де розмістив уривок із своєї поеми «Искусство любить». Відгуки літераторів не заставили довго чекати. В тому ж році була написана памфлетна віршована комедія «Писатели между собой», яка викликала живий інтерес фахівців і читачів.

У 20-ті роки В.І. Головін – чиновник Дирекції Імператорських театрів. У 1822 р. сталася велика подія для двох особистостей. Під час поїздки в свій курський маєток Василь Іванович зустрів М. С. Щепкіна (на Еллінському ярмарку в Ромнах). Талант юного актора вразив Головіна і він всіляко сприяв вступу Щепкіна до московської сцени, де останній виступав 40 років з великим успіхом.

<p>Въ походахъ противъ неприятеля и въ сраженіяхъ былъ или нѣтъ, и когда именно?</p>	<p>Былъ въ походахъ: 1812 года съ 29 февраля въ Россіи до Границъ Царства Варшавскаго; съ Іюня 13 въ сраженіяхъ противъ французскихъ войскъ; 16 подъ Вильмаромъ; Іюля 13 и 14 подъ Витгоскомъ, при деревняхъ Острове и Какушини; Августа 4, 5 и 6 подъ Смоленскомъ; 26 въ Генеральномъ сраженіи подъ Бородинымъ; 26 при Можайскѣ; Сентября 10 и 11 при деревняхъ Шарповкѣ и Юдиной; 13 при деревне Бурковой; 17, 20, 21 и 22 при подмосковныхъ деревняхъ артергардскихъ дѣлахъ; Октября 6 при селе Дмитровкѣ; 12 и 13 подъ Мадьяль Ярославцемъ и при преследованіи неприятеля; Ноября 3, 4, 5 и 6 подъ Краснымъ; 1813 года изъ Россійскихъ Границъ черезъ Герцогство Варшавское, Пруссію, Силезію, Саксонію въ сраженіяхъ; Апреля 20 при городе Лейпцигѣ, Мая 9 въ Генеральномъ сраженіи подъ Бауценымъ; Августа 15 при Дрезденѣ; 17 въ Богеміи при Кульметѣ; Октября 4 и 6 въ Саксоніи въ Генеральномъ сраженіи подъ Лейпцигомъ; 11 при Бутельштатѣ и при преследованіи Неприятеля до Рейна. 1814, Января съ 1-го во Франціи, 21 и 22 при деревне Пионгъ, Февраля 2, 3 и 5 при местечкахъ Сезанъ и Монгъ-Мерамъ; Марта 10 и 11 при деревнѣ Сонпо; 13 при селе Фориаминуазъ. Потомъ въ преследованіи Неприятеля до города Парижа, 18 при ономъ же городе въ сраженіяхъ и покореніи онаго, а оттуда въ свои границы черезъ Францію, Союзныя Германскія Княжества Саксонію и Пруссію того же года Октября по 12 число.</p>
<p>Не были ли въ штрафахъ и подль судомъ и есть ли быть-то за что именно, когда и чѣмъ дело кончено?</p>	<p>Не былъ</p>
<p>Къ продолженію статской службы способенъ, и къ повышенію чина достоинъ, или нѣтъ и зачѣмъ?</p>	<p>Аттестация полагается высшимъ начальствомъ</p>
<p>Не были ли въ отпускахъ и если были, то когда именно и на сколько времени, и являлся ли на срокъ къ должности?</p>	<p>Былъ въ отпуске съ 19 Сентября 1827 года и съ 13 Сентября 1828 года на 28 дней изъ каковыхъ на срокъ являлся къ должности</p>
<p>Не были ли в отставке съ нагрѣдеи́мъ чина или безъ онаго и когда? Женать ли, имеетъ ли детей, кого именно, камихъ леть и где они находятяся?</p>	<p>Былъ в отставке изъ военной службы съ 21 Іюня 1816 года по 28 Апреля 1827 года съ чиномъ старой Гвардіи Поручика а изъ Статской службы съ 3 Декабря 1830 года по 3-е Іюля 1832 года. Вдовъ детей не имеетъ</p>

Чинъ, имя, фамилия, должность имъ отпращаемая, сколько от роду летъ? И какого вероисповѣданія.	Лейбъ-Гвардіи Поручика Василия Ивановича сына Головина, почетный Смотритель Путявльскаго Уезднаго Училища, 42 летъ, Греко-Россійскаго вероисповѣданія.		
	Изь дворянъ		
Есть ли за нимъ, за родителями его, или когда женатъ, за женою недвижимое именіе?	У родителей и самого него	Родовое Благопріобретенное	
	У жены буде женатъ	Родовое Благопріобретенное	
Когда въ службу вступили, и въ одной какихъ чинами, въ какихъ должностяхъ и где происходили, также не было ли какихъ отличныхъ по службе дѣяній, и не было ли особенно, кроме чиновъ, чѣмъ награжденъ, и въ какое время?	1812	Февраля 8	Въ службу вступилъ Лейбъ-Гвардіи в Драгунскій полкъ Юнкеромъ. Награжденъ Знакомъ отличія военнаго ордена Великомученика и победоносца Св. Георгія подъ №17078. За отличіе в сраженіяхъ противъ французскихъ войскъ, бывшихъ в Россіи подъ городомъ Краснымъ. Произведенъ в ономъ же полку въ Прапорщика Гвардіи. Награжденъ орденомъ Св. Анны 4-й степени, за отличіе при селе Кульм въ Богеміи, съ пропансѣмъ въ рескриптѣ: «Находился всегда впереди и падавая примеръ мужества и не устранившись подлиннымъ и первый врубился в непріятельскіе колонны и темъ способствовалъ к пораженію непріятели»
	1812	Февраля 27	Награжденъ орденомъ Св. Владимира съ бантомъ. Имѣетъ медали за 1812 годъ серебряную и оронзовую, и за 1814 годъ Знакъ Прускаго ордена Железнаго Креста. По отставке изъ Военной службы определенъ Почетнымъ Смотрителемъ въ Новгородское Уездное училище. При чемъ обязался жертвовать въ пользу онаго училища ежегодно по 200 рублей, каковой суммы и влезъ по день увольненія своего Всего семсотъ пятьдесятъ рублей.
	1813	Февраля 8	
	1813	Августа 17 и 18	По прошенію уволенъ в отставку от оной должности. Определенъ Почетнымъ Смотрителемъ въ Путявльское Мало народное Училище, которое преобразовано въ Уездное въ 1834 году. При чемъ обязался отстроить своею коштомъ каменный двухэтажный домъ въ даръ Училища – что и исполнено. Сверхъ того обязался ежегодно жертвовать въ пользу Училища по 200 руб., каковой суммы и внесено имъ за пять летъ т.е. по 3-е Юля 1837 года. Всего тысячу рублей.
	1814	Марта 13	Въ день преобразованія Малонароднаго Училища в Уездное въ 1834 году, пожертвовано имъ въ пользу училища особо пятьсотъ рублей монетою. За примерную усердную службу, по заслужительстванію Начальства и по уполномоченію Комитета Г. Министровъ, изъявлено ему Высочайшее благоволеніе.
	1827	Августа 28	Штабный Смотритель Тетеринъ
1833	Октября 20		
	1832	Юля 3	

Василь Іванович Головін, як людина творча, що мала необмежені здібності, займався й перекладами. В 1827 р., у його перекладі, була поставлена французька комічна опера-водевіль А. Дювала «Похищенный офицер». В 1832р. - написана романтична вистава у 5-ти частинах «Виконт Вальмор» за романом «Белый дом» П. де Кока. Головін друкується у відомих московських журналах «Телескоп», «Вестник Европы». Про нього виходять публікації в журналі «Пантеон».

По відставці з воєнної служби Василь Іванович був призначений Почесним Доглядачем у Новгородське повітове училище, потім, за власним бажанням, у Путивльське малонародне училище, яке було перетворене на повітове. На користь училища В.І. Головін передав двоповерховий кам'яний будинок, побудований на власні кошти. (див. послужний список). Щорічно Василь Іванович перераховував на потреби училища 200 крб., брав активну участь у житті навчального закладу, опікувався учнями, сприяв їх розвитку і вихованню. В той же час, благодійник встигав займатись і літературною діяльністю. В 1842 р. Головін розпочав писати оперу-водевіль «Трохим Ехремович Качура», рукописи якої, на жаль, втрачені; працював над історичним романом, який так і не встиг завершити.

Що стосується особистого життя, то з документу видно, що В. І. Головін був вдівцем. Відомостей про дружину немає.

В 1844 р. Василь Іванович Головін помер. Похований у Путивльському повіті.

Наприкінці хотілося б зазначити, що Василь Іванович Головін залишив слід в історії як чудовий драматург, перекладач, дуже талановита і гуманна людина. Завжди турбувався про добробут рідного краю і являв собою приклад для наслідування як на полі битви, так і на мирній ниві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Общій формулярный список о службе и достоинстве чиновников Путивльских Училищ за 1836 год. // Фонди ДІКЗ: документ. – КВ № 1212/2. – Інвентарний № 1730.
2. Общій формулярный список о службе и достоинстве чиновников Путивльских Училищ за 1837 год. // Фонди ДІКЗ: документ. – КВ № 1212/5. – Інвентарний № 1733.
3. Особисте листування автора з працівниками Державного літературного музею у Москві. 2001 р.

И. В. МАЗНИЧЕНКО

**Вклад А. Ребиндера и братьев Боткиных
в социально-экономическое развитие Шебекинской волости
Белгородского уезда Курской губернии на рубеже XIX – XX вв.
ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ**

В истории любого края есть имена, неразрывно связанные с его становлением и развитием, во многом определившие то, каким этот край мы видим сегодня.

Для Шебекинской земли в числе самых важных и значимых – имена Александра Александровича Ребиндера, Дмитрия Петровича и Петра Петровича Боткиных. Промышленники, меценаты, общественные деятели, они оказали большое влияние на социально-экономическое развитие края на рубеже XIX-XX вв., заложили прочный фундамент процветания района в советскую эпоху.

Краткая справка: Шебекинский район Белгородской области образован в 1928 г., в 1963 г. в его состав включен Большетроицкий район. Является развитым промышленно-экономическим регионом. Административный центр района – город Шебекино, расположенный в долине р. Нежеголь в 39 км к юго-востоку от г. Белгорода, в 7 км от границы с Украиной. Основан в 1713 г. подполковником И. Д. Шибeko, который поселил на этих землях крепостных украинских крестьян. Статус города присвоен в 1938 г., с 1963 г. – город областного подчинения. Население Шебекино составляет 45,5 тыс. человек, в сельской местности проживает 47,5 тыс. человек.

Ребиндеры – древний вестфальский род, русская ветвь которого начинается от майора Карла фон Ребиндера, под Нарвой попавшего в плен и впоследствии присягнувшего на верность Петру I. Его правнук генерал А. М. Ребиндер в 1836 г. купил имение в Шебекино, где спустя три года построил Алексеевский сахарный завод. Его сын А. А. Ребиндер реконструировал предприятие, открыл в Шебекино механические мастерские по ремонту сельхозтехники, построил винокуренный завод, мельницу с маслобойкой, основал Марьинскую сельхозшколу. В 1892 г. он отошел от дел, передав хозяйство детям – Николаю, Александру и Марии.

Старший сын Н. Ребиндер (1863-1918), выполняя обязанности предводителя дворянства Харьковской губернии, проживал с семьей в Харькове.

Мария Ребиндер (1874-1973), выйдя замуж за полковника Н. Н. Мансурова, жила в Петербурге. Как и Николай, в Шебекино она приезжала только летом. Управление делами было доверено Александру Александровичу Ребиндеру (1869-1918), который с женой и детьми постоянно жил в Шебекино.

Земли Ребиндеров располагались в Белгородском и Волчанском уездах и насчитывали 17,5 тыс. десятин (ок. 19000 га), еще 5 тыс. десятин семья арендовала у других владельцев. Все земли были объединены в 12 экономий, каждая являлась специализированным хозяйством. В них выращивали свекловицу – сырье для сахарозавода, занимались скотоводством, разведением домашней птицы, вели зерновое и лесное хозяйство, садоводство, пчеловодство, ремесленное производство. В хозяйстве имелись также сахарный, винокурный и кирпичный заводы, механические мастерские, водяная мельница. В 1905 г. А. Ребиндер построил в Шебекино электростанцию, которая обеспечивала энергией предприятия и жилые дома.

В 1909 г. была проведена реконструкция сахарного завода, что позволило вдвое увеличить его производительность. В среднем на предприятии перерабатывали 8000 берковцев свеклы (ок. 1300 тонн) в сутки. В 1912 г. было учреждено «Шебекинское товарищество на паях сахарных и рафинадных заводов», акционерный капитал которого насчитывал 4 млн. руб.

В том же году при активном участии профессора зоологии Харьковского университета Д. Ф. Конева в Шебекино была создана ветеринарная бактериологическая лаборатория, где изучали инфекционные заболевания скота и изготавливали сыворотки и вакцины. Лаборатория Ребиндеров и Мансуровой стала первой частной ветлабораторией в России.

В 1913 г. А. Ребиндер построил в Шебекино кожзавод и скотобойню.

Все предприятия и экономии Ребиндеров составляли единый хозяйственный комплекс. Главным и центральным объектом был сахарный завод. Сырье для него заготавливали в экономиях по выращиванию сахарной свеклы. Отходы производства – патока – перерабатывали на винокурном заводе, а жом шел на корм скоту. Крупный рогатый скот и лошади, разводимые в других экономиях, служили источником удобрений, сырья для кожзавода, использовались в качестве тягловой силы. Ремесленные производства обеспечивали хозяйство орудиями труда и предметами быта, в мастерских ремонтировали и изготавливали оборудование и сельхозмашины. Кирпичный завод производил стройматериалы, электростанция вырабатывала электричество, Марьинская школа готовила кадры.

За 25 лет управления шебекинским хозяйством Александр Александрович Ребиндер сделал его одним из передовых в России, получив за свои достижения орден Св. Владимира IV степени. Проявлял он заботу

и о социальном обеспечении работников, активно участвовал в социальном обустройстве Шебекино.

Прежде всего, наличие развитого производства обеспечивало занятость населения. Около 90 % жителей Шебекино и близлежащих сел работало в хозяйстве Ребиндеров. На сахарном и кожевенном заводах трудилось 1385 постоянных рабочих, а в сезон сахароварения на одном только сахзаводе работало 1900 чел.

Для семей служащих был выстроен двухэтажный многоквартирный дом с паровым отоплением, канализацией и электричеством, для многодетных семей – около 20 одноэтажных домов. Кроме того, любой застройщик мог приобрести в кредит стройматериалы. В имении работал продовольственный магазин, где рабочие и служащие также могли брать продукты в кредит. А на опытном поле Марьинской сельхозшколы они бесплатно получали овощи.

В 1902 г. в Шебекино на средства Ребиндеров была открыта двухэтажная амбулатория и больница для стационарного лечения. Медицинское обслуживание и лекарства здесь получали не только работники хозяйства, но и жители села.

В 1913 г. А. Ребиндер открыл в Шебекино реальное училище для детей служащих, как мальчиков, так и девочек. Во многих экономиях на средства владельцев хозяйства создавались начальные школы. Работал в Шебекино и клуб, устроенный на средства Товарищества сахзавода: здесь были духовой оркестр, танцы, рождественские представления для детей, выступления артистов, синемаграф. Рядом с клубом находилась лодочная станция. Площадь, мощеные тротуары в центре села и мост через реку по вечерам освещались электрическими фонарями.

После революции 1917 г. практически все промышленные предприятия и социальные учреждения, созданные Ребиндерами в Шебекино (кроме разрушенных в годы войны сахарного и винокуренного заводов), получили дальнейшее развитие. А Шебекинский машиностроительный завод, открытый на базе мастерских, и сегодня является одним из крупнейших градообразующих предприятий.

В числе сохранившихся историко-культурных объектов, построенных Ребиндерами, пять являются памятниками архитектуры, один – истории:

1. Дом А. А. Ребиндера. Дома Ребиндеров размещались недалеко от центральной площади Шебекино. Они стояли рядом: дом Николая – напротив центральных ворот (разрушен в годы войны); дом Мансуровых – справа, над рекой у моста (в советское время к нему с двух сторон были сделаны пристройки, сейчас это городская школа № 3); дом Александра стоял слева. В начале 1915 г. он был перестроен по проекту шебекинского архитектора Н. М. Михайлова. Новое здание было выполнено в стиле «модерн», без претенциозных архитектур-

ных украшений; его отличительной чертой является полукруглая башня в северной части и веранда на втором этаже. После революции здесь размещалась городская школа, сейчас здание используется под жилой дом. В советское время в его архитектуру были внесены изменения: заложена часть окон, проделаны дополнительные дверные проемы, переделан центральный вход и др.

2. Реальное училище. Первоначально оно располагалось во флигеле дома А. Ребиндера (сейчас жилой дом). В 1917 г. начали строить специальное здание, закончили его уже после революции. Сегодня в нем размещается Шебекинское профучилище № 3. Оба здания сохранились в первоначальном виде.
3. Амбулатория больницы. Небольшое двухэтажное кирпичное здание сохранилось практически без изменений, за исключением деревянного балкона над боковым входом. Сейчас в нем находится филиал районной поликлиники.
4. Контора Алексеевского сахзавода. Была построена в 1914 г., на оборотной стороне фасада сохранилась рельефная надпись. Обращает на себя внимание кирпичная отделка здания, фронтон с балюстрадой. После войны здесь размещалось заводоуправление Шебекинского химкомбината.
5. Гробница Е. П. Ребиндер, жены Н. Ребиндера. Будучи попечительницей Волчанского и Верхнеписаревского приютов, она после одного из посещений приюта и лазарета заболела скарлатиной и скоропостижно скончалась летом 1916 г. В советское время в усыпальнице размещался киоск «Спортлото», затем электрощитовая, теперь это памятник истории.

Кроме перечисленных объектов в Шебекино сохранились один из цехов сахарного завода и заводская труба 1911 года постройки (располагаются на территории Завода моющих средств), кожевенный завод (полуразрушен), здание племенного откормочного хозяйства (сейчас – цех Шебекинского завода автоспецоборудования), здание Марьинской сельхозшколы (сейчас – мастерские профучилища № 3), клуб (полуразрушен), дом для рабочих и служащих сахзавода (сейчас – жилой дом). Все здания нуждаются в ремонте. В список выявленных объектов культурного наследия Белгородской области включена также двухэтажная конюшня экономии Ребиндеров в с. Батрацкая Дача Шебекинского района.

Помимо Ребиндеров значительный вклад в социально-экономическое развитие Шебекинской волости на рубеже XIX-XX вв. внесли Дмитрий Петрович и Петр Петрович Боткины.

Боткины – русский купеческий род, происходящий из г. Торопец и ведущий родословную от Ф. Боткина (XVI в.). Его потомок П. К. Боткин стал московским купцом I гильдии и Потомственным почетным гражданином, а

его фирма по торговле чаем в Москве – крупным торговым предприятием с отделениями в Петербурге, Иркутске, Монголии и Китае. После смерти Петра Кононовича его торговое предприятие унаследовали четверо старших сыновей – Дмитрий, Петр, Василий и Николай. Они основали торговую фирму «Петра Боткина Сыновья», однако фактически делами управляли только двое из них – Дмитрий и Петр.

В 1882 г. фирма «Петра Боткина Сыновья» приобрела в с. Новая Таволжанка Шебекинской волости свеклосахарный завод.

Краткая справка: село Новая Таволжанка Шебекинского района – центр Новотаволжанского сельского поселения. Располагается на берегу р. Северский Донец в 8 км к юго-западу от райцентра, в 3 км от границы с Украиной. Первое упоминание относится к 1669 г. Было заселено украинцами, южнее находилась Старая Таволжанка – поселение русских крестьян. В настоящее время два этих населенных пункта слились в один. Население Новой Таволжанки составляет 5,1 тыс. человек.

Первоначально Ново-Таволжанским сахарным заводом, как и торговой фирмой, руководил Дмитрий Петрович Боткин (1829-1889). Петр Петрович (1831-1907) занимался только оптовой торговлей чаем, а после смерти брата он вел все дела вместе с зятем Н. И. Гучковым. Потомки Дмитрия и Петра являлись совладельцами Товарищества Ново-Таволжанского свекло-сахарного завода Боткиных, учрежденного в 1890 г. , и входили в состав его правления.

К моменту приобретения Ново-Таволжанский завод находился в упадке. В первый же год на его ремонт и замену оборудования было потрачено около 60 тыс. руб. В результате производительность предприятия увеличилась вдвое – до 1200 берковцев (ок. 200 тонн) в сутки, а в 1903 г. достигла 2570 берковцев в сутки. Однако неудачное местоположение завода на узкой береговой полосе вскоре сделало невозможным дальнейший рост производства. Предприятие перенесли на левый берег р. Северский Донец. Осенью 1907 г. новый завод дал первую продукцию, его средняя суточная производительность составила 5000 берковцев.

При заводе работали механические мастерские и электростанция. Помимо них хозяйство Боткиных включало 11 экономий, 3 мельницы и кирпичный завод. На значительной части земель выращивалась свекловица. Кроме того, в экономиях получили развитие полеводство, животноводство, плодоводство (знаменитые таволжанские питомники), лесоводство. Имелись и научные заведения: метеостанция, селекционная станция, опытное поле, ветлечебница. Ежегодно здесь работали практиканты Московской земледельческой академии.

Все имение Боткиных в начале XX в. включало более 12 тыс. десятин (ок. 13000 га) земли и располагалось при р. Северский Донец на границе Курской и Харьковской губерний. Часть земель арендовалась у разных

владельцев. Сами Боткины жили в столице, в усадьбу в Таволжанке приезжали летом.

Как и Ребиндеры, они много внимания уделяли социальной сфере.

С 1895 г. для работников Ново-Таволжанского завода и имения была учреждена вспомогательно-сберегательная касса, а начиная с 1898 г. они коллективно страховались от несчастных случаев на производстве.

При заводе было построено 27 семейных домов для служащих и старших мастеровых. Каждый дом имел несколько комнат, кухню, погреб и сарай для скота. Отапливались дома каменным углем и дровами, которые предоставлялись бесплатно. Имелись электричество и водопровод, воду брали из артезианского колодца. Для неженатых и сезонных работников была построена казарма на 160 копеек. На первом этаже находились спальни, столовые, кухни, второй предназначался для отдыха. В одной из комнат был устроен бильярд, газеты и журналы для чтения. Рядом располагался комплекс театральных помещений с электротеатром.

Однако этим сфера социального обеспечения не ограничивалась.

В 1883 г. Боткины открыли в Новой Таволжанке больницу с амбулаторией и аптекой. Помещения больницы и квартиры медперсонала были оборудованы водопроводом с питьевой воды, ваннами и умывальниками с холодной и горячей водой. Прием и лекарства были бесплатными для всех жителей села. Содержание больницы ежегодно обходилось Товариществу Боткиных в сумму до 15 тыс. руб-.

В 1885 г. на средства Боткиных в Новой Таволжанке была построена церковно-приходская школа, в 1899 г. преобразованная в двухклассное министерское училище. Здесь обучались дети как работников завода, так и крестьян из соседних селений. В 1901 г. для училища было выстроено специальное здание с водопроводом, электрическим освещением и водяным отоплением. Классы снабдили мебелью, пособиями, оборудовали библиотеку в полторы тысячи томов. На содержание училища ежегодно расходовалось около 4 тыс. руб.

Сохранившиеся до наших дней памятники промышленной архитектуры, построенные Боткиными в Новой Таволжанке, относятся к периоду постклассицизма и выполнены в т.н. «кирпичном стиле». Восемь из них включены в список выявленных объектов культурного наследия Белгородской области:

1. Главный производственный корпус Ново-Таволжанского сахзавода. Первый этаж – очень высокий с красивыми арочными окнами. Над входом высится водонапорная башня с рельефными цифрами «1907» и монограммой Боткиных. Прежде, когда здание было двухэтажным, башня красиво выделялась на фоне неба, но в 1980-х гг. был надстроен третий этаж, и этот эффект оказался утрачен.
2. Комплекс механических мастерских на заводской территории. Часть

- оконных проемов сейчас заложена, однако в корпусе экипажного сарая уцелела расстекловка оконного переплета – на мелкие клетки.
3. Склад для хранения готовой продукции. Это высокое и довольно протяженное кирпичное здание с окнами в двух уровнях. Здесь размещались так называемые «сахарные шкафы» – вертикали из мешков с сахаром.
  4. Коммутаторная. Ново-Таволжанский завод Боткиных и хозяйство Ребиндеров финансировали подключение телефонной связи и были одними из первых абонентов Белгородской земской телефонной станции, открытой в 1903 г.
Кроме этих объектов на заводской территории сохранился также круглый бассейн из бетона, который служил резервуаром воды для питания котлов, частично сохранилась железнодорожная бурачная. Сейчас, в связи с тем, что завод обанкротился, все объекты на его территории находятся в упадке.
  5. Контора сахарного завода. Располагается напротив проходной предприятия, сейчас используется как административное здание.
  6. Больница (сейчас – жилой дом). Здание имеет необычный фронтон: низкая арочная дверь, филанчатые тумбы по бокам, обшито железом декоративное завершение, похожее на карточную масть пик. Рельефные полукруглые дуги над окнами придают зданию сходство с общественными постройками эпохи классицизма.
  7. Казарма для рабочих. Это двухэтажное кирпичное здание сейчас используется под жилой дом и магазины, в архитектуру внесены изменения, однако часть элементов – оформление оконных проемов, карнизов и др. – сохранилась.
  8. Сад Боткиных. Являет собой пример традиционного для Черноземья сочетания плодового (яблоневого) сада с парковой композицией. Планировочная структура сохранилась слабо. Граница парка была отделена искусственным каналом, сейчас он превратился в небольшой ручей. Из целой системы прудов до наших дней сохранились два, в сильно запущенном состоянии.

Кроме этих объектов в Новой Таволжанке сохранились несколько домов для служащих, училище (временно используется под церковь), казарма для рабочих с электротeatром (сейчас – сельский клуб, ведется реконструкция) и два склада вне заводской территории. Дом Боткиных в советское время был, увы, утрачен.

В завершение хотелось бы кратко охарактеризовать работу по сохранению историко-культурного наследия Шебекинского района.

Сегодня на территории края насчитывается 105 памятников археологии, 98 памятников истории и 13 памятников архитектуры. Особенно остро в регионе, как впрочем и в целом по стране, стоит проблема

изыскания денежных средств, которая в условиях экономического кризиса становится трудноразрешимой. К числу проблемных вопросов можно также отнести организацию взаимоотношений между органами охраны и пользователями, прежде всего, согласование на проведение ремонтно-строительных и земляных работ. Однако главной причиной постепенной утраты многих памятников было и остается естественное старение без надлежащего ухода.

Вместе с тем нельзя не отметить положительные тенденции, наметившиеся в последнее время. Местные органы власти стали уделять больше внимания вопросам сохранения, ремонта и реставрации, а также выявлению недвижимых памятников культуры. Так, в течение ряда лет в районе был проведен капитальный ремонт всех церквей дореволюционной постройки, текущий ремонт многих памятников архитектуры, в надлежащем состоянии поддерживаются памятники воинской славы – братские могилы и мемориальные комплексы. В Новой Таволжанке планируется создать единый культурно-промышленный и музейно-выставочный комплекс, что позволит сохранить память о династии Боткиных, возродить лучшие традиции предпринимательства и меценатства.

Предметом особого внимания является работа по популяризации историко-культурного наследия: шебекинские музейщики публикуют краеведческие материалы в региональных научных изданиях и районной газете, проводят пешеходные и выездные экскурсии, на местном телевидении выходят сюжеты о памятниках истории и культуры, при школах создаются общественные музеи, детские краеведческие объединения, проходят краеведческие олимпиады и турслеты.

Таким образом, можно говорить о том, что сегодня местная власть и общественность района начинают постепенно осознавать экономический и социальный потенциал историко-культурных памятников края, необратимость и невозможность их утраты. Это первый шаг к тому, чтобы стать подлинными, рачительными хозяевами своей земли, знающими, как правильно распорядиться не только ее материальными богатствами, но и духовным наследием.

Л. П. СВИРЕНКО

АКАДЕМИК П. А. РЕБИНДЕР: ВСЕЛЕНСКИЙ МАСШТАБ ЛИЧНОСТИ И ХАРЬКОВСКИЕ ЭПИЗОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В 1969 г Шведская Королевская Академия инженерных наук отмечала свое 50-летие. Для участия в торжествах по этому случаю получил приглашение от шведской стороны действительный член Академии наук СССР Петр Александрович Ребиндер. Программа поездки включала ознакомление с деятельностью научных центров в Стокгольме, Упсале, Гетеборге, где гость, кроме того, выступал с докладами по физикохимии поверхностных явлений. В одном из университетов ему вручили книгу с описанием генеалогического древа старинного шведского рода Ребиндеров, первая запись в котором датирована 1100 годом. Зафиксировано в этой книге и рождение П. А. Ребиндера. В 17-ом веке один из представителей рода, прямой предок академика, переселился в Эстляндию, которая позже вошла в состав Российской империи, и Ребиндеры, избиравшие военную карьеру, служили уже в российской армии. В 1787 г специальным монаршим указом род Ребиндеров был признан графским и в России. Прапрадед Петра Александровича принял православие и стал Максимом Карловичем Ребиндером [3, 6, 8]. В статье [7] ошибочно утверждалось, что П. А. Ребиндер является прямым потомком «шебекинской ветви» рода Ребиндеров, представители которой внесли значительный вклад в развитие хозяйства и культуры как Курской, так и Харьковской губерний. Сам П. А. в послевоенные годы заявлял, что не

Академик П. А. Ребиндер.
Фото из фондов Шебекинского историко-художественного музея

и Харьковской губерний. Сам П. А. в послевоенные годы заявлял, что не

имеет никакого отношения к этим Ребиндерам [8]. В действительности его прадед Павел Максимович был родным братом Алексея Максимовича Ребиндера, положившего начало «шебекинской ветви» рода. Прадед и дед П. А. Ребиндера занимались юриспруденцией и жили в Санкт-Петербурге. Александр Михайлович Ребиндер, отец будущего академика, окончил Военно-Медицинскую Академию и служил корабельным врачом. Мать Анна Петровна Халютинна происходила из обедневшего дворянского рода. А.М. Ребиндер в период службы во флоте заболел туберкулезом и скончался в Ялте в 1906г.[6, 10].

Академические издания, посвященные жизни и деятельности П. А. Ребиндера, очень скупо информируют о детских и юношеских годах будущего академика. Родился 3 октября 1898г в С.-Петербурге; в 1916 г. сдал экзамен на аттестат зрелости при Кисловодской классической гимназии; 1917-1921 гг. – студент Ростовского-на-Дону (бывшего Варшавского) университета; 1922-1924 гг. – студент математического отделения Физико-математического факультета Московского государственного университета [3]. Позже его коллеги и ученики в воспоминаниях отмечали, что П. А. Ребиндер, неизменно строго одетый и вежливый, отличавшийся знанием нескольких иностранных языков (французским владел свободно), упоминал, что учился в гимназии во Франции, а в детстве ему доводилось жить в Италии. Эта же информация содержится в записи его бесед с В. Д. Дувакиным в 1971 г. [8].

С 1920 г. начинается трудовая деятельность П. А. Ребиндера в Кисловодске и Пятигорске в качестве преподавателя средней школы, лаборанта и заведующего химической лабораторией отдела народного образования, лектора Народного университета. К этому же периоду относятся и его первые научные публикации в области химической термодинамики.

Перебравшись в Москву, одновременно с учебой в МГУ Петр Александрович с 1922 г. работает преподавателем рабочего факультета при Московской горной академии, научным сотрудником Комиссии по изучению естественных производительных сил России при Российской Академии наук (до 1926 г.), научным сотрудником, старшим физиком, заведующим Лабораторией молекулярной физики Института физики и биофизики АН СССР. Позднее, в 1925-1929 гг., он преподает на Высших военно-химических курсах усовершенствования комсостава РККА. С 1923 г. по 1941 г. П. А. Ребиндер работал в Московском государственном педагогическом институте им. К. Либкнехта, где читал курсы общей физики, молекулярной физики и термодинамики, физической и коллоидной химии. В 1926 г. был утвержден в звании доцента, а в 1929г – в звании профессора этого вуза. Одновременно на протяжении 1930-1937 гг. работал профессором Московского института цветных металлов и золота, где организовал и читал курс теории флотации и физикохимии поверхностных явлений и дисперсных систем. В 1940-41 гг. был профессором, заведующим кафедрой

Московского химико-технологического института им. Д. И. Менделеева, во время войны в течение 1941-1944 г. работал профессором Казанского университета. С 1942 года и до конца жизни возглавлял кафедру коллоидной химии Московского государственного университета.

Началом международной научной деятельности П. А. Ребиндера можно считать его выступление в 1928 г. на Всероссийском съезде физиков, где он сделал первое сообщение об открытом им эффекте адсорбционного понижения прочности. На съезде в качестве гостей по приглашению академика А. Ф. Иоффе присутствовали такие выдающиеся ученые, как М. Борн, П. Дирак, Ч. Дарвин (внук). Они отнеслись к сообщению молодого ученого скептически, однако дальнейшие экспериментальные исследования и широчайшее использование в различных отраслях техники и быта «эффекта Ребиндера», т.е. понижения прочности и поверхностного натяжения путем введения поверхностно-активных веществ, показали его правоту [9].

В 1933 г. П. А. Ребиндера избирают членом-корреспондентом Академии наук СССР, о чем он узнает из газет. В 1934 г. ему присуждают ученую степень доктора физико-математических наук, а в 1935 г. – доктора химических наук без защиты диссертации. В 1942 г. ему была присуждена Государственная (в то время Сталинская) премия за научные работы «Значение физико-химических процессов при механическом разрушении и обработке твердых тел в технике» и «Облегчение деформаций металлических монокристаллов под влиянием адсорбции поверхностно-активных веществ» (сообщение в газетах «Правда» и «Известия» в номерах за 11 апреля 1942 г.). В 1945 г. он награжден орденом Отечественной войны 1-ой степени. В 1946 г. П. А. Ребиндер был избран действительным членом АН СССР, впоследствии ему неоднократно присуждались различные научные премии. Государство также высоко оценило его многолетний безупречный труд, наградив в 1954 г. орденом Ленина, а в 1968 г. присвоив за большие заслуги в развитии науки звание Героя Социалистического Труда с вручением золотой медали «Серп и Молот» и второго ордена Ленина.

Говорят, что наука выполняет в обществе тройственную функцию: эвристическую, практическую и образовательную, или просветительскую. Как в деятельности Петра Александровича как ученого реализовались эти направления? По словам Б. Д. Сума, ученика П. А., его коллеги и преемника на посту заведующего кафедрой МГУ, «П. А. Ребиндер пересмотрел фундаментальные научные концепции коллоидной химии, а для такого свершения, по выражению П. Л. Капицы, “ученым требуется не только ум и интуиция, но и смелое воображение”. Характерная черта научного творчества Ребиндера –... идеи, при всей их оригинальности и новизне, выдвигались им, как правило, еще до начала систематических экспериментальных и теоретических исследований. Они были стартом, а не итогом. Редкая интуиция позволяла ему еще по крупичкам, по

разрозненным и эпизодическим данным увидеть, почувствовать главные закономерности и сразу же дать качественные объяснения труднейших вопросов». Ярким примером этой способности проникать в тайны природы является открытие явления адсорбционного понижения прочности, получившего впоследствии название «эффект Ребиндера» [8].

Характерной особенностью его научной деятельности является многообразие новых идей и органическая связь тематики теоретических исследований с практическими задачами. Во всех работах П. А. Ребиндер исходил из представлений о единстве физико-химических основ различных областей технологий и четко видел возможности использования адсорбционных слоев как способа воздействия на структуру с целью изменения ее свойств. В 30-е годы, в период интенсивного освоения природных ресурсов эти идеи находили практическую реализацию в разработке новых флотационных технологий обогащения руд металлов и добавок к буровым растворам, снижающих прочность пород и облегчающих бурение скважин. В годы войны на первый план вышла тематика, связанная с потребностями фронта, и П. А. Ребиндер разрабатывает самовоспламеняющуюся смесь («коктейль Молотова»), позволявшую эффективно бороться с танковой техникой, и специальные смазочные материалы, не застывающие при отрицательных температурах. В послевоенные годы, когда в СССР развернулись масштабные строительные работы по созданию гидроэлектростанций, промышленных объектов, восстановлению жилого фонда, основное внимание ученого и его ближайших соратников было направлено на изучение процессов структурообразования в системах с вязкими веществами. Основными партнерами его коллектива в этот период были исследовательские, проектные организации, вузы строительного профиля. Сам П. А. в течение 1950-1957 гг. был членом Комиссии по проблемам строительства и строительных материалов при АН СССР. Большое внимание в работе этого периода уделялось разработке и производству поверхностно-активных веществ как компонентов моющих средств бытового и промышленного назначения. П. А. Ребиндер сотрудничал с организациями и ведомствами самого разного направления, помогая решать их проблемы: с производителями каучука и пекарями, комитетом по борьбе с силикозом, пожарными и т.д. В последние годы деятельности все больше его внимание привлекали проблемы биологии, физиологии и экологии, в частности, устойчивость белковых систем, щадящие для морских экосистем способы очистки емкостей танкеров, перевозящих нефтепродукт, и др.

П. А. Ребиндер был прекрасным организатором, и для реализации тех или иных идей ему удавалось создавать новые структуры (отделы, кафедры, межведомственные комитеты и т. п.) и коллективы, причем не только в Москве, но и в других городах и регионах.

Очень яркой страницей истории науки стала педагогическая и просве-

нительская деятельность Петра Александровича. Прекрасная речь, приятный тембр голоса, замечательная дикция, огромная эрудиция лектора, его эмоциональность превращали эти лекции в праздник для слушателей, поднимали настроение. Немало людей, судя по их воспоминаниям, благодаря его лекциям, а также статьям в научно-популярных журналах сделали свой выбор сферы дальнейшей деятельности. На учебных лекциях он не только излагал основы коллоидной или физической химии, но и ежегодно обновлял материал, вводя информацию о последних новых результатах, полученных в том или ином разделе науки. Лекции П. А. Ребиндера обычно сопровождалась демонстрацией опытов, которые он любил проводить сам, а в последние годы их готовил и проводил ассистент высокого класса, используя для этого новые технические возможности.

П. А. Ребиндер был одним из основателей Всесоюзного общества «Знание» и сам нередко читал в Политехническом музее в Москве публичные лекции, как всегда, с большой самоотдачей. На замечания близких, что ему нужно уже поберечь себя и так не выкладываться, тем более что плата за лекции символическая, отвечал, что ему нравится свободная форма общения, которая позволяет по-новому осмыслить материал и рождает новые идеи. Если бы за публичные лекции не платили вообще, он бы все равно их проводил.

В конце 50-х годов Советский Союз стал более открытой страной, и П. А. Ребиндер стал получать приглашения из разных стран и выезжать за рубеж для чтения лекций и обсуждения совместных исследовательских работ. За период с 1957 по 1971 г. он более двадцати раз был командирован в Румынию, Болгарию, Китай, США, ГДР, Францию, Испанию, Данию, Японию и другие страны, где, выступая с лекциями, в зависимости от аудитории использовал тот или иной язык из своего арсенала.

Однако жизнь его, несмотря на внешне блестящую карьеру, была в те сложные годы классовой борьбы и культа далеко не безоблачной, хотя Петр Александрович в общении с коллегами всегда оставался активным, бодрым и подтянутым. Уже в 60-е годы он показал В.Н. Измайловой, ученице и соратнице, пожелтевший номер газеты «Правда» за 1937 г., где большая подвальная статья была посвящена его особе и как будто бы теории сольватации. Но из описания того, как он умело «жонглирует» мицеллами, автор делал неожиданный вывод: П. А. Ребиндер – шпион всех иностранных контрразведок всех держав. Подобная публикация в то время несла смертельную опасность. Уже на следующий день ученый почувствовал, что вокруг него образовался вакуум: не подходили за советом, не звонил телефон, обычно раскаленный. Однако благодаря не афишируемой поддержке академика А. Н. Фрумкина и проф. П. И. Зубова были найдены пути связи с ЦК партии и аргументы для опровержения поклепа, и ситуацию удалось преодолеть. П. А. Ребиндер сохранил чувство благодарности этим людям до конца своих дней [8].

В послевоенные 40-е-50-е гг. «охота на ведьм» продолжалась, но уже под знаменем борьбы с космополитизмом и сионизмом. Снова Петр Александрович попадал в опасные ситуации, но бороться стало легче: к тому времени он уже сам стал академиком, лауреатом и орденоносцем. Неудивительно, что в такой обстановке он говорил, что не имеет никакого отношения к Н. А. и А. А. Ребиндерам, расстрелянным красными комиссарами в Шебекино в 1918 г. В то же время, судя по воспоминаниям его коллег и сотрудников, он подчеркивал свои родственные связи с В. И. Вернадским, который в предвоенные годы был президентом академии наук СССР (бабушка Петра Александровича и мать Владимира Ивановича были в девичестве Константинович и находились в близком родстве [8, 11]).

Как основную черту личности П. А. Ребиндера отмечают доброжелательность и внимание по отношению к окружающим, невзирая на табель о рангах. В институте он раскланивался со всеми встречными, в нем совершенно не чувствовалось высокомерия, присущего многим академикам и профессорам. Специалистам из других городов и республик Союза, которые обращались к нему за советом, он никогда не отказывал в консультации, которая могла проходить не только в служебном кабинете, но и в столовой Дома ученых, в машине, дома у академика. Для критики и замечаний Петр Александрович всегда умел найти тактичную форму, не оскорбляющую человека. В то же время он был нетерпим к недобросовестным людям и тем, кто был уличен в плагиате («Вашей так называемой диссертации место на мусорнике, и мы ее сейчас туда отнесем!»). Сам он в вопросах авторства был очень щепетильным и никогда не позволял ставить свое имя в списке авторов, если не принимал непосредственного участия в выполнении данной работы. Будучи главным редактором журнала «Коллоидная химия», давал ход статьям, даже если позиция автора не совпадала с его собственной. И в служебных отношениях, и в бытовых вопросах он был глубоко порядочным и честным человеком.

Когда люди, знавшие его лично, говорят о личности вселенского масштаба, имеется в виду не только его широкая известность и связи с учеными разных стран мира, не только умение увидеть единую сущность многих явлений, но и живой неподдельный интерес к окружающему миру. Это отразилось в широте диапазона интересов Петра Александровича. Он держал собак, ухаживал за ними и участвовал с ними в выставках, сам в случае необходимости лечил; он выращивал розы на даче, коллекционировал смешные фамилии, анекдоты, стихи, марки (у него было одно из лучших собраний в стране), собирал образцы интересных камней...

Эти его качества ученого и человека проявились и в отношениях с учеными г. Харькова. Крупным научным событием, которое повлияло на развитие науки в нашем городе, был 6-ой Менделеевский съезд, получивший статус Всесоюзного, который проходил в Харькове в 1932 г., собрал более 3 тысяч делегатов и на котором П. А. Ребиндер был основным доклад-

чиком по секции коллоидной химии. После этого съезда в харьковских вузах начали появляться кафедры физической химии, а молодой химик Н. А. Измайлов, будущий профессор и член-корреспондент АН Украины, избрал областью своих исследований электрохимию. В послевоенные годы П. А. неоднократно бывал в Харькове, в частности, как руководитель семинаров, которые проводило химическое общество им. Д. И. Менделеева, или конференций [1,5,12,13]. По словам В. Н. Измайловой, «Петр Александрович был связан научными интересами со многими учеными г. Харькова (проф. Я. Е. Гегузин, О. П. Мчедлов-Петросян, С. С. Уразовский, И. М. Лившиц, Л. С. Палатник, С. Г. Телетов и многие другие). Когда Петр Александрович приезжал в ХГУ, он был окружен... маститыми и начинающими учеными, которые обсуждали с П. А. свои научные проблемы, и П. А. мгновенно схватывал суть и давал бесценные советы» [2]. В числе этих «других», а также участников семинаров были сотрудники кафедр строительных материалов, химии, технологии металлов из ХИИ-Та, ХПИ, ХИСИ и других вузов и научно-исследовательских учреждений, аспиранты известных харьковских ученых, в будущем тоже профессора. В дискуссиях с харьковчанами по вопросам теории структурообразования вяжущих П. А. Ребиндер отмечал ценность кристаллохимического подхода к явлениям диспергирования, развитого О. П. Мчедловым-Петросяном и углубленного его учениками на основе термодинамики и термохимии. По инициативе П. А. Ребиндера в 1967 г. в ХИСИ (ныне Харьковский государственный технический университет строительства и архитектуры) была основана кафедра физико-химической механики и технологии строительных материалов и изделий).

Консультациями П. А. в конце 60-х годов пользовалась и кафедра физики ХИИКСа (ныне Национальная Академия городского хозяйства), на которой занимались изучением механических свойств полимерных строительных материалов и были впечатлены, насколько точно происходящие в них изменения описаны уравнениями, выведенными академиком с сотрудниками значительно раньше [Воспоминания Н. В. Рапп, 8].

Памятным и драматическим для харьковских химиков был 1952 год, когда в научной среде страны бесчинствовали лжеученые, разгромившие генетиков в биологии и принявшие за другие науки. Объектом их нападок стал Н. А. Измайлов, развивавший теорию растворов с использованием термодинамики. Для обсуждения этого «идеалистического подхода» было назначено расширенное заседание Ученого совета химического факультета с приглашением кафедр гуманитарных дисциплин. Учитывая, какие серьезные последствия для кафедры физической химии и персонально Н. А. Измайлова могут иметь решения, принятые такой аудиторией путем голосования, обратились к московским коллегам за поддержкой. Письменные заключения, относительно обсуждаемых работ, полученные от академиков П. А. Ребиндера, А.Н. Фрумкина и проф. В. К. Семенченко,

изменили ход дискуссии и уберегли физическую химию от погромов[2,4].

П. А. Ребиндер своей деятельностью показал на мировом уровне, по выражению одного английского журналиста, «свежесть и мощь русской научной мысли». Практическими результатами этой деятельности сейчас пользуется каждый из нас, не задумываясь об этом.

Фундаментальное образование и воспитание, полученное П. А. на уровне, характерном для рода Ребиндеров, положительная нравственная установка личности – жить на добро людям, - способствовали жизненному успеху академика Ребиндера. Он оставил добрый след в душах и памяти людей, встречавшихся с ними и работавших рядом долгие годы. Хотелось бы, чтобы земляки-слобожане, переосмысливая историю своего края за прошедшие столетия, создавали для подрастающего поколения условия, при которых возможно появление новых ребиндеров, способных вывести свой Слобожанский край на культурные и нравственные высоты мирового уровня.

Автор выражает свою искреннюю благодарность сотрудникам Харьковской академии железнодорожного транспорта за содействие в получении архивных материалов; сотрудникам Шебекинского историко-художественного музея и лично И. В. Мазниченко за благожелательное отношение и консультации. Особая благодарность членам семьи профессора В. И. Бабушкина за предоставленные фотографии из семейного архива.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бунаков А. Лекции академика П. А. Ребиндера в Харькове // «Кировец», №18, 5 мая 1956г.
2. Измайлова В.Н. Воспоминания об отце // Вестник Харьковского национального университета. 2002. №573. Химия. Вып.9(32)
3. Петр Александрович Ребиндер. Изд. Второе, дополненное. Вступительная статья А. Б. Таубмана. Библиография сост. Р.И. Кузьменко и И.А. Махровой / Материалы к библиографии ученых СССР. Серия хим. наук, вып. 45.- М.: Наука, 1971. С.185.
4. Материалы к дискуссии по вопросу о применении метода активности в химии// "Ученые записки" том XLVII " Труды научно-исследовательского института химии". – Харьков: Изд-во ХГУ им. А. М. Горького, 1953 г. С.282-283.
5. Поверхностная диффузия и растекание // Материалы конференции по поверхностной диффузии. ХГУ, май 1967г., Харьков. – М.: Наука, 1969.
6. Поздняков Э.Н. История Шебекина 1713 – 1917 гг. - Белгород: Издательский дом «Шаповалов», 1998. С.48.

7. Свиренко Л.П., Уварова Г.В. Шведские корни выдающихся деятелей Слобожанского края: род Ребиндеров.// Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи. – Харків: Курсор, 2009.-Вип.2.-С.185-189.
Интернет-ресурсы:
8. <http://www.chem.msu.su/rus/history/Rehbinder/>
9. <http://www.Kpm.kpi.ua/>
10. <http://r-g-d.ru/R>
11. <http://uk.rodovid.org/wk/>
12. <http://ru.wikipedia.org/>
13. <http://chem.msu.su/rus/journals/>

З. В. Косенко**РЕБИНДЕРЫ: РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ СЕГОДНЯ**

В истории любого края есть имена, неразрывно связанные с его становлением и развитием, во многом определившие то, каким этот край мы видим сегодня.

Для Белгородской земли в числе самых важных и значимых – имена представителей семьи Ребиндер. Промышленники, меценаты, общественные деятели, они оказали большое влияние на социально-экономическое развитие края на рубеже XIX-XX вв., заложили прочный фундамент процветания Шебекинского района в советскую эпоху.

Немного истории: Ребиндеры – древний вестфальский род, представители которого за 9 веков существования осели во Франции, Швеции, Финляндии, Германии, США, России. Русская ветвь начинается от майора Карла фон Ребиндера, попавшего в плен под Нарвой и впоследствии присягнувшего на верность Петру I. Его правнук генерал Алексей Максимович Ребиндер в 1836 г. купил имение в Шебекино, где спустя три года построил Алексеевский сахарный завод. Сын Алексея Максимовича, Александр Ребиндер, реконструировал предприятие, открыл в Шебекино механические мастерские по ремонту сельхозтехники, построил винокуренный завод, мельницу с маслобойкой, основал Марыинскую сельхозшколу. В 1892 г. он отошел от дел, передав хозяйство детям – Николаю, Александру и Марии. Хозяйством управлял, главным образом, средний сын Александр. Он сумел объединить все предприятия и экономии в единый хозяйственный комплекс, активно развивал социальную сферу, за свои достижения был награжден орденом Св. Владимира 4 степени. После революции 1917 г. практически все промышленные предприятия и социальные учреждения, созданные Ребиндерами в Шебекино (кроме разрушенных в годы войны сахарного и винокуренного заводов), получили дальнейшее развитие. Шебекинский машиностроительный завод, открытый на базе мехмастерских, и сегодня является одним из крупнейших градообразующих предприятий.

В 1917 г. земли Ребиндеров располагалось в Белгородском и Волчанском уездах и насчитывали около 19000 га. Все земли были объединены в 12 экономий, каждая являлась специализированным хозяйством. В хо-

зайстве имелись сахарный, кожевенный, винокуренный и кирпичный заводы, механические мастерские, водяная мельница. Много внимания уделялось социальному обеспечению работников хозяйства, образованию, медицине, организации культурного досуга. Старший сын Николай Александрович, выполняя обязанности предводителя дворянства Харьковской губернии, проживал с семьей в Харькове. Он был действительным статским советником, шталмейстером, членом Государственного совета по выборам. Его брат Александр Александрович, управляя имение в Шебекино, одновременно выполнял обязанности предводителя дворянства г. Волчанска. С началом гражданской войны в марте 1918 г. оба брата, а также гостившие в Шебекино зятя Н. Мансуров и К. Кутайсов, были казнены в Титовском бору.

Старший сын расстрелянного Николая Ребиндера, Александр Николаевич (1900-?), корнет Добровольческой (Белой) Армии, в 1918-1920 гг. участвовал в боевых действиях, а после падения Новороссийска погрузился на французский миноносец и отплыл в Феодосию. Сравнительно беспечное будущее за границей ему смог обеспечить дядя по материнской линии и брат расстрелянного Константина Кутайсова – Александр, который перед самой революцией купил в Лозанне виллу и поместил все сбережения в швейцарский банк. К слову, он советовал сделать подобное и Александру Александровичу Ребиндеру, но тот отказался, *«чувствуя ответственность за 200 семей работников, которых не имел права бросить на произвол судьбы»*.

Второй сын Николая Ребиндера, Пауль (1905-1930), умер молодым от неизвестной инфекции. У обоих, Александра и Пауля, до сих пор живы дочери – Мария, Ирина и Елизавета.

Мария Александровна Ребиндер (в замужестве – Мансурова, 1874-?) с единственной дочерью Екатериной (Кити), пережив множество мытарств и переездов, но все же получив необходимые документы, смогла выехать за границу и осесть в Франции. Долгое время она преподавала в школе для русских детей. Ее внучка Елизавета Павловна Четверикова в эпоху «оттепели» отважилась вернуться в СССР и проживает сейчас в нашей стране.

Однако для шебекинцев наибольший интерес представляют потомки основного владельца и управляющего имением в Шебекино Александра Александровича Ребиндера и его жены Екатерины Алексеевны (урожд. Тащицева, 1884-1973). Подробности их жизни удалось узнать, во-первых, из оживленной переписки сотрудников музея с представителями этого рода (1990-е года), во-вторых, из личных встреч и бесед с теми Ребиндерами, которые, хоть и нечасто, но регулярно посещают свою историческую родину. В 2010 г. мы также наладили с ними контакты по электронной почте.

Итак, Екатерине Алексеевне Ребиндер, собравшей немногочисленные фамильные ценности, с детьми Александром (1904-1981), Борисом

(1909-1987), Марией (1907-1992) и Михаилом (1913-2000) пришлось решать судьбу осиротевшей семьи в смутные революционные годы. После страшной расправы, похоронив мужа, деверя и зятя, она выехала сначала в Волчанск, к семье учителей Колокольцевых, позже репрессированных, затем в Харьков. Во время первоначальных побед Белой армии в 1918 г. семья вновь вернулась в Шебекино, перезахоронила останки родственников, затем при приближении линии фронта перебралась в Харьков и 9 сентября 1918 г. на последнем поезде в Новочеркасск покинула пределы России. Вместе с ними выехала бабушка (мать Екатерины Алексеевны) и англичанка-гувернантка. Именно последняя, пользуясь своим статусом британской подданной, смогла облегчить участь женщины-дворянки с четырьмя несовершеннолетними детьми. Сначала Ребиндеров на английском судне вывезли в Грецию, на остров Антигона, затем они самостоятельно перебрались с Чехию, и лишь перед самым началом Второй мировой войны, выехав по одиночке, разными путями и судьбами собрались во Франции.

Оказавшись за границей, Ребиндеры, как и остальные русские эмигранты, столкнулись, с одной стороны, с безразличием, а иногда и с неприкрытой враждебностью иностранного государства и его бюрократической волокитой, а с другой – с поистине безграничной щедростью и бескорыстием своих собратьев по несчастью. Русские первых лет эмиграции создавали свои общежития и столовые, дома для престарелых и школы. Об этом уникальном существовании, выживании русских женщин, стариков, мужчин-инвалидов и многочисленных детей очень ярко написал Борис Ребиндер в «Воспоминаниях о моем детстве».

Сначала Ребиндеры, как и все эмигранты, продали все, что имело хоть какую-то ценность. Затем Екатерине Алексеевне пришлось стать управляющей экономкой, заведующей русским общежитием, давать уроки греческим, затем чешским детям. Что интересно, образования, полученного ее старшими сыновьями Александром и Борисом сначала в шебекинской школе, затем в шебекинском же реальном училище, хватало на то, чтобы также давать уроки английского и математики греческим ученикам.

Судьба детей расстрелянного Александра Александровича Ребиндера сложилась по-разному, но достаточно удачно. Несмотря на довольно скудные средства Екатерина Алексеевна смогла дать детям образование.

Старший сын Александр посещал константинопольский университет, сумев перед войной получить степень бакалавра. Остальные дети посещали благотворительные школы, созданные самими эмигрантами, где преподавали самые разные учителя – от инвалидов Белой Армии до преподавателя Московского университета А. Афанасьева.

Дочь Мария Александровна (Мара) вышла замуж за Бориса Львовича Кутуара, до последнего времени жила в Париже. У нее двое детей – Борис (служил дипломатом) и Михаил (банкир) – оба живут во Франции. Ми-

хаил Катуар с женой несколько лет назад посещали г. Шебекино и Шебекинский музей.

Михаил Александрович Ребиндер вместе со всей семьей переехал из Греции в Чехию, затем во Францию. Во время Второй мировой войны служил артиллеристом во взводе противотанковых орудий, чудом уцелел, когда весь его взвод был практически полностью уничтожен. После войны перебрался в Америку, в Нью-Йорк, где и умер бездетным.

Борис Александрович Ребиндер, будучи инженером по электронике и электрическим двигателям, жил и работал во Франции. Оставил после себя несколько запатентованных изобретений. Был женат на Паулетте Вессон, принявшей православие, оставил сына Михаила и дочь Екатерину. На собственные средства в Руайе (Франция) издавал рукописный журнал для русской диаспоры. Нашим же соотечественникам, в основном историкам и филологам, его имя известно в связи с находкой и расшифровкой «Велесовой книги». Именно Борис Ребиндер, будучи энергичным исследователем и энтузиастом, в значительной мере открыл миру и неутомимо доказывал подлинность этого произведения. В 1983-1987 гг. он сделал самую полную на тот момент подборку фотокопий текстов «Велесовой книги». Совершенно безвозмездно и за свой счет он издавал и присылал в СССР эти материалы. Один из экземпляров расшифровки и толкования «Велесовой книги» хранится в Шебекинском музее.

Михаил и Борис Ребиндеры в 1990-х гг. вели довольно активную переписку с Шебекинским музеем. Тесное и долговременное общение сложилось у шебекинцев и с прямыми потомками расстрелянного Александра Ребиндера по мужской линии – детьми его старшего сына Александра Александровича Ребиндера. Пережив вместе с матерью горечь утраты отца, после его гибели имея даже намерение застрелиться, Александр на правах старшего сына выстрадал все хлопоты семьи по выезду из России и устройству в многочисленных местах временного проживания, пока не окончательно не осел во Франции, в местечке Руайя. Там же жила в старости и его мать, его дом давал временный приют братьям в годы войны, их женам и детям, а также многочисленным русским эмигрантам. Работая бухгалтером крупного французского предприятия, он сумел получить образование и специальность химика. В начале 1930-х гг. в Париже он женился на Е. Я. Куломзиной.

Семья Ребиндеров всегда была православной, быть может, более православной, чем многие их современники дворяне. Возможно, именно поэтому Александр Ребиндер стал первым в роду православным священником. Он окончил Свято-Сергиевский православный богословский институт в Париже и до 1962 г. служил в православном храме г. Биарриц на юге Франции, затем был настоятелем храмов св. Николая в Тулузе и Христа Спасителя в Аньере. Скончался 19 декабря 1981 г. от эмфиземы.

Протоиерей Александр Александрович Ребиндер оставил 12 детей, из

которых 11 живы до сих пор. Они являются видными фигурами не только русской эмиграции во Франции и православной церкви за рубежом, но и различных сфер французского общества.

Серафим Ребиндер (род. 1940) в молодости посещал богословские кружки в Париже. Получил высшее экономическое образование. С 1996 по 2000 г. являлся генеральным директором банка «Сосьете Женераль – Восток», имевшего тесные связи, в том числе с Россией. 31 марта 2004 г. С. Ребиндер был избран председателем Движения за поместное православие русской традиции в Западной Европе, к которому, в числе прочих русских православных, присоединились и другие представители семьи Ребиндер. Сейчас живет в Женеве.

Владимир Ребиндер (род. 1951) живет в г. Гарш (Франция). Он специалист по церковному пению, организатор курсов церковного пения славянской традиции на французском языке, псаломщик в кафедральном соборе в Ницце.

Яков Ребиндер (род. 1959) – диакон Свято-Сергиевского подворья в Париже, преподаватель начальной школы, руководитель летнего лагеря Русского студенческого христианского движения во Франции.

Николай Ребиндер (род. 1947) – протоиерей, регент церковного хора франкоязычного православного прихода Святой Троицы в крипте собора св. Александра Невского в Париже. С 1982 г. служит в церкви Введения во Храм Пресвятой Богородицы. Является основателем нескольких франкоязычных православных приходов, членом Епархиального совета Парижской архиепископии Константинопольского Патриархата. Проживает в г. Палезо (Франция). Благодаря ему прихожане смогли побывать в нескольких паломнических поездках по России, сам он состоит в дружеских отношениях с духовенством Дивеевской обители и Псково-Печерского монастыря. 1 сентября 2005 г. протоиерей Николай Ребиндер испросил временный отпуск сроком на один год в связи с его переездом в Россию. Сейчас он вновь служит в своем парижском храме Введения во Храм Пресвятой Богородицы.

Сын Николая Александровича Николай Николаевич Ребиндер пошел по стопам отца. 5 января 2008 г. он был рукоположен в диаконы в Корсунской епархии Московской Патриархии во Франции и направлен на служение в Трехсвятительское подворье Московской Патриархии в Париже. В настоящее время диакон Н. Н. Ребиндер служит в храме Христа Спасителя в Москве.

Еще один внук Александра Александровича Ребиндера, Сергей Александрович (род. 1944), также проживающий во Франции, является активным членом Русского студенческого христианского движения, одним из руководителей Православного братства Западной Европы.

Летом 2010 г. Николай Александрович Ребиндер с сыном Николаем, братом Сергеем и их женами приезжали в Шебекино, вместе с сотрудни-

Протоиерей Николай Александрович, диакон Николай Николаевич и другие представители семьи Ребиндеров в храме иконы Божией Матери «Всех скорбящих радость». Шебекино, 2010 г.

ками Шебекинского музея посетили места, где жили их предки.

Как мы видим, практически все сыновья Александра Александровича Ребиндера, как и отец, связали свою судьбу с православным служением. Лишь старший сын, тоже Александр (род. 1934), после прохождения воинской службы в Алжире стал инженером космической аппаратуры, длительное время проживал в Гвинее на космическом полигоне.

В настоящее время в многочисленной семье Ребиндеров нашли отражение те же процессы, которые происходят во всех эмигрантских семьях первой послереволюционной волны. В числе немногих они и в эмиграции придерживаются русских традиций. Все, особенно представители старшего и среднего поколения, многодетны (имеют более трех детей, часто 5-8), прекрасно знают русский язык, выучив его дома. Те из них, кто родился в первой половине XX в., даже испытывали затруднения во французских школах – только там они впервые столкнулись с иноязычной речью. А вот подрастающее поколение, родившееся после 1980-х гг., к сожалению, уже практически не владеет русским языком.

Интересным фактом является то, что мужчины и женщины «шебекинской» ветви рода Ребиндеров предпочитают вступать в брак также с выходцами из русской эмиграции, среди них – представители рода князей Мещерских, Голициных, Лопухиных, выходцы из эмигрантских казачьих семей. Своим детям они дают русские имена или имена, одинаковые для двух языков – русского и французского.

Важную и в значительной степени спланивающую роль играет для се-

*Ребиндеры у дома Александра Александровича Ребиндера.
Шебекино, 2010 г.*

мы Ребиндеров, как и в целом для русского зарубежья, православная религия. Именно с ней связаны многие их жизненные принципы и стремления. На укрепление православной традиции, прежде всего во Франции, направлены усилия представителей среднего и части молодого поколений семейства Ребиндеров. Приходы, руководимые ими, объединяют как уже воцерковлённых людей, так и французов, только интересующихся православием. Духовные беседы продолжаются в виде разнообразных литературных встреч на тему «Православие в жизни и творчестве великих мыслителей и писателей». Интересна жизнь прихода, руководимого отцом Николаем, – желающие (двери храма открыты, естественно, для всех) собираются к 10 часам утра в небольшой, по-домашнему уютной церкви, чтобы участвовать в Божественной Литургии. Затем, в те воскресные дни, когда назначены встречи, за братской трапезой вспоминаются паломнические поездки, исторические события, жития святых. Работает при приходе и Русская школа, где детей учат не только Закону Божьему, но и русскому языку, – ведь для правнуков эмигрантов он уже не родной.

Как говорило ранее, многие представители семьи Ребиндеров приняли сан. Надо сказать, их православное служение сильно отличается от привычного нам. Так, первейшее требование к западноевропейским православным священникам – обязательность профессиональной деятельности. Лишь в свободное от работы время они проводят службы и требы. Расписание в Введенском храме, настоятелем которого является протоиерей Николай Александрович, предусматривает службы только в

субботу, воскресенье и по крупным церковным праздникам. Таким образом, прихожане православных приходов Европы не окормляют своих священнослужителей, как это принято в России, и должность эта ни в коей мере не является источником дохода для священника.

И в семейной, и в профессиональной, и в духовной сфере представители семьи Ребиндеров чувствуют себя удовлетворенными. Пожалуй, единственное, что тревожит их, – это разделение православных церквей, их разобщенность. Ведь только в Париже находятся церкви, подчиняющиеся трем разным митрополиям – Вселенской, Московского патриархата и РПЦЗ. Возглавляемое Николаем и Серафимом Ребиндером Движение за поместное православие русской традиции в Западной Европе как раз и призвано преодолеть эту разобщенность, соединить различные по подчиненности церкви. В какой-то мере это поставило их в оппозицию к значительной части православных эмигрантов Франции, до сих пор помнящих кровавую смуту революции и не желающих мириться с объединением РПЦ и РПЦЗ. И хотя им и другим священнослужителям семьи Ребиндеров не раз предлагали вернуться на историческую родину и занять достойное место среди деятелей Церкви, представители этого рода предпочитают вести и далее своих прихожан по нелегкому пути православного прихода в неправославной Западной Европе.

В завершение хочется отметить, что с момента эмиграции Ребиндеров прошел уже практически век, и за это время выросло не одно поколение, знающее о своей исторической Родине только по рассказам. В семье трепетно хранят память о русских предках, их жизни и деятельности, сами себя считают более русскими, нежели французами. Многие из «старших» Ребиндеров оставили подробные жизнеописания и воспоминания, включающие мельчайшие детали утраченной «до-эмигрантской» жизни – как звали верную няню, в холодном революционном Харькове колдовшую им дрова, какими вкусными яблоками баловала их антоновка, росшая возле родительского дома... Вдохнуть жизнь в эти воспоминания помогают визиты Ребиндеров на родину. Впечатления, полученные во время последнего приезда, выразил Сергей Александрович Ребиндер, написавший в 2010 г. в Книге Почетных гостей Шебекинского музея: *«В детстве несколько «отвлеченные» понятия, имена, названия здесь приобретают жизнь и реальность. Очень интересно и волнительно. Спасибо Вам, что Вы собрали, сохранили, сохраняете и любите свидетельства о тогдашней жизни. Выходит так, что и Вам, и нам все это родное»*.

Г. А. Попова

**Волчанск — главный город в истории моей жизни
и в истории моей семьи**

*Мне не забыть, пока живу я,
Что вы зажгли огонь в моей крови.
Мои родные, я по вас тоскую
И обращаю к вам слова любви.*

Попова Галина Ивановна

«Почему же Волчанск?» — спросите вы. Безусловно, Харьков, Москва, Париж, Петербург – эти огромные и величественные города сыграли значительную роль в моей судьбе, определили жизненный путь, но небольшой районный городок Волчанск стал для меня навсегда самым близким и родным.

Волчанск – город счастливого детства и, опаленной революцией и гражданской войной, юности моих родителей. Здесь жили и умерли два моих деда – Попов Константин Константинович и Булгаков Виктор Алексеевич. Их большие и крепкие семьи, к счастью, породнились и стали моей семьей. Я расскажу вам о ней невыдуманные истории, которые слышала от родных и сама была очевидцем некоторых событий.

Поповы

Попов Константин Константинович, потомственный дворянин, родился в семье помещика Курской губернии Попова Константина Ивановича. В двадцать лет участвовал в Русско-Турецкой войне 1877—1878 г. Сражался на Шипке при героической обороне русской армии и болгарских ополченцев против сил турецкой армии, возглавляемой Сулейманом-пашей.

Уйдя в отставку, решил, наконец, обзавестись семьей. Случай вскоре представился. Заехав погостить к другу в Новочеркасск, он знакомится

*Булгаков
Виктор Алексеевич*

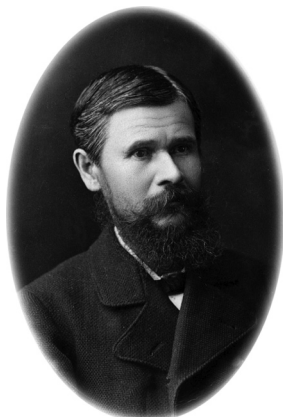

*Попов
Константин Константинович*

с очаровательной восемнадцатилетней Марией Новиковой – дочерью местного дворянина Новикова Георгия Яковлевича и его супруги Полины Никитичны, урожденной Мамоновой.

Эта встреча определила дальнейшую судьбу Марии и Константина. После венчания Константин увез молодую жену в Курскую губернию, где находилось родовое поместье Поповых. Брак оказался счастливым и крепким. Они вырастили девять детей и жили в любви и согласии.

В 1905 году Попов Константин Константинович получает должность начальника Волчанской станции Южной железной дороги, и семья пе-

*Новиков
Георгий Яковлевич*

*Мамонова
Полина Никитична*

*Новикова Мария с братом
Александром*

Волчанск. Общий вид

Волчанск. Собор

реезжает в Волчанск. Волчанск в это время был одним из значительных и процветающих городов Харьковской губернии. Председатель земства Волчанского уезда Колокольцов Василий Григорьевич неустанно трудился на благо города и его жителей. Недавно был открыт памятник этому выдающемуся человеку в центре Волчанска. Харьковское Дворянское собрание под предводительством Палкина Юрия Ивановича принимало активное участие в его сооружении.

Мои родители всегда с большим уважением и почтением говорили о Василии Григорьевиче. Отец рассказывал, что дедушка был близко с ним знаком: вместе ходили на охоту, встречались в театре и Дворянском Собрании, а их жены устраивали благотворительные аукционы в помощь больным детям из бедных семей.

Особое внимание Колокольцев В. Г. уделял образованию подрастающего поколения. Он тщательно следил за тем, чтобы преподаватели гимназий и реального училища имели высокую квалификацию, и выпускники этих учебных заведений получали хорошие знания по всем предметам. Все дети в семье Поповых учились в гимназии, но сохранилась только одна ведомость ученицы 7-го класса Волчанской женской гимназии за 1915–1917 учебный год – Поповой Галины.

Воспитанию детей и семье посвятила лучшие годы своей жизни моя бабушка – Мария Георгиевна Попова. Она пользовалась большим ува-

Волчанск. Городская управа

Волчанск. Земская управа

Волчанск. Перед охотой: Колокольцов В.Г (в первом ряду второй слева) и Попов К.К. (во втором ряду третий слева)

Памятник В. В. Колокольцову

жением среди людей ее круга: была хороша собой, умна, образована, свободно говорила и читала по-французски, а в игре на фортепиано ей не было равных в Волчанске. Все дети выросли достойными, интеллигентными людьми и заботились о своей дорогой мамочке до конца ее земных дней. Я часто вспоминаю бабушку, вспоминаю, как любила бывать в ее маленьком уютном домике на окраине Харькова, где она жила со старшим сыном Николаем после всех невзгод и страданий, которые ей пришлось пережить в Волчанске.

Октябрьская революция 1917 года резко изменила жизнь в благополучной и счастливой семье Поповых. В 1918 году дедушка был снят с должности. Про-кормить семью с каждым днем было все труднее и он, как прежде, стал ходить на охоту. В один из октябрьских дней долго бродил по лесу и не заметил, как уснул на сырой земле. К вечеру с трудом добрался домой, а через неделю скончался от воспаления легких на руках у безутешной жены и осиротевших детей. Ему накануне исполнилось шестьдесят лет.

В семейном архиве бережно хранится дедушкин альбом. Он писал

Отметки:

5 – отлично.
4 – хорошо.
3 – удовлетворительно.
2 – неудовлетворительно.
1 – худ.

Каждую четверть года учащиеся обязаны представлять настоятелю владности своих родителей или опекуна и за подписью последнего возвращать ее Начальнику Гимназии.

УЧЕНИЦА	Ученица <u>Ульяны Ивановны Попова</u> <u>Галина</u>												Среднее образование				
	Легко	Ручки	История	Математика	Арифметика	Русский язык	Французский язык	Музыка	Танцы	Физкультура	Репетитор	Домашнее		Поведение	Среднее образование		
1-я четверть	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	10		
2-я четверть	5	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	10		
3-я четверть	5	4	4	3	3	3	3	4	4	5	5	5	5	5	10		
4-я четверть	5	4	4	4	3	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5		
Годовой																	
Оценки	5	4	4	3	3	3	3	4	4	5	5	5	5	5	4	4	5

Инициалы: Ульяны Ивановны Попова Галина

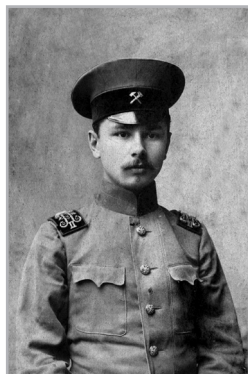
Подпись: Начальник Гимназии

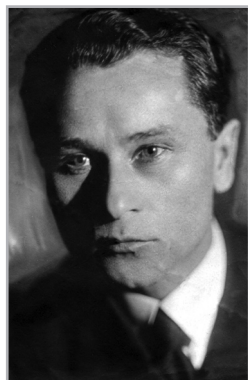
Волчанск. Женская гимназия

Попова Мария Георгиевна

Попов Николай
Константинович

Попов Владимир
Константинович

туда стихи известных поэтов и свои сочинения — лирические и очень искренние. Читая эти пожелтевшие страницы, я невольно прикасаюсь к его ранимой и возвышенной душе, которая так искусно скрывалась за волевым, а порой даже суровым обликом моего деда, Попова Константина Константиновича — до конца своих дней бесконечно преданного Православному Отечеству и Государю.

После безвременной кончины дедушки забота о семье легла на плечи старшего сына Николая, недавно окончившего Варшавский технологический институт. Поповы были в кровном родстве с польскими магнатами Сангушко, и Николай все годы учебы жил у них на правах члена семьи. Ему прочили блестящую карьеру, но все изменилось с приходом новой власти в России. После революции он преподавал математику в Харьковском строительном техникуме.

Средний сын Владимир ушел служить в Красную Армию, а младшему — Анатолию, моему отцу, было в ту пору четырнадцать лет. Он старался изо всех сил помочь старшему брату, заботился о сестрах и матери, здоровье которой заметно ухудшилось. После смерти мужа она похоронила двух дочерей — Галину и Александру. Такое горе почти невозможно пережить, но Господь был к ней милостив. Сестры Поповы славились в Волчанске своей красотой. Каждая из них была яркой

Попова Галина
Константиновна

Попова Нина
Константиновна

Попова Александра
Константиновна

индивидуальностью. Анатолий очень любил своих сестер, оберегал их, особенно младших – Ольгу и Нину. Старшие Елизавета и Вера, вскоре уехали к брату Владимиру в Москву и прожили там всю жизнь.

Анатолий рано стал ходить с отцовским ружьем на охоту и был принят в Волчанское общество охотников. Он мечтал поступить в Харьковский лесной институт, но жизнь, как всегда, распорядилась по-своему. В 1922 году его призвали в Красную Армию. Службу проходил на флоте в Севастополе, а затем решил остаться на сверхурочную службу в Военно-Морской авиации. В последующие годы получил специальность инженера ВВС и служил в Харькове на военном аэродроме. За участие в Великой Отечественной войне инженер-подполковник авиации Попов Анатолий Константинович был награжден боевыми орденами и медалями, а также

Волчанское общество охотников.

Попов Анатолий Константинович (во втором ряду сидит первый слева)

*Попов Анатолий Константинович.
Фотографии 1922 и 1964 гг.*

орденом Ленина за безупречную службу и выслугу лет.

Все эти годы мой отец никогда не забывал о своих корнях и в душе гордился ими, потому и не уничтожили (в мрачные годы сталинских репрессий) документ, подтверждающий его дворянское происхождение, а бережно сохранил для потомков. Он был необыкновенным семьянином, любящим отцом и мужем. Как и его отец, посвятил свою жизнь одной единственной женщине, и звали ее тоже Мария.

Булгаковы

Мария Викторовна Булгакова была младшей дочерью Булгакова Виктора Алексеевича и его супруги Анны Ивановны Булгаковой.

Булгаков Виктор Алексеевич родился в семье белгородского купца Булгакова Алексея Дмитриевича. Его супруга Анна Карловна, в девичестве Маршан, выросла в немецкой семье. Ее предки поселились в России еще при Петре I. Она с детства приучила сына к строгому порядку, привила ему любовь к арифметике, что очень пригодилось в его дальнейшей карьере. Сын получил хорошее образование и преуспел в бухгалтерском деле.

*Булгакова Анна Ивановна
(урожденная Шевченко)*

По долгу службы Виктор Алексеевич часто бывал в имении помещика Масловского, которое находилось недалеко от Белгорода. Там он и познакомился со своей будущей женой Анной Шевченко. Голубоглазая, статная, веселого нрава девушка покорила сердце пылкого молодого человека. Анна ответила на его чувства, и все закончилось свадебным пиршеством. К сожалению, о родителях бабушки я почти ничего не знаю, кроме того, что они оба служили у Масловских и сумели дать детям, Анне и Сергею, хорошее образование.

Булгакова
Анна Викторовна

Булгаков
Дмитрий Викторович

Булгаков
Виктор Викторович

Через год Виктору Алексеевичу предложили место главного бухгалтера на Сахарном заводе Боткина недалеко от Волчанска. Заводчик Боткин был родным братом известного в России терапевта Боткина – врача царской семьи. Булгаковы переехали в Волчанск, сняли дом, наладили быт. Вскоре появился на свет первый ребенок – дочь Анна, а за ней – Дмитрий, Виктор, Евгения и Мария. Дети росли здоровыми в дружной семье и так любили друг друга, что пронесли эту любовь через годы.

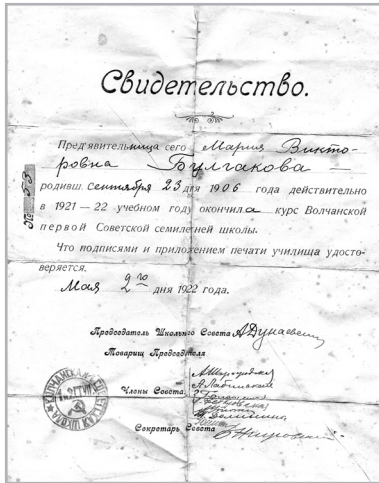
Старшие дети, Анна, Дмитрий и Виктор, успели окончить Волчанскую гимназию, а младшие девочки, Евгения и Мария, продолжили учебу в первой Волчанской семилетке. Директором этой школы стал бывший преподаватель.

Булгакова
Мария Викторовна

Булгакова
Евгения Викторовна

Свидетельство Марии Викторовны Булгаковой об окончании Волчанской первой Советской семилетней школы, 1922 г.

даватель математики в Волчанской женской гимназии Александр Дунаевский. Его дочь Татьяна была са-мой близкой подругой моей мамы – Марии Булгаковой. Эта дружба не померкла с годами, и Таня навсегда осталась родным человеком для всех нас.

Благополучная жизнь в семье Булгаковых, как и в семье Поповых, оборвалась в 1917 году – произошла Октябрьская революция, и власть в России взяли большевики.

Наступил тот роковой день, когда разъяренная толпа с криками и призывом «грабь награбленное!», ворвалась на территорию сахарного завода, все круша на своем пути. Дедушке удалось спастись, но потрясение было так велико, что на следующий день у него случился инсульт. Врачи и родные бо-

ролись за его жизнь, но все было напрасно. Булгаков Виктор Алексеевич скончался в возрасте сорока пяти лет. Ушел из жизни могучий, красивый мужчина – настоящий русский богатырь. Человек долга и чести, он не смог пережить эту страшную кровавую смуту, поглотившую Россию.

Оба моих деда стали жертвами революции, приведшей страну к брато-убийственной гражданской войне и осквернению православной веры. Их похоронили в Волчанске на кладбище возле собора, который новая власть распорядилась взорвать, и от могил не осталось и следа. Но Попов Константин Константинович и Булгаков Виктор Алексеевич оставили яркий след в сердцах благодарных потомков, и память о них никогда не померкнет в нашей семье.

Бабушка очень тяжело пережила скоропостижную смерть мужа и долго болела. Им очень помог и поддержал материально родной брат бабушки и крестный детей всех Булгаковых – Сергей Иванович Шевченко. Сергей Иванович – участник и герой Первой мировой войны. Во время боя он спас полковую кассу и был награжден Гео-

Шевченко Сергей Иванович

Российская Армия в эмиграции, г. Бизерта, 1920 г.

ргиевским крестом. Благодаря заботе детей и брата бабушка постепенно поправлялась, а когда окончательно встала на ноги – всех выручила швейная машинка. Она до сих пор хранится в нашем доме, как семейная реликвия.

Бабушка шила одежду детям, брала заказы на дом, работала по ночам, и жизнь в семье стала постепенно налаживаться, но, вскоре, новая беда постучалась в дверь их дома. Старший сын Дмитрий – студент Харь-

*«Союз русских инженеров», Париж.
Дмитрий Булгаков – третий справа*

*Дмитрий Булгаков.
Париж, 1965г.*

ковского технологического института, ушел добровольцем в Белую Армию и от него не было никаких вестей.

Дмитрий был одним из тех, кто в 1920 году участвовал в эвакуации из Крыма русской армии, руководимой генералом Врангелем. Полтораста тысяч русских людей покинуло полуостров на 120 транспортных и военных кораблях и среди них – Дмитрий Булгаков.

Пройдя через годы скитаний, он поселился во Франции. Жил в Париже и, закончив высшее образование, работал инженером на заводе «Citroën», был членом «Союза русских инженеров» и оставался российским подданным, хотя имел из-за этого немало проблем.

Дмитрий Булгаков в Волчанске на пороге бывшего дома семьи Булгаковых

Мария Булгакова с группой детей первого волчанского детского сада, 1924 г.

Джигурда Юрий Петрович и Булгакова Евгения

О моем дяде Мите надо писать отдельно. Он прожил долгую и яркую жизнь, прошел через муки ада и остался сильным, благородным и необыкновенно добрым человеком. В 1977 году Дмитрий Викторович Булгаков осуществил свою заветную мечту – навсегда вернулся в родные края. Он жил с нами на улице Дарвина в г. Харькове и был счастлив в кругу семьи. Однажды с братом Виктором и моим сыном Борисом посетил Волчанск. Они нашли дом, где когда-то жила семья Булгаковых. Новые хозяйева радушно приняли «непрощенных» гостей, угостили арбузом, а потом все сфотографировались на память.

Но вернемся в Волчанск конца двадцатых годов. В семье Булгаковых произошли большие перемены: стали регулярно, к всеобщей радости, приходиться письма из Франции от Дмитрия; Виктор после армии остался на сверхурочную службу и, в дальнейшем, дослужился до начальника финансовой части полка; Анна и Евгения поступили в Харьковский медицинский институт, а младшая, Мария, стала воспитательницей первого в Волчанске детского сада, а затем, окончив Педагогический техникум, работала в клинике Харьковского медицинского института на кафедре Педиатрии педагогом-воспитателем до 1941 года.

Постепенно в Харьков на постоянное место жительства стали съезжаться волчане. Образовалось довольно большое землячество: ходили друг к другу в гости, вместе отмечали праздники. Вот так, спустя годы, вновь встретились мои родители и больше никогда не расставались. К тому времени из семьи Булгаковых в Волчанске никого не осталось, но несколько раз в году встречались в доме Джигурды Петра Ивановича — главного врача Волчанской районной больницы. Одна из сестер Булгаковых, Евгения, вышла замуж за его сына, Юрия, и семьи породнились.

Почетный житель г. Волчанска Джигурда Петр Иванович

Главный врач Волчанской районной больницы – Джигурда Петр Иванович был талантливым хирургом. Он провел несколько уникальных операций и ему присвоили звание Заслуженного врача УССР. Супруга Петра Ивановича, Елена Константиновна, происходила из известного в России дворянского рода Истоминых.

Я хорошо помню ее родную сестру Зинаиду Константиновну Кириченко. Сын Зинаиды Константиновны Виктор Иванович Кириченко, выдающийся ученый в области самолетных и ракетных двигателей, был не только родственником семьи Булгаковых, но и другом моего отца.

Старшая дочь Петра Ивановича и Елены Константиновны, Ольга, окончила Волчанскую гимназию, а затем Харьковский медицинский институт. Во время Великой Отечественной войны служила врачом на теплоходе «Кахетия». Под впечатлением этих незабываемых героических лет написала несколько книг, в том числе и «Теплоход Кахетия». Ее литературное творчество высоко оценили, и Ольга Джигурда была принята в Союз писателей СССР. После войны она жила в Запорожье и была удостоена звания Почетного жителя города.

Дочь Ольги, Ирина, училась в Ленинграде, вышла замуж и сейчас в Санкт-Петербурге живет ее сын и правнук Петра Ивановича – Курбатов Андрей Валерьянович.

Почетный житель г. Волчанска Джигурда Петр Иванович и его семья: первый ряд слева — сын Юрий с дочерью Эльвирой, жена Елена Константиновна, Петр Иванович и невестка Евгения Булгакова; второй ряд — внучки Ирина и Валентина. Крым, Евпатория, 1934 г.

*Джигурда Эльвира Юрьевна,
1951 г.*

*Гаврилов Кирилл Юрьевич,
1985 г.*

Сын, Юрий, также жил с супругой Евгенией Булгаковой и дочерью Эльвирой в Ленинграде. Он был талантливым инженером. Эльвира пошла по стопам отца. Она окончила Ленинградский инженерно-строительный институт и, в дальнейшем, стала выдающимся специалистом в области строительства и реконструкции Ленинграда. Правительство высоко оценило ее труд, и Джигурда Эльвира Юрьевна была награждена орденом Трудового Красного Знамени. Ее сын и правнук Петра Ивановича, Гаврилов Кирилл Юрьевич, в настоящее время живет с семьей в Санкт-Петербурге.

Недавно я побывала в Волчанске, и мне было приятно узнать, что там не забыли своего знаменитого земляка. Жители города хранят память о Джигурде Петре Ивановиче – известном талантливом враче и просто хорошем человеке с добрым и отзывчивым сердцем.

Моя семья в ПЕРИОД Великой Отечественной войны 1941–1945 г.

Булгакова Евгения Викторовна, 1945 г.

Шли годы. В молодой Советской стране народ с надеждой на светлое будущее мирно строил социализм, а в это время в Германии пришел к власти Гитлер, и фашизм стал набирать свою мощь. 1 сентября 1939 года Германия напала на Польшу. Началась Вторая мировая война.

Оккупировав большую часть Западной Европы, Гитлер приступил к разработке плана нападения на территорию СССР. Этот вероломный план был осуществлен 22 июня 1941 года. Началась самая тяжелая в истории нашего народа – Великая Отечественная война, которая в полной мере коснулась моей семьи.

Когда я думаю о далеком, но таком близком моему сердцу военном времени, перед моими глазами, как наяву, возникает незабываемый свет-

лый образ моей бабушки – Анны Ивановны Булгаковой. Сына, двух дочерей и зятя проводила она на фронт, жила с постоянной тревогой о судьбе старшего сына Дмитрия в оккупированной немцами Франции, но великая материнская любовь, гордость за своих детей и непоколебимая вера в их спасение давали ей силы пережить самое тяжелое испытание, вновь посланное судьбой.

Виктор воевал в пехотных войсках до конца войны. Анна и Евгения, как врачи, были мобилизованы: Анна – рентгенологом, Евгения – хирургом. Евгения встретила день Победы 9 мая в Берлине, а для Анны боевые действия закончились в Маньчжурии после окончания советско-японской войны 2 сентября 1945 года.

В ноябре 1945 года жизнь Анны трагически оборвалась. За годы войны она получила смертельную дозу рентгеновских лучей, и не оставалось даже надежды на ее спасение. Булгакову Анну Викторовну похоронили в Харькове на городской Почетной аллее. Нет слов, чтобы описать эти страшные, скорбные дни, это великое горе, постигшее нашу семью. Мы все в неоплатном долгу перед теми, кто отдал за нас жизнь и защитил от врага.

Младшая дочь в семье Булгаковых Мария, моя мама, во время зва-

куации, своим самоотверженным непосильным трудом спасла меня, бабушку, племянницу, дочь Евгении, от голода и была нашей единственной защитой и опорой. Годы эвакуации прошли в г. Урюпинске Сталинградской области. Нас приютили хорошие люди и выделили небольшой флигель во дворе. Туда приходили долгожданные письма со всех концов фронта и из Новосибирска, где работал на Оборонном заводе, эвакуированном из Москвы, брат отца – Владимир Константинович Попов.

Эпилог

Однажды в конце мая 1945 года, к нам в Урюпинск приехал незнакомый мне человек в военной форме. В доме поднялся переполох, и я спряталась под кровать. Мама, смеясь, вытащила меня и сказала, что хорошие девочки от папы под кровать не прячутся. Так я впервые увидела своего отца. С этой минуты моя жизнь озарилась светом его безграничной любви ко мне, которую я чувствую до сих пор. На следующий день все стали собираться в дорогу.

В июне 1945 года мы приехали в Харьков на улицу Дарвина, где жили родители до войны. Там прошло мое счастливое детство и незабываемые, восторженные годы юности, но это уже другая история.

Вот и все, что я хотела написать о Волчанске и моей семье, которая так тесно связана с ним. Этот рассказ – лишь маленькая частица из жизни прошлых поколений жителей Волчанска. Изучайте историю своего края, и вы по-новому взглянете на, казалось бы, очевидные вещи. Как интересно познавать мир и как увлекательно разгадывать его тайны!

С. Д. КОРНЕВА

ХАРЬКОВ – ЮНОСТЬ МОЯ

Корнева (Кихтенко) Светлана Дмитриевна – 1932 г. р. Родилась в г. Сталино (ныне г. Донецк) в многодетной рабочей семье. Детские годы пришлось на Великую отечественную. Закончила техникум работников культуры в родном городе, после чего по направлению поступила в Харьковский библиотечный институт (ныне Харьковская государственная академия культуры). Харьковский период воспоминаний охватывает с 1950 по 1955.

ИНСТИТУТ

Какое это счастье, быть молодым, здоровым и верить, что все получится! Нужно просто приложить усилия, работать и работать. Моя мечта сбылась. Я в Харькове! И я – студентка Библиотечного института (сейчас это Академия культуры). Нас пятеро, из одного техникума г. Сталино. Мы все получили направления в институт как успевающие студентки, активистки и общественницы из техникума культработников.

В нашем институте нет общежития. Съёмную квартиру нашли далеко-далеко, зато жить будем вместе. В комнате только три кровати и стол. Это обстоятельство никого не смущает. Крыша над головой есть, остальное зависит от нас.

Девочки наши: Люба Гусарова, Люба Ларина, Люба Колесникова, Алла Демушкина – чистые, искренние, трудолюбивые, уважительные друг к другу и окружающим. Все мы – дети войны. Знаем трудности не на словах. Цену хлеба – в полной мере. Цену дружбы – как ответственность.

Главным нашим достоянием на сегодня являются прочные знания. Ими делились как хлебом со всеми студентами курса на протяжении пяти лет. А нуждались в нашей помощи очень многие.

Мои подружки и я, самые юные на курсе. За глаза нас называют «детвора», но мы не обижаемся. За помощью в учебе все равно идут к нам. Конспекты наши идеальные, семинарские занятия подготовлены и расписаны по вопросам, первоисточники законспектированы. В любую минуту

готовы прикрыть тылы тех, кто по серьезным причинам не готов к занятиям. Старшие по возрасту студенты учатся и работают, у них ночные смены, они постоянно недосыпают. И наша обязанность, долг, помочь «работягам». Для таких товарищей мы постоянные палочки-выручалочки. В свою очередь «старички» оберегали нас от многих невзгод и напастей.

По моим наблюдениям трогательно относились к нам и преподаватели. Учились все пятеро только на «отлично», готовились ко всем занятиям как на экзамены, хотели знать многое, схватывали и запоминали легко, на лету, любой материал. Нам учеба доставляла удовольствие, девчонки подолгу засиживались в библиотеках. Много читали, штудировали дополнительную литературу. Ну, разве можно не любить таких прилежных студентов.

Работа в кружках стала настоящим праздником. Все мы пели, танцевали, владели словом, занимались спортом. Участники агитбригад, олимпиад, конкурсов. Вот какая прекрасная доля нам досталась и мы верили, что счастье находится в наших руках.

В повседневной жизни, в быту, трудности преодолевали дружно. Стипендия – 23 рубля на человека. Каждая ежемесячно получала посылку из дома (крупа, мука, масло подсолнечное, овощи). Все это богатство, под строгим контролем расходовали на пятерых. Немудреную еду готовили по очереди. Обязательно суп или борщ. К нему картофель и кильки (по 30 копеек за килограмм) или каши с «зажаркой» из сала из лука. На сладкое – сахар. Макали хлебушек в него и запивали водой. Особое лакомство – пирожки по три копейки за штуку.

То ли время было особое послевоенное, поэтому дружили мы по-настоящему – ни ссор, ни обид. Мы оберегали друг друга, заботились искренне, как родные люди, одна семья. Всю одежду, которая у нас была, привели в respectable вид, и она стала общей для всех. Дружба помогала нам и здесь, всю учебную неделю мы имели нарядный, ухоженный вид. Никто из нас никогда не говорил дурных слов, и другим не позволяли вести себя непристойно.

Особые слова нашим педагогам. Это они привили нам высокую мораль, нравственность и культуру. Годы, прожитые в Харькове, помнятся как светлые, чистые и дорогие сердцу времена. Им, преподавателям нашим, низкий поклон, самые высокие слова благодарности и высочайшие почести.

«Звезды эстрады»

В конце первого курса создавалась концертная группа из числа студентов всех потоков, которые согласились бы месяц своего отдыха подарить труженикам села.

Шла страда. Меня (Свету Кихтенко), Любу Ларину и Ваню Лучка, пригласили для беседы в профком института. Объяснили ситуацию: нужны

танцоры, соглашайтесь, вам будет зачтена практика с оценками в зачетную книжку. Хорошее предложение и мы его, конечно, приняли.

Организаторы агитбригады придумывали звонкие яркие псевдонимы для участников концертов, а наши оказались лучшими: «Сестры Ларины и брат Лучок». Красиво!

В один из вечеров конференсье «Серебряный» объявил наш выход. Мы с Любашей в образе «сестер Лариных», в невероятно красивых концертных костюмах скромно вышли на сцену и заняли свое место. Зазвучала музыка. Однако после вступления «брат Лучок» не появился. Скопив глаза за кулисы, я увидела Ваню, который возился с шароварами. Похоже, на сцену выходить он не собирался.

В какое-то мгновение мне удалось вытащить «брата» на сцену. Он отбивался от меня, потом бросился бежать. Путь ему преградила Любаша. Наш партнер, всеми правдами и неправдами старался улизнуть от нас. Но мы крепко держали оборону. Зрители весело смеялись, из зала летели советы:

- Держить його, дівчата!
- Ач, який ловкий!
- Танцюй, бісова дитина!

То, что происходило на сцене, было умопомрачительно смешно. Мы пытались поймать «брата», а он никак не ловился. От хохота публика утирала слезы и кричала «Браво!» и «Бис!» Наконец, Ваня сумел докричаться до нашего сознания. Оказывается, перед самым выходом у него в шароварах лопнула резинка. Потому и бегал он так комично-натурально, поскольку обеими руками держался за штаны, боясь потерять их на публике. А мы решили, что «брат» придумал что-то смешное, и подыгрывали ему, не понимая, в чем дело.

Зал уже стонал от хохота, организаторы концерта тоже смеялись. Тогда стали смеяться и мы, да еще кланялись неоднократно, чем окончательно «добили» зрителей. В финале нам устроили такие овации, которые и не снились современным «звездам».

«БРАТ» Лучок

С Ваней наша пятерка познакомилась сразу. Приехал он из Закарпатья, «розмовляв» только на украинском языке. Один, в незнакомом городе, и прилепился к нам, как ласточка к гнезду. Мы все опекали Ванюшу и любили как брата, часто делились и хлебом и к хлебу. Особенное внимание уделяли его успеваемости. Проблемой серьезной для него был английский язык, да и русский знал он слабо.

«Братик» пользовался нашими конспектами, подготовленными ответа-

ми на семинары. Он тянулся к нам, ласковый и домашний, стал нам хорошим другом. Каждое утро Ванюша накрывал для нас стол в студенческой столовой. Увидев нас, громко звал: «Дівки, дівки! Сюди, сюди! Ветергет вже на столі, зараз несу хліб та чай. Будемо снідати, дуже смачно».

Оказалось, «ветергет» – это винегрет, который Ваня обожал. Цена ему была, десять копеек за порцию.

Над нами подшучивали, но шутки эти были добрыми, не обидными, к обоюдному нашему удовольствию.

Когда времени между лекциями и творческими работами почти не оставалось, Ваня умудрялся заранее заказать для всех нас комплексный обед и покормить «сестер». Мы знали, что, как и многие студенты, он мог рассчитывать только на студенческую столовую, но она по воскресеньям не работала. Тогда Ваню звали к себе, придумывая для него срочную работу: «Ваня, в воскресенье к 11-ти, ты приходишь к нам, надо дверь подремонтировать».

Он никогда не опаздывал, работу делал на совесть. К его приходу обязательно готовился украинский борщ. И вот наступала пора обеда. Сначала подавали домашний, густой, наваристый борщ. Любимый Ванин «ветергет» готовила я. По случаю прихода гостя выпекалось коронное блюдо – оладьи с яблоками. И начинался пир...

Все весело болтали, смеялись. Ваня рассказывал о своей семье, родных, красивейшем крае. Пел замечательно веселые частушки. Мы были как одна семья, добрые друзья, готовые в любую минуту не просто понять, но и помочь, и защитить. Так вот случилось, что студенческие годы Ванюша стал нашим «братом» и шестой «подружкой».

«Блохи»

Нам по восемнадцать, но мы – худышки. Рост средний, косы в бантах – «детвора». Дело в том, что мы не претендуем на «взрослость», наше детство забрала война, да и юность захватило лихолетье. А сейчас мы просто студентки-девчонки, доверчивые и открытые, жизнерадостные и озорные. Для старших товарищей – детвора. Ну и что! Мы же знаем, какие мы талантливые и способные. Придет еще наше время взрослеть, а теперь эмоции переполняют нас. Мы часто смеемся, радуемся, дурачимся.

Самый большой и по росту и по серьезности студент на курсе – Павел Дубрава. Он же профорг института. Как-то раз Павел в шутку поднял над нами руку, и очутились мы у него подмышкой. «Дядя» Павел сделал движения пальцами, как будто посыпал нас чем-то.

– Что вы делаете, Павел? – чуть ли не хором спросили мы.

– Посыпаю вас дустом, чтобы охладить ваш пыл и энергию. Куда не глянешь, кругом вы! Прыгаете как блохи.

Так стали мы «блохами». По современным меркам, Павлуша хорошо нас «пропиарил». Нас и без того узнавали и свои, и чужие. А теперь, где бы мы не появлялись, обязательно слышали: «Вот и «блохи» пришли, пора работу начинать». «Блохи» из нас получились добрые, мы никого не кусали, не задирали. Наоборот, мои девчонки были наполнены добротой ко всем, кто в ней нуждался. А нуждались очень многие.

Когда начиналась сессия, трудно приходилось тем ребятам, запас знаний которых был ниже «четверки». Значит стипендии не видать, как собственных ушей, а без нее, просто не выжить. Тогда маленькие хрупкие «блохи» становились живыми шпаргалками. Распределялись между самыми «нуждающимися» и с ними входили в экзаменационную аудиторию. Садились рядом, сначала писали ответы на вопросы в билете наших подопечных, и только потом на свои. Это срабатывало безотказно. Нам «пятерки», им – «четверки». В общем, согласно принципу: «сам погибай, а товарища, выручай!» Только никто не погибал, наоборот, мы ликовали, «четверки» эти казались нам дороже собственных оценок.

«Блохи» незаменимы были и в общественной работе. Приходил Павел, ласково объяснял, как необходимо срочно вымыть двадцать окон в только что отремонтированном рабочем общежитии. Без вопросов. «Блохи» мчались и выполняли на совесть любое поручение. Страна залечивала раны войны, и наш долг, работать с полной отдачей. Слово «надо» воспринималось, как приказ. Наш бессменный профорг Павлуша возлюбил нас, как детей своих. Многократно доказывал свою признательность «блохам» (материально в том числе). Именно он, вместе с Деканом, встал на защиту моей чести и достоинства в истории с «Иудой Искаротским».

Добро всегда рождает добро, если делать его от души и сердца.

ДЕКАН

Звонок на лекцию еще не прозвучал, а мы уже сидим в аудитории и ждем. Сейчас войдет наш «Дедушка», как втайне мы зовем своего Николая Павловича. Для всех остальных студентов факультета, он, Декан. Для нас – самый лучший учитель и человек. Он не только дает нам глубокие обстоятельные знания, учит серьезному отношению к жизни и нашему в ней взрослению. Поэтому его лекции, не просто учебный материал, скорее рассказ о самом важном. И если была бы возможность, все остальные занятия променяли на общение с Деканом, интеллектуалом и настоящим интеллигентом.

Всегда безупречно изысканно одет, красив в делах и поступках. Добрейший и порядочный человек, но самое главное, он отлично нас понимает и видит «изнутри». Нам его подарила судьба и мы стараемся подражать ему во всем.

Когда для меня настал час серьезных неприятностей, Николай Павлович всю ответственность за мой проступок взял на себя и помог мне «возродиться из пепла».

«Иуда Искаротский»

Лёничка Цикерман учился на два курса старше меня. Веселый, заводной, общительный, привлекал внимание многих. Я же смотрела на него с нескрываемым восхищением. Он это заметил и стал «работать» на меня. Мы часто виделись, разговаривали, смеялись его остротам и выдумкам, стали почти неразлучными.

С ним было легко, надежно, радостно. «Хороший, искренний друг» – радовалась я. И вдруг, Лёничка, воспользовавшись моим хорошим отношением, предложил стать «близкими».

– Дурак, ты, что же это себе позволяешь! – грозно насунив брови, заявила я ему. – Если сию минуту не попросишь прощения, не скажешь, что пошутил! – Я кипела от гнева, готова была разорвать Лёню в клочья. – Если ты тронешь меня хоть пальцем, я иду в профком к Павлу! В комитет комсомола! В студсовет!

Лёничка весело смеялся:

– Кто тебе поверит, наивная ты душа. Свидетели есть? Да все вокруг имеют девчонок, лучше тебе помолчать, как бы не пожалела потом!

Он мне еще и угрожал! Это и подвигло меня идти с жалобой. В профкоме серьезные, прошедшие войну студенты. Велели написать заявление, что я со всей ответственностью и сделала. «Другим nepовaдно будет!» – оправдывала я себя.

Дело приняло нежелательный оборот. Лёню обвинили в «аморалке», ему грозило исключение из института. Уже на заседании профкома Лёня повернул дело так, что это я соблазняла его. И свои слова, и поступки он вложил в мои уста. Поднявшись со своего места, гордо и торжественно я произнесла:

– Даже если бы меня мучили и убивали, то и тогда бы я легче согласилась принять Смерть, чем Позор! А ты, Лёничка... ты... ты... – Слов не находилось и я выпалила – Ты, Лёня, предатель! Ты – Иуда Искаротский!

Честное слово, не знаю, почему я сказала такие слова. Взрослые мужчины растерялись. Лёня бился в истерике. Он кричал, нет, орал:

– Я этого так не оставлю! Да она – антисемитка!

Что такое – антисемитка, тогда я не знала, но все это было ужасно, как в страшном сне. И как-то потихоньку я отключилась. Спасали меня, Паша и Декан. Николай Павлович имел разговор с Лёней. Меня просил извиниться только за «Иуду Искарюта», научил, как лучше для меня это сделать. И я выполнила просьбу моего Учителя.

Лёнечка остался в институте. Но, после случившегося, Паша настоял на приказе: за аморальное поведение в стенах вуза, такого студента изгоняли из наших рядов.

Справедливость торжествовала. Лёнечку, со временем, я простила, Бог ему судья.

Пирожки

Любимое лакомство всех студентов моего поколения, а возможно и многих других – пирожки. Продавались они с лотков, всегда были свежими, горячими, румяными, вкусно пахнущими. Начинка в них – на любой вкус. Пирожки с горохом, ливером, яйцо с рисом, капустой, сладкие – с повидлом.

Лотки на ближнем углу Бурсацкого спуска и улицы Сумской, на перекрестках «оккупировали» старшекурсники. А мы бежали вниз, к трамвайной остановке. Наш верный товарищ, Ваня Лучок, сообщал:

– Вже приїхала! (лоточниця) Їх багато! (пирожков) Біжить хутчіше, поки гарячі.

И мы весело бежали покупать самые вкусные пирожки в мире.

Обычно привозили их в одиннадцатом часу. За десять копеек – три больших пирожка. Один с горохом, второй с ливером, третий – сладкий. Это называлось у нас «перекус». Если же вечером предстоял поход в театр или на концерт, пирожки закупались впрок. После «культпохода» студенческое лакомство разогревалось на сковородке и вкушалось с горячим чаем. Придумать обильнее такого ужина тогда было просто невыносимо.

Пирожки для нас ассоциировались с домом, родными людьми, с праздником, гостями, которых ждешь и которым рад от души.

Много лет спустя, я со своими детьми гуляю в Донецке, в парке.

– Давайте зайдём в кафе, посидим, отдохнём, поедим мороженого, попьём водички, – предлагаю я своим мальчикам.

– Лучше купи нам по пирожку – говорит младший, Андрюша.

– Да, мама, пирожки вкуснее, – поддержал его старший, Володя.

Мы купили пирожков, сели на лавочку. Едим, запиваем газировкой. Пирожки пахнут моей юностью, харьковским Бурсацким спуском. Вкусом напоминают ушедшее счастье....

В своем доме я готовлю фирменные пирожки. Они большие, румяные, отличные по вкусовым качествам. Люблю угощать ими родных и близких, друзей. Часто это делаю и радуюсь сама, доставляя радость другим.

Все, кто пробовал мои пирожки, ждут новой встречи с моим домом, где на большом блюде, целая гора горячих свежайших пирожков.

Входите и кушайте на здоровье, сколько захотите!

«История одного города»

Идут экзамены по Всемирной литературе. А мне достался Щедрин – «История одного города». Знаю только общие сведения, но отвечать надо... Оперирую тем, что хорошо помню, создаю собственную версию романа. При этом говорила так уверенно, с таким воодушевлением, что преподаватель, не проронив ни слова, дослушал до конца.

– И давно вы... сочиняете? – спросил он у меня.

– Нет, только на экзаменах – выпалила я, не замечая двойственности вопроса и ответа.

– И что, на любую тему?

– Конечно, это не сложно.

– Так, так, так, так. Отличная версия! Заслуживает «пятерки»... – Обрадоваться словам преподавателя я не успела. – А вот за знания по вопросу экзаменационного билета – только «три».

Я обомлела, оправдания мне не было. Убитая горем, вышла я из аудитории. Выручила меня на этот раз подружка моя, Любаша. Она была свидетелем моего литературного «шедевра». Ей моя «История города» понравилась больше, чем щедринская и она убедила преподавателя изменить оценку, сумев доказать мой талант и самостоятельность мышления.

А преподаватель по литературе так заинтересовался моим «сочинением», что решил экспериментировать с другими студентами, раздавая задание придумать свою версию щедринской «Истории». Но лучше чем у меня, веселей, искрометней, ни у кого не вышло, хотя я и посягнула на классика.

Любовь – цыганка

Что такое – любовь, из нас не знал никто, и сомневались, бывает ли она вообще как таковая. Рано нам было об этом думать, мы приехали учиться, становиться профессионалами. Никакой любви! Никаких увлечений! И все-таки любовь прокралась в нашу дружную студенческую «семью».

Наша подружка Люба (она же Лара) частенько плачет, уединяется, находит предлог для вечерних исчезновений. Делиться своей тайной она ни с кем не стала. Не от нее мы узнали, что встречается Лара с корейцем. Мы возмутились, категорически запретили подруге любые встречи. Стыдили ее, все напрасно.

Тогда о столь великой проблеме поведали своему мудрому и любимому

му Декану, просили его помощи и совета. Декан озаботился сердечными делами нашей подруги, долго и обстоятельно внушал молодой и упрямой девушке, чем опасны отношения с иностранцем. Тщетно. Она не послушалась «Дедушку».

И решили мы проучить «жениха». К этому времени достоверно знали место встреч Лары и корейца. Заранее одели на себя немислимые одежды, разрисовали лица цветными карандашами. В волосы вплели цветные тряпочки, ленточки, пояски от платиц. Таким образом, превратили себя в «цыганок» и... засели в кустах. Когда же влюбленные оказались вместе, с песнями и танцами вылетели мы из засады. Дергали корейца за волосы, больно щипали, толкали друг на друга. Лара защищала своего возлюбленного, но «цыганок» было много, они вопили и бесновались. Кореец струсил и сбежал.

Лара поплакала, погоревала и успокоилась. Мы победили странную, печальную Ларину любовь. С того случая мы всегда были настороже, пресекая на корню любые вздохи и страдания.

В конце пятого курса подружку снова посетила Любовь. Но теперь Лара пела и смеялась, радовалась, сияла. Стала неузнаваемо красивой. Против такой Любви мы не возражали. Да и учеба заканчивалась, впереди государственные экзамены.

Диплом Лара получила, вышла замуж. Сережа, так звали любимого, обожал свою жену, носил ее на руках. У этой настоящей Любви родились три дочери: Лара, Ира, Алина.

Каждый раз, бывая у них в гостях, мы смеялись от души, вспоминая трусливого «жениха» и девушек-«цыганок».

Второй бал

Второй в моей жизни бал случился на третьем курсе обучения в институте. И назывался он – «Осенний бал». Обычно в нем участвовали только студенты нашего факультета, но устроители праздника впервые пригласили небольшой оркестр и курсантов Харьковского высшего авиационного училища, да к тому же, старших курсов. Мы иногда сталкивались с ними в театре, однако близких знакомств пока не было. А очень хотелось. Подтянутые, стройные, все высокого роста и ясноглазые. Они привлекали не только наше внимание, да, что греха таить, встречи с ними ждали уже давно.

Зал украсили гирляндами из веток и цветов. Развесили цветные фонарики и надувные шары. Готовились к вечеру основательно. Пахло листвою, цветами и еще чем-то знакомым, трогательным и необъяснимым.

На этот раз и платье у меня к случаю, расчудесное. Из нежно-голубого крепдешина, с оборочками по лифу и подолу платья. В косах голубые атласные ленты. На ногах туфли на высоком каблуке, их добывала для

меня старшая сестра – Надюша.

Одевалась на бал под присмотром строгих придирчивых глаз подружек. Никакой косметики и макияжа у нас не было и в помине. Но, одетые во «взрослые» платья, туфельки, с красиво уложенными длинными волосами, вдруг из «блех», словно «золушки», превратились в принцесс.

В зал вошли, как всегда, стайкой, стройные, высокие. Присутствующие, как по команде, обернулись в нашу сторону. Смотрели и любовались. Юность не требует, ни пестрых красок, ни отличий. А мы были юными, нежными, незащищенными.

Зазвучала музыка. К нам ринулись кавалеры. На этом балу довелось мне танцевать и с профоргом Пашей, и с преподавателем истории Анатолием Петровичем, и с курсантом летного училища, но никто из них не потревожил моих чувств. Я веселилась от души, получая удовольствие от всего происходящего, от бала, музыки, подружек, скользящих в танце. И пусть моего принца на балу не оказалось, значит время еще не наступило. И когда курсант предложил проводить меня, ответила:

– Меня уже ждут, извините, я тороплюсь. Спасибо вам за прекрасный вечер....

И исчезла.

Меня действительно ждали девчонки. Довольные и счастливые возвращались домой.... А на следующий день старшие товарищи на курсе поздравляли нас, как равных. Так завершился мой второй, но не последний бал.

Неслучайные встречи

Приглашение в Дом офицеров, конечно, организовал нам Павел. В тот вечер выступала Клавдия Шульженко!

О ней писали газеты, говорили преподаватели в институте, мы часто слышали ее выступления на радио. Попасть на ее концерт было очень не просто. И в моем воображении представляла она писаной красавицей, царицей. В одеждах богатых и изысканных, украшениях дорогих редкостных. Я ожидала чуда!

Мы заранее заняли свои места, зазвучали первые аккорды музыки, и на сцену вышла молодая женщина. Высокая ростом, худая, скромная гладкая прическа. Платье из цветного шифона, воздушное. И никаких украшений.

Голос ее задушевный и теплый – очаровывал. Я наполнялась любовью и нежностью к тем людям, о которых она пела. А пела она о войне, о любви, о победе. Все песни были узнаваемы, зал ей иногда тихонько подпевал. Клавдия Шульженко владела в тот миг нашими чувствами, эмоциями. Краешком глаза видела я, как многие в зале смахивали слезинки. Молча, благоговейно благодарили мы милую певицу. Ни «браво», ни «бис» не про-

звучали на том концерте. Никто не тянулся за автографом, не рвался к сцене. Такого единодушия исполнителя и слушателей больше в жизни мне видеть не довелось, хотя видела и слушала я многих «звезд».

Клавдия Шульженко являлась великой певицей своего времени, она умела объединять людей, настраивать их на добрые чувства и поступки. Эта женщина, которую мы видели впервые, заставила и нас, совсем молоденьких девчонок, печалиться, радоваться и переживать вместе с ней. Ведь мы тоже плакали в тот вечер, очистили и облегчили свои души. Вот она – сила искусства, и ее бесценный дар.

Из харьковского периода запомнились мне и «встречи» с Леонидом Быковым. Они отличались от знакомства с творчеством других артистов и эстрадных исполнителей. Во-первых, по возрасту, он не намного был старше нас. А, во-вторых, его роли в спектаклях оказались нам близкими и понятными. В основном, в театре Леня Быков играл сильных по характеру людей, честных и справедливых. Идеал нашего поколения. Мы подражали не то Быкову, не то – его героям, отождествляя их с актером.

Мы старались быть такими и становились такими. И вывод соответствующий есть у меня на этот счет. Искусство – великая сила, когда оно идет в ногу со временем. И тогда на его примерах вырастает здоровое сильное поколение, способное преодолевать трудности, не теряя себя.

ЦЕНА ДОВЕРИЯ

Моим семейным наставником и опекуном по женской линии в семье была старшая сестра Надюша. Участвуя в «стройках века», позвала она как-то меня на лето к себе, так я оказалась на Мироновской ГРЭС. Людей на стройке – сотни, в основном молодые, целеустремленные, знающие цену труда.

А я бездельница – отдыхающая. Отоспавшись «досхочу», шла в столовую отъедаться. Любящая сестра строго контролировала мой отдых, включая рацион питания. Плотно позавтракав, я уходила подальше на плотину, купалась, загорала, читала, сочиняла. Скучно мне не было. И не замечала, что за мною неотступно следят чужие глаза, что их хозяин всегда находился рядом. Завтракал и обедал в той же столовой, и даже читал написанные мной письма, пока я заплывала за дамбу. И узнал обо мне очень много.

Личное знакомство состоялось в начале августа. Звали парня, Николай. Высокий, синеглазый, русые кудри в аккуратной прическе. Очень вежлив, внимателен, достаточно начитан, спортивен. Красивая речь, опрятная одежда. Всего в меру. Привлекли меня в нем сдержанность в поступках и эмоциях. Достойные мужские качества. Он не навязывал себя, уважал мою свободу и мнение.

Конечно, я видела и понимала – Николай влюблен в меня. Чувства его

были сильными, но он умел их контролировать и не высказывал, видимо понимая, что меня устраивают дружеские отношения. Я ничего не планировала. Еще два года учебы, а остальное потом, времени предостаточно. Об этом я косвенно и даже прямо втолковывала взрослому парню. Он и здесь меня поддерживал. Остаток каникул я проводила в родном городе, и Николай приезжал на правах гостя и только с разрешения моего отца. Заканчивался август, я засобиралась в Харьков.

И, вдруг, на этот раз неожиданно, снова приехал Николай, не предупредив ни меня, ни моих близких. Сразу прошел в комнату отца, говорили они долго. Мучительно долго. Я нервничала, казалось, что беда стоит рядом и терзает мою душу, нашептывает страхи. Тяжким грузом давила на плечи, голову, путала мысли, висела грозовой тучей. Без вины виноватая, я точно знала, что вижу Николая сегодня в последний раз.

Говорил со мной отец. Тихо, спокойно и рассудительно.

— Светлана, у Николая есть семья и дочь, которой уже три года. Но он просит твоей руки. Клянется, что будет ждать тебя, сколько понадобится, а с женой разведется, потому что никогда ее не любил. Тебе решать, дочка! Но я прошу тебя, откажись от Николая ради его ребенка, который не должен расти сиротой при живом отце.

Николай не проронил ни слова, смотрел на меня и прощался. И отец и Николай уже знали, что я отвечу. Дочь своего отца, я осталась верной данному мной слову: только получив диплом, я буду думать о семейной жизни.

— Хорошо, отец. Я отказываю Николаю в своей дружбе и доверии и никогда мы с ним видеться больше не будем.

С тем и уехала в Харьков. И слово сдержала, и долг выполнила, и честь соблюла. Но какой ценой...

Любаша

Любаша пришла в мою жизнь в школе, первого сентября 1940 года. Наша первая учительница, Марина Николаевна, посадила нас за одну парту и сказала: «Дружите, девочки! Это поможет вам в жизни». И как в воду глядела. За школьные годы стали мы с Любой не просто подруги – сестрички. Я часто бывала в ее семье, а она в моей, родители поддерживали нас и наши отношения.

Не стовариваясь, оказались после школы в одном техникуме. Судьба крепко держала наши души. Быть рядом и чувствовать плечо друга, в юности так важна эта поддержка. В харьковском институте все пять лет прожили на одной квартире и были неразлучны. И только после института Любаша уехала на Целину, а я, вместо Сахалина, оказалась в Гадяче Полтавской области.

Расстояние в тысячи километров не разделило нас. Судьба возврати-

ла наши семьи на родину, в Донецк. Она же поселила нас в десяти минутах ходьбы. У нее в семье росли два сына – Станислав и Валерий. В моей семье тоже два сына – Владимир и Андрей. Для моего меньшего, подруга стала крестной матерью, так мы породнились с Любой навсегда.

Когда в моей семье случилась беда и я разводилась с мужем, Любаша спасала наш брак как могла. Дело было сложным, проблемы копились не один год. Умея прощать, в этот последний раз я не уступила. С мужем развелась, разменяла квартиру и Любаша обустроивала меня на новом месте. И подработки находила, и в театр «тащила», и на дачу.

54 года мы с Любашей объединяли свои семьи, свои жизни, свои судьбы. Уже 15 лет дорогой подруги нет рядом со мной. Но есть ее сыновья, их дети. И светлая, добрая память.

ПОЩЕЧИНА

Нас познакомили Сухомлиновы, хорошие наши друзья, коренные харьковчане. Василий, так звали моего нового знакомого. Он, студент пятого курса горного института. Собирается после завершения учебы ехать в Донецк (мой родной город). Ему очень хочется знать о месте своего назначения. Как молодому специалисту ему и квартиру обещали сразу дать, и зарплату приличную. Обставлялась эта встреча вроде необходимого знакомства, на перспективу, на будущее.

Так вот. Позвал меня Вася на свидание. Осень. Теплынь. В парке красота, какая может быть только в октябре. Хотелось петь смеяться, летать. Василий подарил мне клипсы, красные, похожие на цветок. Пластик только входил в моду... Подарок я приняла, поблагодарила и тут же «одела» свои ушки. Стала рассказывать Васе смешную историю. Посмеялись. Потом он рассказал о своей маме – учительнице, сестренке Анюте, о своих планах на будущее, спрашивал о Донецке. Знакомство состоялось, друг другом мы остались довольны.

В тот вечер командовала я, хотя Вася был старше.

– Вася, пора домой, вечер уже. Мы с девочками никогда не возвращаемся поздно, таков уговор.

Вася, ничего не говоря, обхватил меня как бы всю разом. Поцелуи его попадали мне то в ухо, то в нос, то в шею. Я вертелась ужом, да только Вася сильнее меня. Наконец, изловчившись, я нанесла ему такую пощечину, на какую были способны мои злость и негодование. И у него, вдруг... выскочили зубы. Мы остолбенели оба. Я – от невозможности увиденного. Он – от стыда.

Зубы у него оказались вставными. А пощечина моя – удачной. Пока Вася искал зубы, я тихонько сняла, подаренные мне клипсы, и осторожно опустила в карман ухажера-неудачника. Домой, конечно, шла без провожа-

того. Девчонкам о свидании не рассказывала, во всем случившемся винила только себя. И все искала случая извиниться перед Васей за грубость.

Потом только поняла и узнала, что мало ему досталось. Заслуживал этот Вася в несколько раз больше.

Шок

В тот день у нас не было второй пары. Из аудитории никто не выходил, сидели, тихонько разговаривали. Тишину нарушил староста группы – Александр Попов. Он старше большинства однокурсников, женат.

– А желаете, вы, – сказал Александр, – узнать, кто из вас и кем будет, получив диплом?

Мы, все разом, повернулись в сторону «распределителя» наших рабочих мест.

– Игорь, – обратился он к нашему любимцу, – ты будешь работать директором детского кинотеатра в областном центре. Я наблюдал, тебя любит ребятня... Григорий, твое место в учебном заведении. Быть тебе директором техникума культработников в городе Сталино (так и произошло, хотя и не сразу).

Мы насторожились. Ходили слухи, что пришли назначения на выпускников. Александр, как староста, мог знать, кого и куда направят.

– Мария, – обратился он к девушке из Закарпатья. – Ты, учительница от бога, будешь учить и воспитывать ребят. И этим счастьем будешь горда. Твои воспитанники отплатят вниманием и добром, будут тебе благодарны.

Пришла очередь комсорга группы. Саша приосанился, голос зазвучал красивым тембром.

– Василий, – начнешь карьеру в райкоме комсомола. Сразу возглавишь отдел культуры и спорта. А, лет через пять, переведут тебя в обком комсомола. Парень ты пробивной, квартиру получишь, минимум трехкомнатную. Обзаведешься семьей. Как это тебе?

Вася довольно улыбался. Мы тоже радовались за своего товарища.

– А ты, Ирка, – сказал Саша, чуть помедлив, – будешь в гастрономе на прилавке, вместо сыра – вонять!

Сашины слова сокрушительно обрушились на наши головы. На несколько минут установилась тяжелая мучительная тишина. Ира также молча встала и вышла из аудитории... навсегда. Позже выяснилось, что она попросила перевестись в другую группу, сдала госэкзамены и поехала на Целину. Следы ее затерялись.

Как мы жалели эту уже взрослую девушку, даже плакали от обиды за нее. Мама у нее не было, отец – военный, не смог привить девочке правила личной гигиены. От Иры, действительно, частенько исходил запах

немытого тела, да и внешний вид оставлял желать лучшего. Все это знали, но почему-то никто из взрослых девушек не поговорил с ней раньше, не подсказал, не помог.

Сашин поступок наша женская половина курса осуждала. Но, ведь, по сути, он был прав и высказал то, о чем молчали остальные.

ЗЕРКАЛЬНАЯ СТРУЯ

Харьковские студенты, по крайней мере большинство из них, назначали свои свидания, кто у памятника Шевченко, кто в Лесопарке, а наша пятерка – у Зеркальной струи (известный харьковский фонтан). Она притягивала нас своей праздничностью. Чистая, прозрачная, прохладная. И очень веселая, как наше настроение. Вода роднила наши души.

Именно здесь, нас пятерых давнишние друзья познакомили со своими земляками, Валерием и Борисом. Почему только я пришлась им по душе? Но выбрали они меня, и превратились в соперников. Слово-то какое, противное. Да и вели они себя, как базарные торговки. Может по молодости, а может «гнилые» были мальчики. Они постоянно оговаривали друг друга. Долго так продолжаться не могло, их ссоры меня угнетали, я страдала. Сбравшись с духом, потребовала объяснить, почему они позволяют так оскорбительно относиться друг к другу.

– Валерий и Боря, вы, почему говорите гадости друг о друге?! Вам что, это доставляет удовольствие? А вы подумали, каково мне выслушивать все это?! – И, вдруг, меня осенило. – А когда меня нет с вами, вы и мое достоинство унижаете?

Попала я не в бровь, а в глаз. Сначала оба смутились, совесть все же, хоть и малая, у них оставалась. Чтобы оправдать себя, понесли такое.... О себе я узнала много «подробностей». Что целуюсь я, как заправская жрица любви (бессовестная ложь, никто из них меня не целовал). Почему-то все свидания нахожусь у них на коленях (просто смешно). Разрешаю им трогать свое «грешное тело» (как гадко). И обнимали они меня, чуть ли не как в кино (какое безумие, ну, не подлые люди!).

Для меня их откровения были громом среди ясного неба. Вот ведь пакостники! И зеркальной красоты струя фонтана, не способствовала их очищению.

– Вот что, лгуны! Если не хотите познакомиться с «дядями» из моего института, провалитесь сейчас же сквозь землю навсегда. Негодные склочники, грязные животные!

Я их оскорбляла.... Но, они, кажется, не понимали почему. Распущенные юнцы не знали, что отношения между людьми могут быть чистыми и светлыми, как эта вечная зеркальная вода. Очень уж они выглядели мерзкими, я даже не выдержала и плюнула в их сторону.

Бывают, оказывается, такие люди. Пожалуй, все-таки хорошо, что теперь и я знаю об этом.

«СЮРПРИЗ»

Сегодня 25 июня 1955 года. Я получаю Диплом и направление на работу. На Сахалин. По советским законам каждый выпускник высшего учебного заведения обязан отработать три года там, где необходимы квалифицированные специалисты. Бывало, что учитывались и наши пожелания, случались приятные совпадения.

Ко мне подошел Игорь Ивченко, парень из нашей группы. Без предисловий и объяснений предложил:

– Светлана, поедем со мной в Туркмению. Там темный народ, своих специалистов нет. Будем с тобой руководителями высокого ранга. – Я очень внимательно слушала Игоря. – Да не в области, а в республике! Деньги заработаем большие и карьерный рост обеспечен. Со мной не пропадешь, а, в случае чего, вернемся домой.

Темный какой-то получался разговор. Ни я, ни он, как мне казалось, никогда не симпатизировали друг другу. Учился Игорь слабо. Высокий, худой и неряшливый, не казался привлекательным. Обращение его с таким предложением стало для меня абсолютным «сюрпризом».

Превратившись в «наивную» и «доверчивую», я спросила Игоря:

– А в качестве кого ты меня зовешь с собой?

Удивление и недоумение проступило на его лице.

– Там видно будет. Вдвоем всегда легче.

– Игорь, – спросила я, – а ты с родителями говорил об этом? Что они тебе советуют?

– Причем тут родители?! Какое им дело!

Тон разговора становился опасным, грубым и неуважительным. Спокойно, чтобы не раздражать однокурсника, я ответила:

– Завтра я еду на Сахалин. Билеты у меня, вещи собраны. Меня там ждут и встретят.

Говорила я заведомую ложь. Мне не нравился этот человек, а еще больше, сам разговор. Он смерил меня прищуренными, и без того маленькими глазами. Голос его изменился, стал ехидным.

– Чего ты добьешься на том Сахалине? Попадешь на прииск, где всего двести человек, и почти все – «зэки». Надо ехать к забитым безграмотным аборигенам, у них легко отнять то, что нам нужнее и нам принадлежит.

– Ой, – слушавила я, – девчонки зовут....

И умчалась. Подальше от такого «золотоискателя». Страшные это люди, никогда бы с ними не сталкиваться.

Вот такой «сюрприз» получила я, вместе с дипломом об окончании института. Встреча с Игорем, крохотный эпизод в моей жизни. Тучка, которая прошла мимо меня, не причинив вреда.

Впереди были радость и счастье. И я готова была к встрече с ними.

Молодежный фестиваль в Москве

Впервые! В нашей стране! Международный фестиваль молодежи и студентов 1957 года! Все мои мысли и чувства устремились туда и я решаюсь попросить свою московскую подружку Тамару принять нас с сестрой на несколько дней. Ответ пришел телеграммой: «Приезжайте». Билет стоит 18 рублей. Тamarочке и ее семье везем кучу подарков и гостинцев. Не пропадем.

Москва встретила нас таким разноцветьем и разнообразием, что праздник сразу же захватил, закружил, очаровал. Кого только мы не увидели, и всё – впервые. Сначала постоянно оборачивались на темнокожих, смуглых, луноликих. С удивлением рассматривали не только юбки (на шотландцах), но и обычные, сейчас, шорты.

Традицией стал обмен значками, сувенирами, сладостями. Подходит к тебе, скажем, негр, показывает на значок, приколотый к твоей одежде. Улыбается весело и жестами объясняет: ты мне – этот, а я тебе – вот этот. При согласии сторон тут же осуществляется обмен к общему удовольствию. Сестра Надюшка купила мне светлую фестивальную курточку-плащевку. Через три дня она вся была увешана удивительными значками. Я обменивала их с другими парнями и девушками ради удовольствия, других целей не преследовала. Сестра тоже подключилась к моей «страсти» и если видела у кого-то необычный значок, сразу «сигналила» мне.

Много всяких соблазнов было на фестивале, очень много. Но мы были не корыстные, обманывать и обижать не приучены. Если надо, поделимся сами, чем богаты. Да и цели у нас другие – побольше увидеть, узнать, запомнить, побывать, где только можно, ведь все бесплатно. А потом будем рассказывать родным и друзьям.

Попали мы случайно и на выставку молодых художников-экспрессионистов. Боже мой, что творилось в залах этого удивительного собрания! Кто смеялся, кто ругался, кто возмущался. Смотрители старались успокоить посетителей. Куда там! Доходило, чуть ли не до кулачных боев. Нам троим (вместе с московской подружкой Тамарой) работы этих художников были непонятны, вызывали протест. Тamarочка даже плевалась. Я отмалчивалась. Нас воспитывали на реализме, положительных героях, душа не принимала чужой мир, чужое видение этого мира. Даже настроение праздничное улетучилось и с выставки мы вышли расстроенные окончательно. Но стоило нам только выйти на улицу...

Карнавал различных народов мира был в полном разгаре. Никогда, даже в книгах и в кино не приходилось видеть таких костюмов, нарядов. В сочетании с солнцем, голубым небом, яркой зеленью и живыми цветами, эта гамма поражала, била по нервам. Хотелось петь и танцевать, прыгать, говорить незнакомым людям комплименты, восторгаться, совершать невероятные поступки. До позднего вечера мы с сестрой и подругами кружились в танцах, пели, дарили незнакомым ребятам конфеты, фрукты, а они угощали нас. Заводили знакомства, обменивались адресами.

В 22 часа, сразу после боя курантов начался салют. Никогда, ни раньше, ни после, не довелось видеть нам такого праздника огней. Мы стояли на Красной площади, а над нами огненными цветами полыхал купол огней. Пятнадцать минут, не переставая, в небо летели ракеты всех цветов и оттенков. Только дождавшись, когда погаснет и упадет последняя сияющая звездочка Салюта, мы отправились домой к Тамаре.

Следующий день посвятили парку им. Горького. На его территории установили новые, только что привезенные аттракционы. Чтобы выстоять длиннейшие очереди и прокатиться на каждом хотя бы по разу, не день нужен, а целой недели мало будет. Все они на время фестиваля работали бесплатно, ну как же решить проблему! Думали и совещались недолго, и сразу стали действовать по «плану». Я стала «гидом-переводчиком», а Надя и Тамара – «иностранками». Они ничего не говорят, потому что «не понимают», а только скромно улыбаются и кивают головами. Я же «почала говорити українською мовою із західним акцентом, та ще швидко-швидко». И получилось! «Иностранных гостей» пропускали без очереди. За день «перевтілення» (перевоплощения) нам удалось прокатиться везде, где хотелось, и получить незабываемые впечатления. «Американские горки» помню и сейчас: адреналин зашкаливал, кружилась голова, не шли ноги.

Напоследок оставили «Чертовое колесо». Птицы летали ниже, чем «взлетели» мы. Москва оказалась как на ладони. Мы узнавали отдельные здания, улицы и скверы. И подумалось мне тогда: «Какая красотища! Все это принадлежит нам. Какое счастье, жить в такой великой стране». И мы переполнялись гордостью за свою землю, за свой народ.

Решили мы также съездить в Ленинград. Билеты купили без проблем и утром были на месте. О, Северная Венеция! Красивейший город советского государства. После той первой поездки, не раз посещала тебя и, покидая, оставляла часть своего сердца, своей души. Но обретала веру в существование добра, порядочности, чести и достоинства.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Безрукова	Ірина Вікторівна, студентка III-го курсу Харківського торгівельно-економічного інституту.
Безрукова	Тетяна Миколаївна, здобувач кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, керівник клубу «Краєзнавець» районного центру дитячої та юнацької творчості Харківського району, громадський інспектор з охорони культурної спадщини Харківської області.
Биков	Володимир Георгійович, науковий співробітник відділу рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.
Васильєва	Марія Семенівна, громадський інспектор з охорони культурної спадщини Харківської області, краєзнавець.
Волянський	Юрій Леонідович, доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік АН Вищої школи України, директор Інституту мікробіології та імунології ім. І. І. Мечникова Академії медичних наук України.
Гайда	Лариса Анатоліївна, завідувач навчально-методичного кабінету українознавства та краєзнавства Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.
Дудко	Дмитро Михайлович, канд. історичних наук, музейний зберігач Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди.
Журавльов	Петро Іванович, краєзнавець, громадський інспектор з охорони культурної спадщини.
Ізмайлова	Наталія Олександрівна, канд. філологічних наук, доцент кафедри романно-германської філології Народної української академії.
Ісаєв	Тарас Олександрович, аспірант кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (наук. керівник – доктор історичних наук, професор Танцюра В. І.)
Каплун	Оксана Олександрівна, архіваріус музею історії південної залізниці, аспірант Харківської державної академії культури по спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство».
Кобзева	Тетяна Василівна, вчитель історії Нововодолазької гімназії, громадський інспектор з охорони культурної спадщини Харківської обл.
Коган	Наталія Миколаївна, літературний редактор Видавництва науково-популярних журналів «Наука и техника».
Корнева	Світлана Дмитрівна, краєзнавець.
Косенко	Зоя Василівна, завідувачка відділом науково-експозиційної і просвітницької роботи Шебекинського історико-художнього музею.

Куделко	Сергій Михайлович, канд. історичних наук, доцент, директор Центру краєзнавства, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, провідний науковий співробітник відділу зводу пам'яток ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».
Лазебник	Валентина Іванівна, завідувачка відділом історичного музею ім. Д. І. Яворницького, м. Дніпропетровськ
Лєпшошкіна	Олена Миколаївна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
Мазниченко	Ірина Василівна, заступник директора по научній роботі Шебекинського історико-художнього музею.
Майструк	Ольга Миколаївна, викладач кафедри дошкільної педагогіки і психології, здобувач Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
Малишев	Олександр Володимирович, канд. історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Е. Жуковського (ХАІ).
Марьонкіна	Валентина Геннадіївна, завідувач відділу зводу пам'яток ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».
Московкін	Володимир Михайлович, доктор географічних наук, професор кафедри світової економіки Белгородського державного університету, професор кафедри екології та неоекології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
Палкін	Юрій Іванович, провідний науковий співробітник Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини, дійсний член Російського дворянського зібрання, член ради Об'єднаного дворянства, предводитель і геральдмейстер Харківського дворянського зібрання
Пересьолкова	Яна Геннадіївна, співробітник ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»
Подоляка	Надія Степанівна, викладач машинобудівного коледжу СумДУ, здобувач Інституту журналістики Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка.
Попова	Галина Анатоліївна, дійсний член Російського дворянського зібрання, член ради Харківського дворянського зібрання.
Пушкарь	Віктор Іванович, краєзнавець.
Раснко	Леонід Вадимович, краєзнавець.
Романова	Тетяна Ігорівна, здобувач кафедри археології, історіографії та джерелознавства історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, м. н. с. відділу пам'яток історії ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».

Соловійов	Володимир Остапович, канд. геол.-мін. наук, доцент Міжнародного Слов'янського університету і Національного технічного університету «ХП».
Стафєєв	Сергій Анатолійович, учитель правознавства Кочетоцької ЗОШ І–ІІІ ступенів, керівник гуртка «Історики-краєзнавці» ЦТКЕ Чугуївського району.
Телепньова	Людмила Георгіївна, науковий співробітник ДО «Інститут мікробіології і імунології імені І. І. Мечникова АМН України».
Тертична	Ольга Іванівна, науковий співробітник Краєзнавчого музею – філіалу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
Трипутіна	Наталія Петрівна, завідувачка сектором культурно-масової роботи наукової бібліотеки Харківської національної академії міського господарства.
Хаустов	Віктор Петрович, пастор громади «Всіх Святих» Української Лютеранської Церкви у Харкові, магістр богослов'я.
Хільченко	Лідія Михайлівна, старший викладач кафедри теорії і методики професійної освіти ХНПУ імені Г. С. Сковороди.
Чумак	Марія Петрівна, студентка 4 курсу історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
Юров	канд. технічних наук, професор Губкінського філіалу Белгородського державного технологічного університету ім. В. Г. Шухова.
Яковенко	Галина Григорівна, канд. історичних наук, доцент кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ЗМІСТ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	3
О. М. МАЙСТРУК ВАСИЛЬ КАРАЗІН: ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ	4
С. М. КУДЕЛКО, В. Г. МАРЬОНКІНА МЕТОДИКА СТВОРЕННЯ РЕЄСТРУ ЗНИКЛИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (З ДОСВІТУ ПАМ'ЯТКОЗНАВЦІВ)	9
Л. А. ГАЙДА МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА УКРАЇНИ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ	14
О. О. КАПЛУН ПЕРШИЙ МУЗЕЙНИЙ ДОСВІД НА ПІВДЕННІЙ ЗАЛІЗНИЦІ	20
Т. І. РОМАНОВА ДОЛЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	24
Т. М. БЕЗРУКОВА, І. В. БЕЗРУКОВА ІСТОРІЯ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СЕЛИЩІ БУДИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	29
Ю. Л. ВОЛЯНСКИЙ, Л. Г. ТЕЛЕПНЕВА ДВЕ ХАРЬКОВСКИЕ ЛЕЧЕБНИЦЫ СЕМЕЙСТВА АВДАКОВЫХ	32
Н. П. ТРИПУТИНА ЗАВЖДИ НА ПЕРЕДНЬОМУ ПЛАНІ: КОРОТКА ПОВІСТЬ ПРО ПЕРШОГО НАРКОМА	45
Н. П. ТРИПУТИНА ВОЗВРАЩЕННАЯ ЛЕГЕНДА. ГЕНЕРАЛ-МАЙОР МИХАИЛ ГЕОРГИЕВИЧ СНЕГОВ	53
Н. О. ІЗМАЙЛОВА ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ ЧЕРНЕТЧЕНКО — АГРОНОМ-СЕЛЕКЦІОНЕР СЛОБОЖАНЩИНІ	59
О. М. ЛЕПЬОШКІНА ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ І. М. РЯБІНІНА	63
Л. В. РАЕНКО ПЕТР ВАСИЛЬЕВИЧ МАНДРЬКА — ВИДАЮЩИЙСЯ ХИРУРГ І НАЧАЛЬНИК ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОЕННОГО ГОСПИТАЛЯ, ВИПУСКНИК ХАРЬКОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТА	70
Т. В. КОБЗЕВА З ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. ГРИГОРІЙ ДОНЕЦЬ	87
В. М. МОСКОВКИН ДВЕ ЗАГАДКИ СЕМЕНА КУЗНЕЦА, СВ'ЯЗАННІ С ЕГО ХАРЬКОВСЬКИМ ПЕРІОДОМ	94
В. Г. МАРЬОНКІНА, Я. Г. ПЕРЕСЬОЛКОВА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ СВЯЩЕНИКА ТА ІСТОРИКА ЦЕРКОВНОГО МИСТЕЦТВА СЛОБОЖАНЩИНІ ФОМІНА П. Г. МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ РОЗСТРІЛЯНОГО ЦЕРКОВНОГО КЛІРУ	99
	327

Л. М. Хильченко	ОСОБЛИВОСТІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	104
В. П. Хаустов	МІСЦЕ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ ГРОМАДИ ТА НІМЕЦЬКОЇ ДІАСПОРИ В ІСТОРІЇ ХАРКОВА	111
Т. О. Ісаєв	РОСІЙСЬКА КАРАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1589 РОКУ НА СЕРЕДНЬ ПОДИНЦІВ'Я ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ	119
С. А. Стафєєв	НАСИЛЬНИЦЬКЕ ВИВЕЗЕННЯ ЖИТЕЛІВ КОЧЕТКУ В НІМЕЦЬКУ НЕВОЛЮ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	127
Ю. И. Юров	ФРОНТОВЫЕ ДОРОГИ И СУДЬБЫ ЗЕМЛЯКОВ-СЛОБОЖАН	134
П. И. Журавльов	СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ. РЕПРЕСІЇ	140
А. В. Малышев	МЕЛКОТОВАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И СССР В КОНЦЕ XIX в. – 20-х годах XX в.	157
Л. В. Раенко	МЕТОДИКА ПЕРЕВОДА СТАРОГО СТИЛЯ В НОВИЙ	161
М. П. Чумак	КОЛЕКТИВНІ ОБ'ЄДНАННЯ (АРТІЛЬ, ЗАВОДСЬКИЙ ЦЕХ) ЯК ШЛЯХ ДО ЗНИЩЕННЯ САМОБУТЬНОГО ОСЕРЕДКУ НАРОДНОГО РЕМЕСЛА	170
Н. С. Подоляка	ДЕРЖВИДАВ УКРАЇНИ: БОРОТЬБА ЗА КНИЖКОВИЙ РИНОК СУМЩИНИ (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.)	176
М. С. Васильєва	ХАРЬКОВ. СТАНЦІЯ ОСНОВА.ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ	181
М. С. Васильєва	ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОДПОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ НА СТАНЦИИ «ОСНОВА»	200
Д. М. Дудко	Г. С. СКОВОРОДА І РОДИНА ЗЕМБОРСЬКИХ	208
В. О. Соловьев, Л. В. Раенко	МЕМОРИАЛЬНІ ДОСКИ ХАРЬКОВА КАК НОСИТЕЛИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ	211
Г. Г. Яковенко	ПОВАЖНИЙ ЮВІЛЕЙ	215

В. И. Пушкарь Архангело-Михайловская церковь (1663–1961 года)	218
Л. В. Раенко Харьковчане – кавалеры ордена Славы трёх степеней	223
В. Г. Быков Георгиевские кавалеры Харькова и Харьковской губернии	226
Ю. И. Палкин Одна из историй девятнадцатого века. Дворянство и культура	238
Н. Н. Коган Из истории княгини Шербатовых	246
В. И. Лазебник Екатеринославская семья М. М. Алексеенко – ректора Харьковского университета	252
О. І. Тертична Документ «Послужной список Василия Ивановича Головина 1812-1836 гг.»	261
И. В. Мазниченко Вклад А. Ребиндера и братьев Боткиных в социально-экономическое развитие Шебекинской волости Белгородского уезда Курской губернии на рубеже XIX – XX вв. Проблема сохранения исторических памятников	265
Л. П. Свиренко Академик П. А. Ребиндер: вселенский масштаб личности и Харьковские эпизоды деятельности	273
З. В. Косенко Ребиндеры: русская эмиграция сегодня	282
Г. А. Попова Волчанск – главный город в истории моей жизни и в истории моей семьи	290
С. Д. Корнева Харьков – юность моя	306
Відомості про авторів	324

Культурна спадщина Слобожанщини

Збірка науково-популярних статей
Випуск 25

Історія, краєзнавство та генеалогія

Видання українською та російською мовами

Головний редактор *Ю. І. Палкін*

Верстка *К. А. Урбатис, А. А. Гуськов*

Тексти подано у авторській редакції

Свідоцтво ДК №21 від 24.03.2000 р.

Підписано до друку 15.04.2011
Замовлення № 738
Ум.-друк. арк 19,4. Обл.-вид. арк. 18,2.
Формат 60x84 1/16
Папір ксероксний 80 г/м²
Наклад 100 прим.

Видавництво Курсор, 61057, Харків, пров. Театральний, 11/13,
тел. (057) 714-38-74
Віддруковано СП «Б.К.Ф.», 61057, Харків, пров. Театральний, 11/13,
тел (057) 714-38-74